

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

12.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

VIII.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1940

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI SOROZATÁBAN EDDIG MEGJELENTEK:**

1. Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. 1930.
2. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. 1930.
3. Tanulmányok Budapest multjából, I. 1932.
4. Tanulmányok Budapest multjából, II. 1933.
5. Tanulmányok Budapest multjából, III. 1934.
6. Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragó-
jelek. 1935.
7. Tanulmányok Budapest multjából, IV. 1936.
8. Tanulmányok Budapest multjából, V. 1936.
9. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. 1937.
(A címlapon tévedésből a Monografiák VIII. kötete-
ként van jelezve.)
10. Tanulmányok Budapest multjából, VI. 1938.
11. Tanulmányok Budapest multjából, VII. 1939.
12. Tanulmányok Budapest multjából, VIII. 1940.

**AZ AQUINCUMI MÚZEUM KIADÁSÁBAN
LEGUTÓBB MEGJELENTEK:**

- Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a
Raktár-utcában. 1931.
- Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep
Aquincumban. 1932. (Budapest régiségei, XI.)
- Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. 1934.
- Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und
Funde. 1934.

Dear Mr. [Name],
I have your letter of the 10th and am glad to hear from you.
I am well and hope these few lines find you the same.
I am still in Budapest and hope to see you soon.

I am sorry I cannot write you more often but I am very busy.
I am still in Budapest and hope to see you soon.
I am still in Budapest and hope to see you soon.

Yours truly,
[Name]

I am still in Budapest and hope to see you soon.
I am still in Budapest and hope to see you soon.
I am still in Budapest and hope to see you soon.

I am still in Budapest and hope to see you soon.
I am still in Budapest and hope to see you soon.
I am still in Budapest and hope to see you soon.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI

12.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:

DR. NÉMETHY KÁROLY

ÉS

DR. BUDÓ JUSZTIN

VIII.

BUDAPEST

1940

TANULMÁNYOK BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:
DR. NÉMETHY KÁROLY
ÉS
DR. BUDÓ JUSZTIN

VIII.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1940

BUDAPESTI MŰELŐK
TANULMÁNYOK

DR. BUDÓ JUSTIN
MŰELŐK

III.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1940.—10178

Felelős kiadó: Dr. Budó Justín

Felelős nyomdavezető: Kurfi István vezérigazgató

Historia est testis temporum, lux veritatis . . .

Cicero

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED

DATE

TARTALOM.

	Lap
1. <i>Szilágyi János</i> : Aquincum helyörségének újabb feliratos emlékei.....	1—13
2. <i>Gárdonyi Alberti</i> : Középkori települések Pest határában ...	14—27
3. <i>Kovács Lajos</i> : A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi vizsgálata	28—48
4. <i>Baraczká István</i> : A magyar nyelv ügye Pest, Buda és Óbuda közigazgatásában.....	49—59
5. <i>Juhász Lajos</i> : A közraktár-kérdés Pesten a XIX. század közepén	60—84
6. <i>Sebestyén Ede</i> : Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében.....	85—117
7. <i>ifj. Csemegi József</i> : Adatok a budavári főtemplom középkori építéstörténetéhez.....	118—167

CONTENTS

Chapter I. Introduction 1

Chapter II. The History of the Study 15

Chapter III. The Methodology of the Study 35

Chapter IV. The Results of the Study 55

Chapter V. The Discussion of the Results 75

Chapter VI. The Conclusions of the Study 95

Chapter VII. The Implications of the Study 115

Chapter VIII. The Limitations of the Study 135

Chapter IX. The Recommendations of the Study 155

Chapter X. The Bibliography of the Study 175

A képek magyarázó jegyzéke.

	Lap
1. A 7. képen ábrázolt sírkő felirata	2
2. A 8. képen ábrázolt síremlék felirata	4
3. A 9. képen ábrázolt oltárkö felirata	5
4. A 10. képen ábrázolt sírkő felirata	6
5. A 11. képen ábrázolt császárszobor-alapzat felirata	7
6. A 12. képen ábrázolt oltárkö felirata	8
7. Batáv származású katona sírköve Aquincumban (felirata az 1. képen). Az Aquincumi Múzeumban	8—9
8. A II. (adiutrix) legio egyik veteranusának síremléke (felirata a 2. képen); jobbra a szintén díszített keskeny oldal. Az Aquincumi Múzeumban	8—9
9. A II. (adiutrix) legio hadijelvivője által állított oltárkö Aquincumban (felirata a 3. képen). Az Aquincumi Múzeumban	8—9
10. A cohors Numidarum veteranusának sírköve Aquincumban (felirata a 4. képen). Az Aquincumi Múzeumban	8—9
11. Császárszobor-alapzat Aquincumban (felirata az 5. képen). Az Aquin- cumi Múzeumban	8—9
12. Az illyrek Herculesének állított fogadalmi oltárkö Aquincumban (felirata a 6. képen). Az Aquincumi Múzeumban	8—9
13. Kölni származású lovaskatona sírköve Aquincumban (felirata a 14. képen). Az Aquincumi Múzeumban	8—9
14. A 13. képen ábrázolt sírkő felirata	10
15. Pest környékének templomai egy 1673 körüli térkép 1773. évi máso- latán. Váci püspöki levéltár, Liber I. visitationum canonicarum ...	24—25
16. Középkori települések Pest határában. (A világos körök eltűnt, az árnyé- koltak pusztává lett, a sötétek pedig ma is virágzó településeket jeleznek)	25
17. A Koronázó-főtemplom nyugati homlokzata az újjáépítés előtt	128—129
18. A nyugati homlokzat az előcsarnok elbontása után	128—129
19. A Mátyás-torony bontás közben. A háttérben a Mária-kapu látható	128—129
20. A Koronázó-főtemplom déli szentélyének részlete	128—129
21. A déli szentély bontás közben	128—129
22. A Koronázó-főtemplom szentélyrészlete	128—129
23. A Béla-torony alja kelet felől	128—129
24. A Koronázó-főtemplom északi mellékbejárója	128—129
25—26. Töredékek a Koronázó-főtemplomból a Kisbaári Kiss-gyűjtemény- ben	128—129
27. Töredék a Koronázó-főtemplomból a Kordely-Kováts-gyűjteményben	128—129
28—29. Töredékek a Koronázó-főtemplomból a Kisbaári Kiss-gyűjtemény- ben	128—129

30. A Halászbástya-kőtár 110—111. sz. töredékei a Koronázó-főtemplomból 128—129
31. A Halászbástya-kőtár 233. sz. töredéke a Koronázó-főtemplomból .. 128—129
32. A Halászbástya-kőtár 162. sz. töredéke a Koronázó-főtemplomból .. 128—129
33. A Halászbástya-kőtár 190. sz. töredéke a Koronázó-főtemplomból .. 128—129
34. A Halászbástya-kőtár 106. sz. töredéke a Koronázó-főtemplomból .. 128—129
35. A Halászbástya-kőtár 229. sz. töredéke a Koronázó-főtemplomból... 128—129
36. A Halászbástya-kőtár 6. sz. töredéke a Koronázó-főtemplomból 128—129
37. A Halászbástya-kőtár 214. sz. töredéke a Koronázó-főtemplomból .. 128—129
- 38—39. A Halászbástya-kőtár pinceraktárának két darabja a Koronázó-főtemplomból 128—129
40. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (228. sz.) 128—129
41. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (179. sz.) 128—129
42. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (188. sz.) 128—129
43. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (15. sz.) 128—129
44. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (175. sz.) 128—129
45. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (189. sz.) 128—129
46. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (163. sz.) 128—129
47. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (187. sz.) 128—129
48. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (159. sz.) 128—129
49. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (186. sz.) 128—129
50. Oszlopfő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (2. sz.) 128—129
- 51—56. A Koronázó-főtemplom töredékeiről készült gipszöntvények a műegyetemi középkori tanszék gipsztárában 128—129
57. Zárókő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (5. sz.) . 128—129
58. Zárókő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (8. sz.) . 128—129
59. A Koronázó-főtemplom egyik zárókövééről készült gipszöntvény a műegyetemi középkori tanszék gipsztárában 128—129
60. Zárókő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (204. sz.) 128—129
61. Zárókő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (198. sz.) 128—129
62. Zárókő a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtárban (9. sz.) . 128—129
63. Borda-, ív- és kőrácstörédek metszetrajza a Koronázó-főtemplomból:
a—e : a szentély és a hajók boltozatának bordakeresztmetszetei.
f, g, i és *j* : bordakeresztmetszetek. A töredékek eredeti helye ismeretlen.
h : kiváltó ív keresztmetszete. Eredeti helye ismeretlen.
k—o : kőrácskeresztmetszetek. *n* a nyugati rózsablak, *o* pedig a mellékszentélyablakok valamelyikének kőrácprofilja 128—129
64. A Koronázó-főtemplom különféle faragványainak rajza :
a és *b* : oszloptalpak. *a* a főszentély sediliafülkéjét díszítette egykor.
c és *g* : a főszentély ablakainak töredékei.
d : ívrács a Mátyás-torony osztópárkányából.
e : párkánytörédek (Kisbaári Kiss-gyűjtemény).
f : egy hosszházpillér alsó oszlopsorának fejlemezttörédeke (Kisbaári Kiss-gyűjtemény).
h : a Mária-kapu kávaszél-darabja 128—129

Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei.

Az Óbuda rendezésével megindult házbontások, csatornaépítések és útépitések alkalmával, az 1937. és 1938. év folyamán több, feliratos, római köemlék került napfényre. Ezen dolgozatunkban azokat mutatjuk be, amelyek hadtörténeti vonatkozásokkal bírnak.

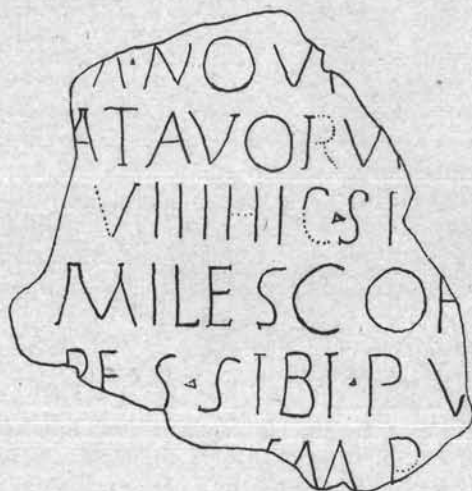
I.

Óbudán a Rupp Imre- és Tél-utca sarkán került felszínre egy 54 cm magas, 22,5 cm vastag, köröskörül megcsonkult feliratos sírkőtábla. A betűsorok magassága 5—6 cm. (1. és 7. kép.) Sírkövünkön a feliratos mező legalább hatsoros volt. Ha a kiegészítési kísérletektől egyelőre eltekintünk, a megmaradt szövegrész is szolgál nekünk három adattal. 1. A második sor ATAVORU szava csak BATAVORUM szóra egészíthető ki, tehát sírkövünk a Rajna torkolata vidékén lakó germán *batavusok* népéből származó katonának vagy egy batavus csapattestnek az emléke. 2. A harmadik sor végén a HIC S(itus) E(st) »itt nyugszik« kifejezés látható. Ez a kifejezés a Kr. u. II. század 2. felének sírkövein eltűnik, tehát síremlékünk a Kr. u. I. század folyamán vagy legkésőbb a II. század elején készülhetett. 3. A negyedik sor a sírkő állítójául egy *cohors* (nem római polgárokból felállított csapatalakulat) katonáját jelöli meg, vagyis síremlékünk az *Aquincumban* járt ilyen, nem római legénységű segédcapatok (*auxilia*) emlékhagyatékát növeli. Ami feliratunk kiegészítését illeti, az elhunyt és sírkőállító bajtársa nevét nem tudhatjuk, mivel egyetlen betű sem maradt meg belőle. Valószínűleg vagy egytagú, latinus név lehetett, mint: *Lucius*, *Aelius* stb., vagy valamiféle barbár név. Nem gondolhatunk ugyanis arra, hogy az első sor megmaradt részében az A betű és az utána következő pont után kivehető *Novi...* szó a *Novius* személynév eleje volna.¹⁾

A NOVI... szó ilyen kiegészítését nem ajánljuk, mert a NOVI... szó előtt az A betű szerepét nem tudnók megmagyarázni. Szilárdabbnak látszó támaszponthoz jutunk a kiegészítés számára, ha az elhunyt nevét és csapata nevét a felül egészen letört sorokban keressük. A részben megmaradt első két sor: A NOVI. . . . ATAVORUM (az M betűből látszik az első függőleges szár kezdete) kiegészítése pedig legnagyobb valószínűség szerint ez: [ULPI]A NOVI[OMAGI] [B]ATAVORUM, azaz az elhunyt illetősége helyét adja meg, esetleg »domo« szó odaképzésével, *ablativus*

loci, illetőleg *locativus* esetekkel.²⁾ (*Ulpia Noviomagus Batavorum*, a batávok főhelyén Traianus császár által a régi bennszülött telepből kifejlesztett város, Nymegen-Altstadt mellett.)³⁾ Az *Aquincumban* elhunyt auxiliarius (segédcsoportbeli katona) e szerint a mai Hollandiának rómaiakori lakosai, a germán batávok fővárosából származott el a birodalom közép-dunai határőrségéhez.

Az első két sornak *Ulpia Noviomagi Batavorum* városnévre való kiegészítésével megállapítottuk a sorok hosszúságát. Ez eredetileg átlag 13 betűnyi volt. Tehát a sírkövből elől csak 4–5, a sorok végén 1–2 betű tört le. Felül legalább két sornyi hiányzik. A sorok eredeti hosszúságának megállapításával keretet és alapot találtunk a felirat többi részének kiegészítésére. A harmadik sor megmaradt részéhez (VIII·HIC·S·E) elől legalább még egy X számjegyet és ANN(orum) szót, utána pedig még ST betűpárt

1. A 7. képen ábrázolt sírkő felirata.

kell pótolnunk. A negyedik sor (MILES COH...) elején a sírkő állítójának négy-ötbetűs neve állhatott és törhetett le. Ez egy ismeretlen *cohors* katonája volt az utána következő (*miles...*) szavak szerint. A negyedik sor végén még két, az ötödik sor letört elején sűrítve is legfeljebb öt betű férhetett el. Az ötödik sor megmaradt része (...RES·SIBI·P·V...) első csonka szavát [HE]RES szóra egészítjük ki. A negyedik sor végén és az ötödik sor elején még rendelkezésünkre álló két és három betűnyi helyen állt a *cohors* neve, szerintünk a megismétlés elkerülése végett: EI | USD (*eiusdem* = ugyanazon) rövidítés. Az ötödik és hatodik sorban a P rövidítés kétszer is előfordul. Egyik esetben a kiegészítése feltétlenül: *p(osuít)* (állította), mégpedig inkább az utolsó sorban levő. Mivel nem hihető, hogy a *posuít* szó megismétlődött volna, az ötödik sorban levő P rövidítés számára más kiegészítést kell keresnünk. Ha lehetséges az; hogy a *Heres* (örökös) az elhunyt atyja, akkor a P betű a *P(ater)* szó rövidítése lehetett. Ez esetben a *P(ater)* szó után következő V betű folyta-

tása : IV, a hatodik sorban VS, együtt : VIVVS (életében) szó volt. Az utolsó sorban pedig még [TITVL]VM P[OS(uit)] lehetett. Szokásos végformula a *P(er) aliquem ponere* (valakivel állíttatni a síremléket) kifejezés is. Lehet, hogy feliratunk végén még egy harmadik név volt kivésve, akivel az örökös végrehajttatta a sírkőállítását.

Felül a kőből két sornyi törhetett le. Az első sorban véshették ki az elhunyt nevét, esetleg *filiatio*-val (az atya megnevezésével), meg a foglalkozása megnevezését. A második sorban a csapattest nevét, amelynek kötelékében *Noviomagus Batavorum* szülöttje idekerült *Aquincum* táborába. Ez a csapattest nem igen lehetett *ala*⁴⁾ — nem római polgárokból állított lovascsapatalakulat —, mert hiszen a megmaradt rész negyedik sorában is *cohors*-alakulat van megemlítve az örökös csapatául, aki pedig valószínűleg bajtársa is volt az elhúnyt. Az elhúnyt csapattestétől egy *cohors Batavorum* lehetett megnevezve. Ezt azzal a fenntartással tételezzük fel, hogy batávok szolgálhattak más törzsek területén felállított csapatokban is. Erre *Aquincumban* is van példa.⁵⁾

Batáv származású vitézünk *aquincumi* sírkövén e szerint a következő felirat állhatott :

[..... miles | coh(ortis) (?) | Ulp]ia Novi[oma | gi B]atavoru[m | ann(or)um XX]VIII hic s(itus) e[st |] miles coh(ortis) [ei | usd(em) he]res sibi p(osuit?) vagy : p(er?) vagy : p(ater?) v[iv] | us (?) vagy : V[..... | ..]um(?) titul]um (?) p[os](uit). Azaz :, a batávok (?) csapatának katonája, aki *Ulpia Noviomagus Batavorum*-ból származik, élt 18 (28 ?) évet, nyugszik itt ;, ugyanezen csapat katonája, mint az ő örököse (és atyja ?), életében állíttatta neki és saját magának⁶⁾ (.....-val a síremléket).

Sírkövünk, az eddig ismert két sírkő mellett (Ld 5. jegyzet), a batávok harmadik kőemléke *Aquincumban*. A vidékünkön élt első germánok újabb emléke.⁷⁾ A batáv *cohorsok* közül eddig ismert forrásanyagunk szerint három járt Pannoniában.⁸⁾ A *cohors III Batavorum miliaria* később a Kr. u. II. század derekán került Pannóniába⁹⁾ (*Vetus Salina*, Dunaadony táborában állomásozott), tehát sírkövünk nem lehet ennek a hagyatéka. A *cohors II Batavorum* és a *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis* Kr. u. 86 körül annak a *legio II adiutrix* nevű gyalogezrednek a kíséretében került Pannóniába, amely azután *Aquincumban*, sírkövünk lelőhelyén évszázadokon át táborozott. A *cohors II Batavorum Domitianus*¹⁰⁾ császár aldunai háborújában olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy kivonták az arcvonalból és Pannóniába küldték. Itt egy Kr. u. 98-ban kibocsátott katonai elbocsátólevél (CIL, XVI 42) még egyszer említést tesz róla, de aztán nem ad több életjelet magáról. Lehet, hogy felozlatták és legénységét más csapattestekbe osztották be. A *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis*¹¹⁾ a jelek szerint *Hadrianus* császár uralkodása alatt, (Kr. u. 117—138) kb. sírkövünk állításának idején, még a Dunakönyöknél táborozott. Talán az Alduna vidékéről ez a *cohors* is eljött a *legio II adiutrix* csapatával *Traianus* császár uralkodása (Kr. u. 98—117) alatt vagy még előbb *Aquincumba* és (a *legio X gemina* legénységével együtt ?) befejezte itt a kőtábor építését. Valóban nincs kizárva, hogy sírkövünk a *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis* egyik katonájának az emléke.

II.

A Lajos-utca 179. sz. ház pincéjében a lépcsőzetből szedtünk ki egy csonka, feliratos és domborműves sírkövet (2. és 8. képek). A megmaradt rész hosszúsága 96, magassága 58.5 cm. A kőlap vastagsága 19—25 cm. A feliratos mező magassága 34, a megmaradt rész hosszúsága 40.5 cm. A betűsorok magassága 4.6 cm. Kőtáblánk egy sírkertnek (*area macerie cincta*) lehetett az emléktáblája.

A feliratos mezőt alul és felül kétszeresen hornyolt keret zárja le. A felirat betűi szabályosan vésettek. Piros átfestésük még ma is tisztán látható. A csonkán megmaradt felirat szövege a következő:

ET LEG IONIS
HIC S EST
VSVICTOR
DESEXTFG

2. A 8. képen ábrázolt síremlék felirata.

[.....] *vet(eranum) leg(ionis) II ad(iutricis) | [.....]s hic s(itus) est | [.....]us Victor | [.....]here]des ex t(estamento) f(aciendum) c(uraverunt)*, vagyis: Itt nyugszik, a II. számú segédlegio elbocsátott katonája; a végrendelet értelmében állíttatták (a síremléket) az örökösei:us Viktor és

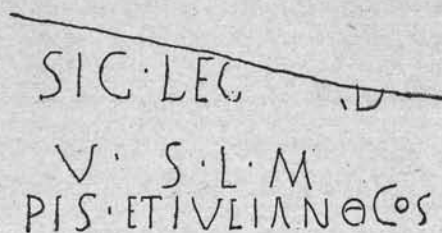
Aquincum állandó helyőrségének a köemlékhagyatékát növeli tehát ezen sírkövünk. A katona eltemetésének a korát elárulja a *hic situs est* kifejezés és a *hic* szóban a felmagasított I betű (Kr. u. I. század vége, vagy a II. század eleje).

A feliratos mező kerete jobbról (és nyilvánvalóan balról, a kő elején is így lehetett) ú. n. amazonpajzsban (*pelta*) nyúlik meg, amelyet két kezével egy szárnyas, meztelen ifjú (*genius?*) tart. Köemlékünk domborművét erősen bevagdalták, hogy másodszori felhasználásakor simább felületével jobban beilleszthető legyen a falba vagy a lépcsőfokba. Így már nem lehet megállapítani, hogy a mi kövünkön is állatfejben végződött-e mindhárom pajzsnyúlvány, mint egy másik, egyazon műhelyből származónak látszó, de tehetősebb megrendelőnek készített *aquincumi* sírtáblán az ugyancsak *genius* által tartott *pelta* sasfejben végződő nyúlványai.¹²⁾ A mi köemlékünkön is kivehető még az alsó pajzsnyúlványnál az állatfejvégződés.¹³⁾ A meztelen szárnyas alak feje különben a hibás térelosztás folytán a kő felső peremébe is belenyúlik.

Síremlékünk keskeny oldala is díszített. Szőlőfürtös venyigén jobbra néző sas van kifaragva. A szőlőinda és a szőlőfürt *Bacchus* hívei életfelfogásának jelképei lehetnek és a halál birodalmának felfokozott, mámoros életgyönyöreire utalhatnak.¹⁴⁾ A sas, *Iuppiter*, a császár és a legio madara,¹⁵⁾ a halott diadalmas halálára és égbeszállására tehet célzást.

III.

1938 március 18-án a Szentendrei-út és a Majláth-utca sarkánál, földmunkálatok alkalmával, a felső kevert rétegben találtuk meg az aquincumi háziezred, a *legio II adiutrix*, egyik *signifer*-étől¹⁶) (hadijelvényt vivő altiszt) állított oltárkövet (3. és 9. kép). A felül csonka oltárkő magassága 39, szélessége a feliratos mezőnél 34·2, a talapzatnál 45·3 cm. Vastagsága a talapzatnál 32·7, a feliratos mezőnél 22·3 cm. A betűsor magassága 3·5, illetőleg 3 cm.

3. A 9. képen ábrázolt oltárkő felirata.

A feliratos mezőnek három sora maradt meg az alábbi szöveggel:
[.....] *sig(nifer) leg(ionis) [II a]d(iutricis) | v(otum)*
s(olvit) l(ibens) m(erito) | Pis(one) et Iuliano co(n | s(ulibus). Azaz:
....., a *legio II adiutrix* *signifere* beváltotta fogadalmát, örömmel,
mert az istenség kiérdemelte, *Piso* és *Iulianus* *consulsága* idejében.

A csonkán megmaradt feliratból nem világlik ki, hogy melyik istenségnek, miért állította ezen fogadalmi oltárkövet az ismeretlen nevű *signifer*. A *consulok* nevei viszont megadják nekünk az oltárkő állítása pontos idejét. *Lucius Calpurnius Piso* és *Publius Salvius Iulianus* Kr. u. 175-ben viselték ezt a tisztséget.¹⁷ Valószínű, hogy a *signifert* a *Marcus Aurelius* császár uralkodása alatti, évtizedes, germán és jazyg háborúk idején segítette meg az istenség. Éppen 175-ben kötött a császár békét a legyőzött jazygokkal, s így *signiferünk* ekkor térhetett vissza a barbár-földről a seregekkel.

IV.

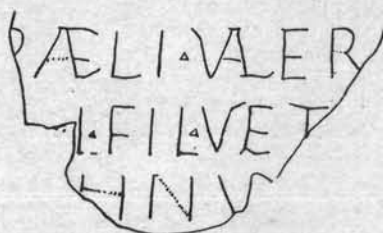
1937 július 26-án a Zsigmond-utca 74. sz. ház lebontása alkalmával az udvar kövezetéből szedtünk ki egy csonka feliratos táblát. Magassága 35, a feliratos mezőé 22, vastagsága 10·5 cm. A betűsorok magassága 4·6 cm. (4. és 10. képek.)

A felirat első sorából elől csak a *D M* rövidítés (*Dis Manibus*, »megboldogult halotti árnyainak») tört le, ha *kőemlékünk* sírkőnek a darabja. A csonka feliratból ugyanis nem lehet megállapítani készítése körülményeit. Mégis legvalószínűbb, hogy sírkővel van dolgunk. A felirat olvasása egyébként szerintünk a következő:

[.....] *P(ublius) Aeli(us) Valer(ius ? vagy :ianus) | [.....]*
l(i) fil(ius) vet(eranus) | [co]h(ortis) Nu(midarum) Vagyis:

Publius Aelius Valer(ianus) vagy: *Valerius*,1 fia, a numidák cohorsának kiszolgált katonája (megboldogult halotti árnyainak állította valaki, vagy: csinált valamit)

A sorok végén egy-két betű törhetett le. Az első sorban a *P(ublius) Aeli(us) Valer(ianus)* név olvasása a valószínűbb. Ez a jó latin név a Kr. u. II. és III. században a pannóniai és dáciai feliratos kőanyagban elég gyakori. *Aquincumban* is ismeretes volt már egy régebben napfényre került síremléken, bár a *Publius* előnév nélkül (CIL III 3545). Kőemlékünk feliratának második sora elején az apa nevének első betűi hiányoznak. A foglalkozás jelölése: *vet(eranus)* megmaradt. A harmadik sorban egy N betű maradt meg épségben, előtte egy csonka H és utána egy csonka V betű (ez a latin feliraton U olvasású is lehet) vehető még ki.¹⁸⁾ Ezt a három betűt mi úgy egészítjük ki, hogy a csapattest nevét látjuk bennük, amelynek

4. A 10. képen ábrázolt sírkő felirata.

Aelius Valerianus veteránusa. A H^h betű e szerint a *coh(ortis)* szó rövidített alakjának utolsó betűje. A *cohors* nevéből pedig két betű maradt meg: NU... vagy: N V, tehát egy *cohors Numidarum* vagy a *cohors I Augusta Nerviana velox* jöhet számításba, esetleg a *cohors I Nurritanorum*.

Egy *cohors I Augusta Nerviana velox* Kr. u. 107-ben Afrikában állomásozott.¹⁹⁾ Egy *cohors II Augusta Nervia* pedig Kr. u. 114-ben *Pannonia inferior* tartomány (a Dunántúl és a Dráva-Száva közének keleti fele) csapatai között szerepel.²⁰⁾ Mindkét csapat későbbi története homályos,²¹⁾ vitás és mégis egybeolvadónak látszik. Akárhogyis van ezzel a két csapattal, nem hihető, hogy feliratunk harmadik sorában épp ...N(erviana) v(elox) rövidítés állott volna. A kevésbé jelentős *velox* jelző nem lehet meg a kövön, amikor a csapat fontosabb jelzői (I, *Augusta*) hiányoznak.

A *cohors I Nurritanorum* nevű csapatról eddig csak annyi biztosat tudunk, hogy Kr. u. 107-ben Afrika helyőrségéhez tartozott (*Cichorius*, RE VII Hb. 321). Nincs éppen kizárva, hogy ez a csapat járt *Aquincumban* is, de feliratunk utolsó két betűje magában véve még nem bizonyíték ennek feltevésére.

Az afrikai numida törzs csapatai közül a *cohors II Flavia Numidarum miliaria* katonái hagytak hátra írott kőemlékeket és bélyeges téglákat a Duna völgyében. Biztos, hogy ez a *cohors* Kr. u. 129-ben Daciában állomásozott és építkezett. Fél évszázad múlva keletre vezényelték. (*Wagner* id. m. 173—174. 1.) A *cohors I Flavia Numidarum equitata* vándorlásának egyetlen biztos pontja, hogy Kr. u. 178-ban Kisázsziában állomásozott. (*Cichorius* id. m. 320. 1.) A lovas numida nép sajátos harcmodora miatt alkalmas

lehetett arra, hogy a dunabalparti lovas ellenség, a jazygok ellen a római kormányzat egy *cohors Numidarum*ot vezényeljen ide a II. század második felében, vagy a III. század első felében. (Kőemlékünket ugyanis ebből a korból származtathatjuk.) Tehát inkább ezt a kiegészítést választjuk. Ez a kiegészítés valószínűvé teheti azt is, hogy a CIL, III 3398 és 3545 sz. feliratokon megnevezett COH. N. csapatnév is *coh(ors) N(umidarum)* névre egészítendő ki (másképp: *Cichorius* id. m. 315. és *Wagner* id. m. 167. 1.). A CIL, III 3545 sz. felirattal ez esetben már két emléke lenne *Aquincumban* a *cohors Numidarum*nak. Az ezen a feliraton említett *Aelius Valerianus miles* esetleg azonos is lehetne a mi *Publius Aelius Valerianus*-unkkal, vagy pedig rokona lehetne ennek.

V.

1937 augusztus 31-én, a Lajos-utca 170. sz. ház bontása közben a pincelejárat falából egy feliratos, henger alakú kőemléket szedtünk ki.

PRO SAL
DOMINI
NOSTRI
NR·ELI
ANVS
DVPL

5. A 11. képen ábrázolt császárszobor-alapzat felirata.

Magassága 66, átmérője 24 cm. A feliratos mező magassága 53·5, a betűsoroké 5 cm. (5. és 11. képek.)

A felirat épségben maradt fenn: *Pro sal(ute) | domini | nostri | Aur(elius) Eli | anus | dupl(arius) vagy:icarius*. Vagyis: A császáruk üdvéért (állítottatta) *Aurelius Elianus* duplatszoldos katoná.

A kerek oszlop tetején egy négyszögű lyuk (3 cm hosszú oldalak, mélysége 4 cm) van kivájva. Ide tehát beszúrhattak valami tárgyat. Annak a császárnak a szobrocskáját talán, aki a felirat szövegében nincs megnevezve, de akinek az üdvéért hálás duplazsoldos katonánk ezt a köemléket állíttatta. Lehet, hogy azért nem nevezte meg a szöveg a császárt, mert a felül beszúrt szobrocska mindenki előtt ábrázolta azt.

A császár a feliraton mint »*dominus noster*»²²⁾ (a mi urunk) van megnevezve. Ez a megnevezés *Septimius Severus* (Kr. u. 193—211) császár uralkodásától kezdve dívik általánosan a feliratszerkesztésben (v. ö. a CIL, III császárfeliratait). *Aurelius Elianus* (hangzás szerint E kezdőbetűvel írva a klasszikus korban szokásos *Ae* helyett) névből is hiányzik az előnév. Ez a körülmény is arra mutat, hogy köemlékünk állításának az ideje a Kr. u. III. század.

VI.

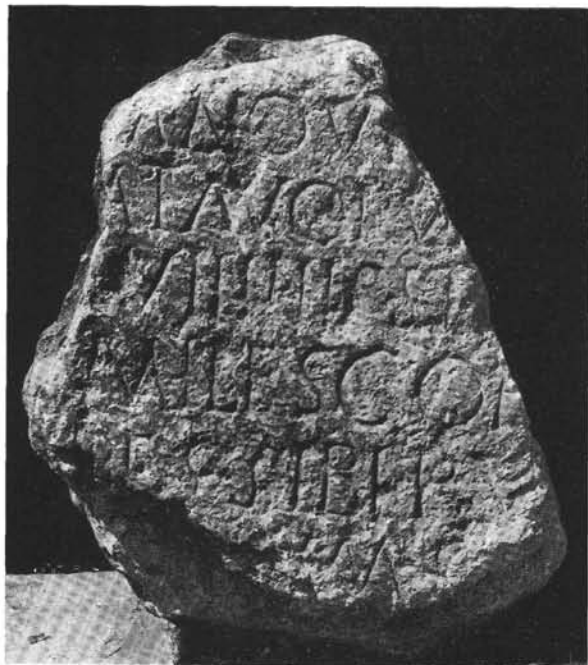
1938 március 22-én a Majláth-utca 24. sz. ház (szintén lebontásra került) alapfalából egy befalazott és épp ezért kissé bevagdalt feliratos oltárkövet szedtünk ki. Magassága 57·5, szélessége 30·5, vastagsága 26·5 cm. A feliratos mező magassága 37, a betűsoroké 4·6—5 cm. (6. és 12. sz. képek.)

HERCVLI
ILLYRICO
COPPIVS
INGENVS
TRIB·MILT
LEGIADIV
PF·SEVER

6. A 12. képen ábrázolt oltárkö felirata.

A feliratnak csak a harmadik sora rongálódott meg erősebb mértékben. Olvasása: *Herculi | Illyrico | C(aius) O[phi]pius (?) | Ingenus | tri-(bunus) milit(um) | leg(ionis) II adiu(tricis) | [p](iae) f(idelis) Sever(iane)*. Vagyis: az illyricumi *Hercules*nek (állíttatta ezt az oltárt) *C(aius) Oppius (?) Ingenus*, (a kötelességét híven teljesítő) II. *adiutrix*-legio tisztje, *Alexander Severus* császár uralkodása alatt.

Mindenekelőtt fontos az, hogy a legio utolsó mellékneve, *Severiana*,²³⁾ biztosan elárulja nekünk az oltár állítása idejét: *Severiana* = *severusi*, *Alexander Severus*-i, azaz: *Alexander Severus* császár alatti, tehát: Kr. u. 222—235. évek között.

7. Batáv származású katona sírköve Aquincumban
(felirata az 1. képen).

8. A II. (adiutrix) legio egyik veteranusának síremléke (felirata a 2. képen) ;
jobbra a szintén díszített keskeny oldal.

9. A II. (adiutrix) legio hadijelvivője által állított oltárkő Aquincumban
(felirata a 3. képen).

10. A cohors Numidarum veteranusának sírköve Aquincumban
(felirata a 4. képen).

12. Az illyrek Herculesének állított fogadalmi oltárkö Aquincumban (felirata a 6. képen).

13. Kölni származású lovaskatona sírköve Aquincumban (felirata a 14. képen).

A feliraton és az oltár állításával az »illyricuni Herculesnek« fejezi ki hivatalosan háláját az aquincumi állandó helyőrség tribunusa, tehát egyik magasrangú tisztje.²⁴⁾ *Hercules* ilyen jelzővel²⁵⁾ eddig az egész feliratos emlékényagban nem volt ismeretes.²⁶⁾ Sajnos, nem tudjuk, melyik bennszülött istenség valódi neve lappang ezen *Hercules Illyricus* elnevezés mögött. Bármennyire elmossa az ilyen általánosító név, mint az *Illyricus*, az ősi istenfogalmat, vannak esetek, amikor biztosan bennszülött istenségeket jelöltek meg. Így: a *matres Pannoniorum*, — *Dalmatarum*, — *Noricorum*, vagy a *matres Italae*, — *Gallae*, — *Germanae*, — *Britannae*²⁷⁾ stb. Ezen hasonlóságok annál is nyomósabbak, mert katonai feliratokról vesszük ezeket is, tehát valóban rokon elgondolásból fakadhatnak, mint a mi *Herculesünk*.

Másrészt tudjuk, hogy a Kr. u. III. század megpróbáltatásai közepette *Illyricum*²⁸⁾ (a dunavölgyi tartományok) véráldozatai és a birodalom eszméje iránti hűsége mentik meg a birodalmat a külső támadásokkal szemben. *Illyricum* és benne *Pannonia* szülöttjei harcolnak ekkor minden arcvonalon,²⁹⁾ mint a birodalom támaszai. Fel kell vetnünk tehát azt a kérdést is, hogy esetleg nem egy régi helyi isten, hanem az újabb római fogalom szolgált-e ezen »illyricumi *Hercules*« alapjául. Ez esetben inkább az illyricumi csapatok hősiességének ideálja, eszményi képe volna ez a *Hercules*, mintsem eredeti, népi istenfogalom.³⁰⁾ A III. század pénzein előforduló GENIVS ILLYRICI és VIRTVS ILLYRICI³¹⁾ rokon elképzelései talán jogossá tehetnek ily feltevést.

Viszont azt is tudjuk, már az eddigi forrásanyag alapján, hogy a *legio II adiutrix Alexander Severus* vagy *III. Gordianus* perzsák elleni háborúja alkalmával keleten járt.³²⁾ *Alexander Severus* Kr. u. 232-ben a perzsák ellen három oszlopban vonultatta fel seregét és épp a pannoniai csapatok képezték a derékhadát.³³⁾ Úgy gondoljuk, ezen háborúk valamelyikében folyamodott a feliratunkon megnevezett *tribunus* az illyricumi *Hercules*hez, vagy váltotta be neki tett fogadalmát.

VII.

Következő feliratos kövünk nem az elmúlt két év folyamán került felszínre. 1906-ban a Victoria-téglagyárban találták. Azért mutatjuk be itt, mert még nincs ismertette és szintén az aquincumi helyőrségnek az emléke. Sírkő, magassága 55, legnagyobb szélessége 60,5, vastagsága 24 cm. (13. és 14. képek.)

Sírkövünk erősen megcsonkult. Feliratát nem tudjuk kiegészíteni. Azonban a megmaradt rész is szolgál néhány adattal. A negyedik sorában a H·S·E· formula (*hic situs est*, »itt nyugszik« szavak rövidítése) arra mutat, hogy sírkövünk készítésének az ideje a Kr. u. I. század vége vagy a II. század eleje. Ezen rövidítések előtt egy F betű és egy P betű felső része maradt meg. Elsősorban a századokon át *Aquincumban* állomásozott *legio II adiutrix pia fidelis* csapatnév utolsó két jelzőjének kezdőbetűire³⁴⁾ gondolhatunk kiegészítés céljából. E szerint ebből a sorból elől a LEG(ionis) II AD(iutricis) rövidítések (hat betű) törtek le. A megelőző negyedik sorban az elhunyt foglalkozása van megörökítve: EX EQVITE (E, T és

I betű összekapcsolva). A sor elején megmaradt S betű kiegészítését nem vállaljuk.³⁵⁾ A harmadik sor szolgál a legérdekesebb adattal. Az utolsó öt betű nem olvasandó egybe.³⁶⁾ A CL és ARA betűcsoportok között nagyobb, szóközötti köz világosan megállapítható. A kőfaragótól másutt használt szóelválasztó jel (háromágú csillag) ugyan nem látszik, de meg lehetett ott, csak odvas a kő. A harmadik sor elején kis o betű maradt még meg. Ebben a sorban az elhunyt származási helye volt jelölve: [dom]o CL(audia) ARA szavakkal. Aquincumban eltemetett lovaskatonánk hazája e szerint a mai Köln, a római korban a germán ubiusok fővárosa.³⁷⁾ A második sorban az elhunyt nevének három betűje maradt meg. Az első sorból csak egy L betű. A hatodik sorból RIA betűcsoport. Valószínűleg a síremlék állítója nevéből három betű (az elhunyt felesége vagy az anyja?). A legelső sor végén a [bene meren]ti po(suit) kifejezés állhatott, a megmaradt TI és PO rövidítések még kivehető felső részeiből következtetve. Síremlékünk felirata tehát a következő lehetett:

14. A 13. képen ábrázolt sírkő felirata.

[.....]l | [.....]llus. | [.....dom]o Cl(audia) Ara | [.....]s ex equite | [leg(ionis) II ad(iutricis)] p(iae) f(idelis) h(ic) s(itus) e(st) | [.....]ria | [.....bene meren]ti po(suit). Vagyis:llus , aki Claudia Araból származik és aki a legio II adinatrix pia fidelis lovaskatonája volt, nyugszik itt; mint jóemlékezetű embernek állítottaria.

Kölni polgárok már számos emléket hagytak hátra Aquincumban. Nagy Lajos³⁸⁾ és legújabban Fremersdorf, Alföldi András és Exner kutatásai alapján³⁹⁾ tisztán áll előttünk az az élénk kereskedelmi összeköttetés, amely a Kr. u. II. század elejétől kezdve a római korban Köln és Aquincum közt fennállott. Ezúttal bemutatott sírkövünk azonban nem Aquincumban

letelepedett kölni kereskedők hagyatékát növeli, hanem azt igazolja, hogy Köln szülöttei katonai szolgálatban is elvetődtek vidékünkre, e mellett úgy látszik, hogy még a polgárok is a rajnamenti katonasággal jöttek ide.

Nem az első feliratos bizonyíték köemlékünk ebben a tekintetben. A Pomázról ismert CIL, III 3642. számú és az Aquincumban talált, CIL, III 10508. számú feliratos emlékek is kölni származású katonáktól származnak, mégpedig az előbbi a *legio II adiutrix* veteránusának, az utóbbi pedig a *legio II Flavia* katonájának a sírköve a kiegészítések szerint. Azonban mindkét sírfeliraton az elhunyt származását a városnévből képzett jelzővel (*Agrippinensis*) fejezik ki, tehát — a feliratok egyéb jellegzetességeiből is következtetve — ez a két sírkő valamivel későbbben készült a mi sírkövünkénél. Ez kétségtelenül a legrégebb a kölni polgárok eddig ismert aquincumi köemlékei között.

A *legio II adiutrix* Kr. u. 70—71-ben a batávok elleni háború alkalmával a Rajnvidéken járt, mielőtt Britanniába vezényelték.⁴⁰⁾ A *legio* Kr. u. 86 körül került a Duna vidékére, Aquincumba pedig legkésőbb Kr. u. 105 körül.⁴¹⁾ Lehet, hogy katonánk még Kr. u. 70-ben bekerült a legioba és később a csapattal vándorolt Britannián keresztül Aquincumig. Ez esetben, a huszonötévi szolgálati időt tekintetbe véve, sírkövünk állításának a kora a Kr. u. 100 körüli évek volnának. Ha pedig egy-két évtizeddel későbbi időből származtatjuk köemlékünket, akkor azt kell feltennünk, hogy az Aquincumban megtelepedett kereskedő kölniek kolóniájából sorozták be emberünket a *legio II adiutrix* kötelékébe.

Szilágyi János

JEGYZETEK.

- ¹⁾ Ez esetben a második sor letört részén még MILES COH(*ortis*) B... betűket kellene feltételeznünk, vagyis az első három sort úgy értelmezhetnők, hogy *Novius*, a *cohors Batavorum* (a batávok csapata) katonája sírkövérről van szó.
- ²⁾ NOVI... szóval számos helynév kezdődött a római birodalom területén. Így pl. tizenkét *Noviodunum* (Újvár) és még több *Noviomagus* (Újváros) ismeretes a kelta vidékekről. Volt *Novioregium* nevű község *Burdigala* (Bordeaux) közelében, valamint *Novicianum* nevű *mutatio* (úti állomás) Délpannoniában (Stara Pazova környékén). Ld. Pauly-Wissowa, Real-Enzyklopädie (a továbbiakban RE) megfelelő címszavait, XXXIII. Hb. 1936.
- ³⁾ F. J. de Waele, RE XXXIII. Hb. »*Noviomagus*« címszó, 1210. s köv. hasábok. *Noviomagus Batavorum* városa nevét egyébként eddig egyáltalán csak nyolc sírkövön találták megörökítve. Ld. ugyanott, 1210. hasáb.
- ⁴⁾ Az *Aquincumban* a korai időkben járt *ala*-csapatok történetéhez ld. legutóbb *Szilágyi*, Budapest Régiségei XII (1937), 275—8. lapok és *Diss. Pann.* II. Ser. 10. (*Kuzsinszky-Emlékkönyv* I. 1938), 1—13. lapok.
- ⁵⁾ Eddig *Aquincumban* két batáv származású katonának került elő síremléke. Egyik batáv sem szolgált batáv csapattestben. Az egyik, *Corpus Inscriptionum Latinarum* (a továbbiakban CIL) III. 10513 az *ala Hispanorum* nevű csapat katonájaként, a másik (ld. *Kuzsinszky*, *Aquincum* 1934, 208—9. l.) az *ala I Tungrorum Frontoniana* lovasaként halt meg vidékünkön.
- ⁶⁾ Nem igen gondolhatunk arra, hogy az utolsó sor végén a P helyett B betű és utána még egy M betű volt, mint a *B(ene) M(erenti, merito)* kifejezés rövidítései.
- ⁷⁾ V. ö. *Thienemann*, Az első germánok Pannoniában, Nyelvtudomány IV. (1913), 296—297. l. és A. W. *Byvanck*, notes Batavo-romaines VI. La pierre tombale d'un Batave au Musée d'Aquincum. *Mnemosyne* 3. ser. 6, 1938, 222. s köv. l.
- ⁸⁾ Legutóbb ld. *W. Wagner*, Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen..., 1938, 264. és 266. l.
- ⁹⁾ Legutóbb ld. *Alföldi*, Pannonia I, 1935. 184—186. l.; Székesfehérvári Szemle 1935, I—II. 30. l. és *W. Wagner*, id. m. 95—96. l., egyéb irodalommal.
- ¹⁰⁾ Ld. legutóbb *W. Wagner*, id. m. 94—95. l.
- ¹¹⁾ *Detschew*, *Klio* 1937, 198. l., utána *W. Wagner*, id. m. 93. l.
- ¹²⁾ Ld. *Kuzsinszky*, *Aquincum* 1934, 76—77. lapok és Budapest Régiségei 7, 1900. 48. l. 42. sz.
- ¹³⁾ Az amazonpajzsok mint feliratos mező kerete dombordíszének a pannóniai változatait Nagy Lajos, *Arch. Ért.* 42, 1928. 68—95. l. állította össze és tekintette át.
- ¹⁴⁾ *Brelích*, *Laureae Aquincenses* (*Kuzsinszky-Emlékkönyv*, *Diss. Pann.* II, 10) I. köt. 112—113. l.
- ¹⁵⁾ *Brelích*, id. m. 90—91. l.
- ¹⁶⁾ A *signiferek* kilétéhez és pannóniai emlékeikhez ld. legutóbb: *Oroszlán*, *Arch. Ért.* 39, 1920—1922. 8—9. l., egyéb irodalommal.
- ¹⁷⁾ *Liebenam*, *Fasti consulares*... 24.
- ¹⁸⁾ Bizonyos, hogy a feliratos mező lefelé még hosszabb is volt. A letört részen következhetett még a síremléket állító neve, kiléte és foglalkozása, illetőleg a köemlék állítása okának megjelölése.
- ¹⁹⁾ CIL XVI n. 56; *Wagner* id. m. 171. l.
- ²⁰⁾ CIL XVI n. 61; *Wagner* id. m. 172. l.
- ²¹⁾ Ld. *Wagner* id. m. 172. l. a vitázók érveivel.
- ²²⁾ A császár = *dominus noster* felfogás kialakulásához és jelentőségéhez ld. *Alföldi*, *Insignien und Tracht der röm. Kaiser*, *Röm. Mitt.* 50, 1935. 91—94. l.
- ²³⁾ A Kr. u. III. század első császárajainak uralkodása alatt szokás volt, hogy minden csapattest nevét a mindenkor uralkodó császár nevéből képzett jelzővel toldták meg. Így pl. III. *Gordianus* uralkodása alatt minden csapat használta a *Gordiana*, *Maximinus* alatt a *Maximiana* jelzőt stb.
- ²⁴⁾ A *tribunus militum* általában = katonatiszt, kivételesen = légióparancsnok. V. ö. *Domaszewski*, *Die Rangordnung des röm. Heeres*, *Bonn. Jb.* 117, 1908, 122—128. l.
- ²⁵⁾ A *Hercules* istenfogalom aquincumi képzeteihez és kultuszához, valamint aquincumi oltáremlékei (addig öt darab) legutóbbi összeállítását és áttekintését ld. *Brelích*, *Kuzsinszky-Emlékkönyv* I. (*Diss. Pann.* II. 10), 79—82. l.

²⁶⁾ *Alexander Severus* császár különben különösen szorgalmazta *Hercules* tiszteletét a birodalomban, mert *Hercules* (és Nagy Sándor) útját és nagyságát vélte követni. (Roscher, *Ausführl. Lexikon*..... 2994.) Az élő császár egyébként is *Hercules*ként szerepelt, aki mint ilyen vívja ki magának halála után az istenek közé való jutását. (Legutóbb *Brelich* id. m. 82. l., egyéb irodalommal.) *Hercules* egyéb jelzőit — amelyek közt egy *H. Gallicus* is szerepel — ld RE XV. Hb. *Hercules* c., 596—598. és 612. hasáb.

²⁷⁾ V. ö. *Alföldi* A., *Nyelvtud. Közlemények* 50, 1936. 13. l.

²⁸⁾ Ld *Alföldi* A., *Századok* 70, 1936. 70. l.

²⁹⁾ Ld *Alföldi* A., *25 Jahre Röm.-germ. Komm.* 11. s köv. II.

³⁰⁾ *Hercules* hasonló megszemélyesítéseit — pl. ő az ellenség és a szörnyek ellen segítő, jótévő erő — ld *Toutain*, *Les cultes païens* I., 1907. 401. l.

³¹⁾ »*Genio Illyrici*...« állított oltár, szintén *Alexander Severus* uralkodása alatt, Moesiában, Dessau. 9023.

³²⁾ *Ritterling*, RE XII. 1450—1451. hasáb.

³³⁾ Ld RE IV. Hb. *Aurelius* címszó, 2526—42. hasáb, irodalommal.

³⁴⁾ Ha legio helyett mégis segédcsapatra gondolnánk, elsősorban a *cohors I Batavorum miliaria pia fidelis* jöhetne tekintetbe a *pia fidelis* jelzőkkel kitüntetett segédcapatok közül, mivel ez a csapattest ezen időben valahol ezen a vidéken állomásozott. Mivel azonban ez a katona nem peregrinus törzsből származott, hanem polgárjogú városból való, ezért is polgárezredre, légiora kell gondolnunk.

³⁵⁾ Talán *missicius*, *veteranus* vagy az elhunyt harmadik nevének az utolsó betűje.

³⁶⁾ Valószínűleg a CLARA szóként való egybeolvasás folytán került ki eddig a múzeum falába befalazott köemlékünk a kutatók érdeklődését.

³⁷⁾ A Kölnből származó katonák sírkövein a város neve különféle változatokban szerepel, mint: *Ara*, *Colonia Claudia Augusta Agrippinensium*; *Colonia Claudia Ara* stb. Leggyakoribb a *Cl(audia) Ara* változat, ahogy feliratunkon is rövidítve van a város neve. A H. Nissentől összegyűjtött feliratos köemlékek közül azoknak a kora, amelyeken Köln római kori elődjének neve *Cl(audia) Ara*, egyöntetűen a Kr. u. II. század eleje (*Ulpia* nomenek!), sőt az egyiké pontosan megvan állapítva: Kr. u. 128. Ez a körülmény is arra utal, hogy síremlékünk állításának ideje a Kr. u. II. század első harmada. H. Nissen, *Zur Geschichte des röm. Köln*, *Festschrift der XI. III. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Köln* 1895, 170 = Bonn. Jb. 98, 1895.

³⁸⁾ *Germania* 15, 1931, 260. s köv. I. és 16, 1932. 288. s köv. II.

³⁹⁾ *Laureae Aquincenses* (Kuzsinszky-Emlékkönyv) I. 1938, *Rheinischer Export nach dem Donauraum*, 168. s köv. II.; *Alföldi*, ugyanott 323, I.; Exner Diss. Pann. Ser. 2., fasc. 8, 89.

⁴⁰⁾ *Ritterling*, RE XII. 1437. hasáb.

⁴¹⁾ *Ritterling* u. o. 1444. hasáb.

Középkori települések Pest határában.

A pesti városi tanács 1703 március 6-án kelt emlékiratában (Schmall : Adalékok I. köt. 308. s köv. 1.) többek között azt kérte az udvari kamarától, hogy hagyja meg a várost Szent László és Burgundia puszták birtokában, melyek a város területén belül fekszenek (als seyn in ipso territorio zwey Praedien, das eine Szent László, das andere Burgundia genent). Az udvari kamara teljesítette a pesti városi tanács kérését és I. Lipót király 1703 október 23-án kelt kiváltságlevelével a városnak adta a nevezett pusztákat azon indokolással, hogy addig is a város birtokában voltak. Schmall Lajos kétségbevonta a nevezett puszták fennállását (id. m. 45. l.) s Szent László pusztáról azt írta, hogy a pesti határban vagy a Pesttel határos területen Szent László nevű puszta vagy helység nem volt. Alig hihető, hogy a pesti városi tanács olyat kért vagy kapott volna az uralkodótól, ami nem volt, mert ennek nem lett volna gyakorlati jelentősége. Burgundia puszta helyét biztosan kijelölni ezidőszerint még nem lehet ugyan, Szent László község s utóbb puszta fennállása azonban okleveles adatokkal bizonyítható. Nevezetesen a jászói konvent 1480 július hó 2-án kelt oklevele szerint az óbudai káptalan óvást emelt az ellen, hogy prépostja az Óbudával szemben elterülő (ex opposito civitatis Vetero-Budensis) Szent László területén halastavat csináltatott, mert ez a terület nem a prépost, hanem a káptalan tulajdonát képezi. Volt tehát a középkorban Szent László nevű község, amelyen Báthori István országbíró 1473 július 15-én kelt vizsgálati parancsa szerint az óbudai káptalan jobbágysai laktak, tehát lakott terület volt. Ezeket a jobbágyokat a nevezett vizsgálati parancs szerint a margitszigeti apácák jobbágysai, az apácák jenői majorja mellett megtámadták, mikor a pesti vásárról a Duna partján (per littus Danubii) hazafelé igyekeztek. Ebből kitetszik, hogy Szent László délen Jenővel volt határos s a Pestről Szent Lászlóra vezető út közvetlenül a Duna partján haladt. Ez a község már a török hódoltság kezdetén elvesztette lakosait, s Paksi Jánosnak 1553 szeptember 13-án Ferdinánd királyhoz intézett levele szerint csupán puszta temploma maradt fenn (juxta templum desertum Sancti Ladislai contra Vetus-Budam situm), amely Óbudával szemben állott. Utóbb ez a templom is elpusztult s csak a hajdani község emlékezeté élt tovább. Ez elpusztult község területét kérte és kaptá az uralkodótól 1703-ban a pesti városi tanács; nem mondhatjuk tehát, hogy nem létező valamit kértek. Az előadottak szerint Szent László a középkorban az óbudai káptalan tulajdona volt, de az óbudai káptalan volt a földesúr a szomszédos községek területén is, mert a váci káptalan 1495 szeptember 21-én kelt

oklevele szerint (Pozsonyi káptalan levéltára. Capsa Budensis I. fasc. 5. nr. 1.) Káposztásmegyer; a budai káptalan 1514 április 24-én kelt oklevele szerint pedig (Budai protocollum 271. 1.) Fót is a káptalan tulajdonát képezte. Ez utóbbi határos volt a váci püspökség mogyoródi és szentjakabi birtokaival, amelyek eredetileg a mogyoródi bencés apátsághoz tartoztak, annak megszüntetése után pedig Mátyás király közbenjárására IV. Sixtus pápa 1481 augusztus 20-án az óbudai prépostsághoz csatolta azokat, miáltal a káptalan itt hatalmas uradalom felett rendelkezett. Ez a földesuraság azonban nem tartott sokáig, mert VIII. Ince pápa 1491 december 3-án kelt oklevele szerint a mogyoródi bencés apátság birtokait a váci püspök fegyveres erővel elfoglalta s amint az országbíró 1523. évi okleveléből értesülünk (Bártfai Szabó László: Pest megye oklevelés emlékei 363. 1.), azt végérvényesen meg is tartotta.

Szent László községen innen terült el a margitszigeti apácák Jenő nevű birtoka, melynek dunai révéről Zsigmond király 1425 január 25-én kelt levelében (MODL 11628) azt olvassuk, hogy Felhévízzel szemben (ex opposito superiorum Calidarum Aquarum) terült el, Jenő községnek tehát közvetlenül a Margithíd pesti feljárója mellett kellett állania. Ez a Jenő község eredetileg a Kartal-nemzetség birtoka volt s a Kartal nembeli Mochor útján az esztergomi káptalan kezébe jutott, amint erről a budai káptalan 1287. évi oklevele (Esztergomi káptalani lvtár. Capsa 53. fasc. 7. nr. 2.) tanuskodik. Mikor aztán IV. Béla király a margitszigeti apácakolostort megalapította, az apácák számára szerezte meg ezt a kolostor közelében elterülő birtokot oly módon, hogy az esztergomi káptalannak a hontmegyei Szalka királyi birtokot adta érte cserébe. IV. Béla királynak az apácák számára kiállított adománylevele nem maradt fenn, fennmaradt azonban IV. László király 1274. évi oklevele (Esztergomi káptalani lvtár. Lad. 41. fasc. 1. nr. 4.), mellyel megerősítette azon intézkedést, hogy az esztergomi káptalan a hontmegyei Szalka ellenében átengedte az apácáknak a Pest melletti Jenő községet (villa Jeneu, super villam Pest) dunai révével, szántóföldjeivel, kaszálójával és szolgálónépeivel egyetemben (cum portu in Danubio, terris arabilibus, feneto et libertinis adscriptitiis seu originariis glebe adherentibus). Jenőn azonban nem csupán a Kartal-nemzetség volt birtokos, mert II. Endre király 1225. évi oklevelével (MODL 121) két, a szolgagyőri várnépeket illető jenői jobbágytelket adományozott a margitszigeti prémontrei kolostornak és ezt az adományt IV. Béla király 1245 november hó 24-én megerősítette (MODL 291). IV. Béla király 1253 május 22-én kelt okleveléből (MODL 378) tudjuk továbbá, hogy a lopás miatt kivégzett Bálint fia György újjenői birtokát szintén a margitszigeti prémontreiek kapták meg az uralkodótól s ez az oklevél Újjenő szomszédaiként az esztergomi és óbudai káptalanokat nevezi meg, vagyis a nevezett Újjenő az óbudai káptalan Szent László és az esztergomi káptalan Jenő nevű birtokai között terült el s nem is lehetett jelentéktelen hely, mert ugyanazon oklevél szerint Mindenszentek tiszteletére rendelt egyháza (ecclesia Omnium Sanctorum) is volt. Ez a Bálint fia György aligha származott a Kartal-nemzetségből, mert a budai káptalan 1247. évi oklevelében nincs megnevezve a Kartal-nemzetség tagjai sorában. István ifjabb király 1264. évi oklevele (MODL 567) ismét

újabb birtokhoz juttatta a margitszigeti apácákat Jenőn, mert ezzel az oklevéllel kapták meg a Kartal-nemzetségből származott Kabas Tamás, továbbá Uza fiai Péter és Ferenc jenői jószágait. Ez a rendelkezés azonban egyelőre aligha léphetett életbe, mert a budai káptalan 1276 augusztus 29-i oklevele szerint (MODL 947) Uza fia Péter Révjenőn (villa Jeneu de portu) fekvő birtokát az apácáknak elzálogosította s a Kartal-nemzetségbeli Kabas Tamás, továbbá Uza fiai Péter és Ferenc jogutódai csupán úgy nyugodtak bele a nevezett birtok elvesztésébe, hogy a budai káptalan 1279. évi oklevele szerint (MODL 1050) a margitszigeti apácák kifizették a többi birtokaikat terhelő bírságpénzt. Az említett Jenőn, Újjenőn és Révjenőn kívül a tárnokmester 1438 június 2-i oklevelében a Pesttel határos Kisjenőről is szó esik (MODL 13194), amely szintén az apácák tulajdonát képezte s amelyet a pesti polgárok foglalásai ellen kellett megvédelmezniök. Jenő tehát elég nagyterjedelmű birtok lehetett, melynek egyes részei fokenként kerültek a margitszigeti apácák tulajdonába.

Jenő délen Béccsel, illetőleg Újbéccsel volt határos, amint ez Ákos óbudai prépost és Ambrus királynéi kápolnaispán 1268 április 13-án kelt okleveléből (MODL 667) megállapítható, ahol a nevezett területnek a margitszigeti apácák javára leendő átengedése azzal van indokolva, hogy határos a nevezett apácák jenői birtokával (vicina est adiacet terre monasterii vestri de Jeneu) s ennek következtében hasznukra lehet (in posterum poterit esse fructuosa). A nevezett terület IV. Béla király 1268. évi oklevele szerint (MODL 651) lakatlan volt (terra vacua), ami valószínűen úgy értelmezendő, hogy lakosai a tatárjárás alatt elszéledtek, vagy elpusztultak. Erre a lakatlan területre, amelyen csupán Werner comes palotája állott, a nevezett unokája is számot tartott és ellentmondott az apácák beiktatásának, ami nem akadályozta meg az uralkodót abban, hogy az apácákat Újbécs birtokában megerősítse. Erre a területre utóbb a pesti polgárok is igényt tartottak és igényüket IV. László király ma már ismeretlen adománylevelére alapították. Péter tárnokmester 1281 szeptember 21-én kelt oklevele szerint (MODL 1102) a pesti polgárok használták is ezt a birtokot (quorum usui subjecta fuerat), tehát a város közvetlen közelében kellett elterülnie. Ebből aztán jogvita keletkezett, melyet a nevezett tárnokmester oly módon oldott meg, hogy Újbécs területét két részre osztotta: a Pest városát körülvevő nagy árkon (fossatum magnum) túli s Jenővel határos részt az apácák birtokában hagyta, a nagy árkon inneni s Pest városával határos részt pedig Werner comes palotájával együtt Pest város területéhez csatolta. A két terület közötti határvonal részletesen meg van jelölve a tárnokmester idézett oklevelében, ebből azonban csupán annyit vehetünk pontosan kimutathatónak, hogy a határvonal a Duna mellett a nagy árok felett (juxta Danubium super magno fossato) kezdődött és azon a ponton végződött, ahol Keresztúrral, Pest városával és Jenővel közös volt a határ. Úgy látszik, hogy Újbécsnek kezükön maradt területét az apácák Jenőhöz csatolták, mert az óbudai káptalan 1336 június hó 9-én kelt oklevelében (Codex dipl. VIII. 4. 191. és köv. l.), ahol az apácák Jenő nevű birtoka és Pest város területe közti határvonal megállapításáról van szó, szórul-szóra ugyanazon határjelekkel találkozunk, melyek a tárnokmester 1281 szept-

tember 21-én kelt s Újbécsre vonatkozó oklevelében foglaltattak. Csupán az utolsó határjelek vannak elhagyva azon indokolással, hogy az itt szomszédos óbudai káptalan és felhévízi keresztetek nem vettek részt a határmegállapításban.

Újbécs helyzetét illetően legfontosabb a Pest városát körülvevő nagy árok (fossatum magnum) helyének kijelölése, amire nézve Csánki Dezső nyomán (Századok 1893. évf. 16. és köv. 1.) magam is azon a véleményen voltam eddig (Tanulmányok I. köt. 59. 1.), hogy azonos azzal a holt Dunamederrel, mely a legújabb időkig megvolt a város határában. Ez azonban semmiképen sem nevezhető fossatumnak, mert a fossatum mesterséges árkot jelent, azonfelül a nevezett Dunameder messzebb is esett a város lakott területétől, semmint azzal kapcsolatba hozható lett volna. A fossatum magnumnak a város lakott területe mentén elhúzódozó száraz ároknak kellett lennie, mely a város védelmére szolgált, mielőtt falakkal lett volna körülveve, amint Esztergom városánál is kimutatható, hogy kezdetben fal helyett csupán árok védte (Monumenta eccl. Strigoniensis I. 431. 1.). Ha mármost a város védelmére készült árok volt, akkor valószínűen a későbbi városfal mentén vonulhatott, mert a városfalon belül még az 1542. évi ostrom idején is nagy kiterjedésű beépítetlen területre mutatnak a források. (Tanulmányok VI. köt. 10. és köv. 1.) Ez pedig csupán azzal magyarázható, hogy a későbbi városfal a város védelmét szolgáló hajdani nagy árok mentén épült. De a XVIII. század folyamán elhangzott tanuvallomások is (Tanulmányok VI. köt. 92. és köv. 1.) arra mutatnak, hogy a hajdani Újbécs közvetlenül a város falai alatt terült el, az Újbécs területét átszelő nagy árok tehát itt keresendő. Az 1281. évi oklevél és az 1752. március hó 1-én felvett tanuvallomási jegyzőkönyv (Tanulmányok VI. köt. 94. 1.) alapján készült Matthey mérnökkari százados térrajza Újbécs területéről, melynek a hivatkozott tanuvallomási jegyzőkönyvvel való kapcsolatát nyilvánvalóvá teszi az, hogy a középkori Jenő tévesen Óbudával szemben a hajdani Szent László helyén tüntette fel. Egészen önkényesen jelölte meg továbbá az 1281. évi oklevélben foglalt határjeleket, minek következtében ennek a térrajznak értéket tulajdonítani egyáltalán nem lehet. Az kétségtelen, hogy Újbécs közvetlenül Pest felett terült el s utóbb az apácák Jenő nevű birtoka is közvetlenül érintkezett Pest város határával, aminek az egész középkoron át tartó jogviták voltak a következményei. A nádor 1374. április 2-i oklevele szerint (MODL 6199) ugyanis az apácák Pest és Pilis vármegyék közgyűlése előtt tiltakoztak az ellen, hogy a pesti polgárok Jenő és Bécs nevű birtokaik határain belül területeket foglaltak. A tárnokmester 1416. március 16-án kelt oklevele szerint (MODL 10439) a pesti polgárok az apácák Kisjenő nevű birtokán szőlőket és kerteket telepítettek és káposztát termeltek (per plantationem vinearum ac constructiones ortorum seminationemque caulium). Mátyás király 1467. április 26-án kelt oklevele szerint (MODL 16533) Újbécsset ekkorra már egészen bekebelezték a város területébe a pesti polgárok (villam Wybech vocatam sibi ipsis incorporarunt) s foglalásaikat Jenő területére is kiterjesztették. 1474. február hó 1-én pedig a váci káptalan előtt tiltakoztak az apácák az ellen, hogy a pesti polgárok Jenő nevű birtokuk határain belül nagy területeket elfoglaltak. (MODL 17539)

A hajdan puszta Újbécs utóbb lakott területté lett s már Lajos király 1356 június hó 11-én kelt okleveléből (MODL, 4618) tudjuk, hogy a margitszigeti apácák jobbágysági laktak ott. Zsigmond király 1406 május 3-án kelt oklevele szerint (MODL, 9203) Gardwai László és Bertalan bécsi jobbágysági elpusztították az apácák Jenő nevű birtokának egyik fontos határjelét, ami viszont arra mutat, hogy ezek a jobbágyságok Bécsnek Pest városához csatolt területén laktak. Mátyás király 1467 április 26-án kelt oklevele pedig már kifejezetten a pesti polgároknak Újbécs területén lakó jobbágyságát vádolta azzal, hogy a nevezett polgárok rendelkezésére foglalt el területet az apácák jenei birtokából. Az Újbécs területéből a városhoz csatolt részen szereplő jobbágyságok teszik érthetővé számunkra II. Ulászló király 1508 január hó 4-én kelt oklevelének azon kijelentését is, hogy a Bécs-utca, mely valószínűleg azonos a korábbi jobbágyságtelepüléssel, Pest város területén belül állott (in civitate nostra Pesthiensi in vico seu platea Beech). Ez teszi érthetővé továbbá Oláh Miklós (Hungaria 42. 1.) azon megállapítását, hogy Pest városát mindkét oldalon hosszú külvárosok szegélyezték (ex utraque parte longis suburbiis insignis).

I. Lajos király 1347 február 2-án kelt okleveléből (Századok, 1881. évf. 557. 1.) tudjuk, hogy Palota és Szentmihály között terült el a királyi regösök (combibatorum regalium vulgariter regus dictorum) Regteluk, másnéven Regwelgh nevű földje, melynek határaiul Palotán és Szentmihályon kívül Pardy és Hartyán, másnéven Mezőszentmárton vannak megjelölve. Pardyrol a budai káptalan 1335 március hó 17-én kelt oklevele alapján (MODL, 2884) megállapítható, hogy Szentmihályon kívül Wrseggel és Hartyánnal volt határos. Pardy legrégebb emléke IV. Béla király 1245 november 24-én kelt oklevele (MODL, 291), mellyel az uralkodó többek között a margitszigeti prémontreieknek ajándékozott egy pardeu-i földet (in villa Pardeu terra ad duo aratra), melynek határaiul keleten a felhévizi keresztetek földjét (terra Cruciferorum de Calidis Aquis), délen az óbudai káptalan földjét (terra Canonicorum ecclesie Sancti Petri), nyugaton pedig a bessenyői telepések földjét (terra populorum de villa Besseneu) jelölte meg. A keresztetek földje alatt csak a későbbi Keresztúrt lehet érteni, az óbudai káptalan földje pedig valószínűleg azonos a már említett Szent Lászlóval. Bessenyo ismét azonos lehet az 1335. évi oklevélben említett Wrseggel, amely az idők folyamán elpusztult, területe pedig beolvadt Pest város területébe. Bessenyo, illetőleg Wrseg valahol a mai Sashalom környékén állhatott, mert annak területén jelzett a felhévizi konvent 1325 május 9-én kelt határjáró levele (Hazai Okmánytár, III. köt. 79. 1.) Böszörménykutat, amely valószínűleg azonos a török hódoltság utáni Keresztúr területén előforduló Törökkúttal. (Galgóczy: Pest megye monographiája III. köt. 158. 1.) Pardy utóbb elvesztette önállóságát, mert Mátyás király 1467 szeptember 16-án kelt oklevele (MODL, 16580) Barygo néven mint pusztát Palota tartozékképpen (ad possessionem Palotha pertinens) említi, amint a nevezett Regteluk is beleolvadt Palota területébe. Pardy és Barygo azonossága a budai káptalan 1358 január hó 30-i oklevelével (MODL, 4725) igazolható, amellyel Loránt budai polgár megszerezte Pardy birtokát, mert ebben az oklevélben Pardy neve Pardiunak van írva, az oklevél hátlapján pedig XV. századi írással Paryw-ként fordul elő.

A mai Sashalom neve a középkorban Farkashalma volt s a két elnevezés azonossága az 1737. évi tanuvallomások idején (Tanulmányok, IV. köt. 128. l.) közismert volt. Farkashalma elnevezés az említett 1325 május 9-i oklevél szerint terjedelmesebb birtoktest megjelölésére szolgált, melynek határjelei közül ma csupán a Rákospatak és a Cinkotára vezető út ismeretes. Minthogy azonban Farkashalma határainak megjelölése Petherman és Márton pesti polgárok közreműködésével történt, valószínűnek látszik, hogy Farkashalma Pest város közvetlen közelében terült el. Egyébként az 1720. évi tanuvallomások szerint (Tanulmányok, IV. köt. 129. l.) a szoros értelemben vett Farkashalmán »három hányások voltak s egyikét mondták pesti, másikat keresztúri, harmadikát cinkotai határnak«, amiből az következik, hogy a középkori Farkashalma nevű birtok területe az újkorban három részre szakadt s Pest, Keresztúr és Cinkota területébe olvadt. Minthogy továbbá a Farkashalom elnevezés már a középkorban is megvolt, nyilvánvalóan téves az 1737. évi tanuvallomások azon állítása, hogy ez az elnevezés onnan származott, mert ott »egy Farkas nevű pribéket elevenen elástak a törökök«.

Regteluk határai között említi I. Lajos király idézett 1347 február 2-i oklevele Hartyánt, másnéven Mezőszentmártont, mely utóbbi elnevezésről az óbudai káptalan 1335 március 17-i oklevele alapján (MODL, 2884) tudjuk, hogy Szent Márton tiszteletére rendelt templomától (ecclesia Sancti Martini) származott. Ugyanazon Hartyán utóbb Sikátor nevet kapott, amint ez Zsigmond király 1415 február 3-án kelt rendeletéből (MODL, 10305) és a budai káptalan 1472 január hó 6-án kelt okleveléből (MODL, 17278) megállapítható, ahol mindkét elnevezés együttesen fordul elő (Sykathor alio nomine Harkyan). A Palota szomszédságában ma is meglévő Sikátor puszta tehát azonos a középkori Hartyánnal, illetőleg Mezőszentmártonnal s hajdani templomának maradványai nem régen még állottak a puszta közepe táján a szántóföldek között (Károlyi család birtoklási története II. köt. 72. l.).

A Palotával szomszédos Szentmihály a margitszigeti apácák birtokaként jelenik meg először, megszerzésének időpontja és módja azonban nem állapítható meg, pedig az apácák középkori levéltára teljes egészében fennmaradt. Valószínűleg azon Nemus és Nogus nevű földeken vagy azok egyikén keletkezett, melyeket az apácák Cinkotával együtt 1259-ben kaptak IV. Béla királytól (MODL, 492). Az azonosság mellett bizonyít, hogy Nemus és Nogus a nevezett adománylevélben Cinkotával együtt vannak felsorolva, továbbá hogy az adománylevél szerint mindhárom birtok a Rákospatak mellett terült el (terras Scyngata, Nemus et Nogus vocatas juxta Rakus). Nemus neve az 1259. évi adománylevelen kívül csupán Erzsébet királyné 1280 február 24-i oklevelében fordul még elő, amikor is öt olyan jobbágyot kaptak az apácák, akik Béla király idejében még Nemuson laktak (qui tempore regis Bele in terra Nemus vocata residebant), ami egyáltalán nem bizonyít Nemusnak későbbi fennállása mellett. (MODL, 1061) I. Károly király 1335 február 10-én kelt oklevelében (MODL, 2884) tűnik fel először Szentmihály neve, amikor is a Palota melletti Pardy szomszédjaként van megnevezve. Nemus és Nogus nevei pedig teljesen hiányzanak az oklevélből. Mindebből arra lehet követke-

tetni, hogy a nevezett földeken új község keletkezett, mely elnevezését Mezőszentmártonhoz hasonlóan Szent Mihály tiszteletére emelt templomától nyerte.

A IV. Béla király 1259. évi adománylevelében előforduló Cinkota középkori területét nem ismerjük, csupán annyit tudunk róla, hogy az István ifjabb király 1265. évi oklevelében előforduló s Keresztúrral és Kőbányával határos Bukenföldre (terra Buken sine herede decedentis) a budai káptalan 1291. évi oklevele szerint (MODL, 1330) mint Cinkotával szomszédos terület (terram Bukenfelde vocatam vicinam ville Scingata) került az apácák tulajdonába, akik aztán Cinkota területéhez csatolták. A budai káptalan 1326 augusztus 4-én kelt jelentése szerint (MODL, 2370) ugyanis a keresztúri jobbágycsalád a margitszigeti apácák cinkotai jobbágycsaládjait megakadályozták abban, hogy Bukenföldre területét használhassák (a terra Bukenfeulde), tehát ekkor már Cinkota területéhez kellett tartoznia. Úgy látszik, hogy ez a terület mezőgazdasági célokra kiválóan alkalmas lehetett, mert Palotától kezdve sűrűn egymás mellett találjuk a különféle településeket, melyek közül Szentmihályról és Cinkotáról Báthori István országbíró 1473 július hó 15-én kelt oklevele alapján (MODL, 17474) tudjuk, hogy egész sereg jobbágycsalád lakott ott. Mindkét községnek femploma is volt, mert ezek kegyúri joga Bakócz Tamás 1524 április hó 13-án kelt oklevele szerint (MODL, 23922) a margitszigeti apácákat illette meg.

A Cinkotával határos Keresztúr István ifjabb király 1265. évi oklevele szerint (MODL, 588) a felhévizi keresztetek tulajdona volt s innen vette elnevezését is. Eredetileg ugyanis Pousa-Rákosa volt a neve (terra Pousa Racusa vocata, que est terra Cruciferorum domus hospitalis Sancti Regis de Calidis Aquis), ami arra vall, hogy régibb tulajdonosának Pousa volt a neve. Károly király 1326 július 30-án kelt oklevele szerint (MODL, 2370) már János mester budai bíró volt a tulajdonosa, ami arra mutat, hogy Keresztúr nem maradt a keresztetek birtokában. Keresztúrtól délre terült el István ifjabb király nevezett oklevele szerint a Kőér nevezetű föld (terra Keer nominata), melyet IV. Béla király 1244. évi kiváltságlevelével a pesti polgároknak adományozott (terram Keuer, quam eis de novo contulimus) azzal a feltétellel, hogy területét művelés alá fogják venni (ne terre supradicte inculte maneant et inanes). Minthogy a tatárjárás után a pesti telepések a tatárjárás alatti tapasztalataikon okulva az ősi telep helyett a biztosabbnak tetsző budai várhegyet szállották meg, a dunabalparti telep fejlődésében elmaradt. Az 1244. évi kiváltságlevelében foglalt kikötést az új telepések egyelőre nem tudták teljesíteni s ennek tulajdonítandó, hogy Kőért István ifjabb király idézett oklevele nem jelölte meg Pest városa tartozékaként s a margitszigeti apácák mint uratlan földet szomszédos Cinkota nevű birtokukhoz csatolták. Az országbíró 1356 október 13-án kelt okleveléből megállapítható (Anj. okmánytár VI. köt. 503. l.), hogy a pesti polgárok (cives et hospites civitatis Pestiensis) Kőér birtok ügyében (in facto contradictionis, stationis et metarum erectionis possessionis Kuert vocate) a margitszigeti apácák ellen pert indítottak, amely per a vitás Kőér területén a helyszínen (in facie dicte possessionis Kuerd vocate) lett volna eldöntendő választott bírák közbenjöttével. Ez a döntés aligha hozott eredményt, mert a nádor 1388 augusztus

hó 9-én kelt oklevele szerint (MODI, 7422) a margitszigeti apácák Pest vármegye közgyűlése előtt a Kőérföld nevezetű terület használatától (quandam particulam terre ipsarum Kwerfelde vocatam), melyet Cinkota nevű birtokukhoz tartozónak állítottak (ad possessionem earum Sinkota vocatam pertinentem), eltiltották a pesti polgárokat. Ebből arra kell következtetni, hogy a Kőér nevezetű föld, amely nyilvánvalóan azonos a mai Kőbányával, a margitszigeti apácák tulajdonába került annak ellenére, hogy IV. Béla király a pesti telepeseknek ajándékozta. Ennek oka pedig csupán az lehetett, hogy a tatárjárás utáni Pest kezdetben sokkal kisebb méretű volt, semmint lakossága a IV. Béla király 1244. évi kiváltságlevelében foglalt kikötéseket teljesíthette volna. Ezzel szemben a margitszigeti apácáknak a szomszédos Cinkotán olyan népes jobbágytelepük volt, hogy annak lakossága Cinkota területén túli terjeszkedésre is alkalmassá lett, ami annál könnyebben ment, mert Cinkota határai Kőbánya irányában nem voltak megállapítva.

A Kőbányával határos Szentlőrinc már a budai káptalan 1332 szeptember hó 5-én kelt oklevelében (MODI, 2747) előfordult, mint Gyállal szomszédos birtok. Zsigmond király 1404 június 12-én kelt oklevele szerint (Békassy levéltár) Haraszti Jakab fia János tulajdona volt, aki csereképen Zsigmond királynak engedte át, 1424 május 25-én pedig a magyar rendek a csepeli uradalomhoz tartozó Dömsöddel, Gubaccsal, Harasztival és Szent Diennel együtt Borbála királyné ellátására rendelték (Magyar tört. tár. XII. köt. 284. 1.). Olyan oklevél, sajnos, eddig még nem került elő, mely a középkori Szent Lőrinc határait részletesen leírná; ismeretes azonban hajdani templomának a helye, amiből a telep fekvésére következtetni lehet. Mikor ugyanis 1909-ben a Wekerle-telep építése folyt, Lux Kálmán románstílusú templom alapfalait tárta fel, amelyek minden valószínűség szerint Szent Lőrinc hajdani templomának a maradványai. Innen való az a stilizált edényből kinövő szőlőtőkét ábrázoló köemlék, mely ugyanott a Hungária-út 5. számú ház falán nyert elhelyezést. Szent Lőrinc középkori sorsáról egyebet nem is tudunk, annál többet tudunk azonban a Szentlőrincceel határos Gyálról, mely Gyála, sőt Gyálán név alatt is előfordul az oklevelekben. A középkorban lakott hely volt s a budai káptalan 1323-i oklevele szerint temploma Szent György tiszteletére volt szentelve (in qua ecclesia in honore sancti Georgii est constructa). Gyál birtokot Werner comes budai bíró Póka fiától Mihálytól és Jánostól pénzen szerezte meg, örökösei pedig Pousa fiainak: Pous, András és Tamás pesti polgároknak adták el. Az adásvételi szerződés megkötésénél tanukként szerepeltek a szomszédos birtokosok, aminek alapján meg lehet állapítani, hogy Gyál szomszédai keleten Vecsés és Halom, délen Lik és Pakony, nyugaton pedig Kerekegyház és Kormányos voltak, amelyek közül Lik és Kormányos teljesen eltűntek. Ez a szerződés aligha léphetett életbe, mert I. Károly király 1332 augusztus hó 24-én kelt oklevele szerint (Anj. okmánytár II. köt. 620. 1.) Gyált, mint leszármazottak nélkül elhunyt ember birtokát a Tyuknak is nevezett Tamás kapta meg az uralkodótól. Minthogy azonban Gyál egyes részeit már mások tartották megszállva, ami alatt valószínűen az 1323. évi oklevélben megnevezett pesti polgárok értendők, az uralkodó határjárást rendelt el, amiről a budai

káptalan 1332 szeptember 5-én a következőket jelentette: Gyál határa északon Szent Lőrincnél kezdődik, ahonnan keleti irányban haladva Tornustelege és Halom határait érintette. Halomnál dél felé fordult s a Tófbó nevű mocsaras rétnél Pakony határát érte el, ahonnan újból keleti irányban haladt tovább, majd ismét dél felé fordulva átszelte a Pestről Kőrösre, Ócsára és Szegedre vivő nagy utakat s ez utóbbi út mentén mindaddig nyugati irányban haladt, amíg el nem érte Nymig és Kerekegyháza határait. Aztán Ökörhalom mellett elhaladva Kormányos határához jutott s e határ mentén ismét elérte a Szentlőrinc feletti kiinduló pontot. Ezt a határjárást az előadottak szerint az ekkor szükségessé, hogy Gyál egyik részére Werner comes jogutódai tartottak igényt, amit az is bizonyít, hogy a budai káptalan idézett oklevele szerint Wernertelege területe Gyálhoz tartozott (terram Wernertelege ad ipsam possessionem Gyal invenissent pertinentem). A később pusztává lett Gyál tehát a középkorban elég nagyterjedelmű lehetett és egész sereg, ma már eltűnt birtokkal volt határos. Terjedelmével azonban nem állhatott arányban földjének termékenysége, amit a budai káptalan 1345 február hó 18-án kelt oklevele (Károlyi oklevéltár I. köt. 163. l.) is bizonyít, amely szerint kopár és terméketlen terület volt (propter nimiam sterilitatem et infructuositatem). Ennek tulajdonítandó az is, hogy az országbíró 1371 február hó 14-i oklevele szerint (Károlyi oklevéltár I. köt. 326. l.) a Wernertelege nevezetű rész mindvégig lakatlan maradt (terram Wernertelege nominatam et habitatoribus destitutam). A Gyállal szomszédos birtokok közül ma már többnek a neve is teljesen elenyészett, ennek következtében középkori területüket pontosabban megjelölni nem lehet.

A mai Pesterzsébet helyén állott Gubacsról az oklevelek alapján csak annyit lehet megállapítani, hogy határos volt Nyírral és Szentfalvával, mert a budai káptalan 1469 január hó 2-án kelt oklevele szerint (MODL 16780) a Kapus nevű erdő Nyír, Szentfalva és Gubacs területén állott. Szentfalva a csepeli uradalomhoz tartozott s Albert osztrák herceg és a magyar rendek 1424 május 25-én kelt oklevele szerint (M. Tört. Tár XII. köt. 284. l.) a csepeli uradalommal együtt Borbála királyné tulajdona lett. Utóbb azonban elszakították a csepeli uradalomtól s a hozzá tartozó Kormányos és Soroksár nevű pusztákkal együtt Ulászló király 1443 szeptember 14-én Rozgonyi Jánosnak adta (Múzeumi levéltár). A Gubacs és Pest városa között állott Szentfalva korábban Szenterzsébetfalva néven fordul elő az oklevelekben és középkori jelentősége mellett tanuskodik, hogy Pest vármegye rendszeren itt tartotta közgyűléseit. Helyét az oklevelek úgy szokták megjelölni, hogy Pest városa mellett (penes civitatem Pesthiensem) terült el: nevezetesen a nádor 1449 június 28-i (MODL 14273) és a fehérvári keresztetek 1500 május 11-i oklevele. (Héderváry oklevéltár I. köt. 494. l.) Eredetileg királyi birtok volt s lakosai V. István királytól vámmmentességi kiváltságot kaptak. (Századok, 1893. évf. 18. l.) Utóbb magánföldesurak kezébe jutott, nevezetesen a XIV. századtól kezdve Ulwing budai polgár és leányági örökösei bírták, a XV. századtól kezdve pedig a Rozgonyiak a földesurai, de más nevezetes magyar családok (Báthoriak, Dócziak, Erdődiak) is birtokosok voltak benne. Plébánia-temploma Szent Erzsébet tiszteletére volt rendelve s plébánosa az esztergomi

érseki helynök 1470 szeptember 11-i (Gyárfás III. köt. 669. 1.) és a veszprémi püspök 1479. évi (Formulae solennes 287. 1.) oklevelében fordul elő. Mikor Budavára 1541-ben török kézre került, Szentfalva is elpusztult s 1563-ban már pusztaként van megemlítve. (Liber regius III. köt. 806. 1.) Zsigmond király 1403. évi oklevele alapján (MODL, 2932) Csánki Dezső Pest városát közvetlen közelébe helyezte (Századok, 1893. évf. 23. 1.), mert a nevezett oklevél a domonkosok pesti kolostorával kapcsolatosan jelölte ki a helyét (in fine civitatis Pestiensis, ubi esset claustrum fratrum Predicatorum), a domonkosok középkori kolostoráról pedig bizonyítottan vette, hogy újkori kolostoruk, illetőleg a mai angol-kisasszonyok kolostora helyén állott a Váci-utcában. A domonkosok középkori és újkori kolostoráról azonban semmiképen sem állapítható meg, hogy ugyanazon a helyen épültek, csupán az tekinthető kétségtelennek, hogy a középkori domonkosrendi kolostor Pest városának ebben a részében állott. Ezzel szemben a török hódoltság után a mai Boráros-tér déli oldalán talált templomrom (öde Kirche) alapján arra a következtetésre kellett jutnom, hogy ez a középkori Szentfalva templomának a maradványa volt (Tanulmányok I. köt. 60. 1.), mert mint a Szentfalvával szomszédos Gubacs temploma túlközel esett volna Pest városához, más templom pedig itt nem volt. E templomrom körül terült el a középkori Szentfalva, amely Újbécshez hasonlóan közvetlen kapcsolatban állott Pest városával, amit az is bizonyít, hogy az 1485 november 18-án kelt közjegyzői oklevél szerint (Formulae solennes 365. 1.) Szentfalván domonkosrendi beginák voltak, márpedig a beginák rendháza mindig közel állott az ugyanazon rend férfikolostorához. Szentfalva közelsége magyarázza Oláh Miklós már idézett megállapítását is (Hungaria 42. 1.), hogy Pest városát mindkét oldalról hosszú külvárosok szegélyezték, t. i. északon Újbécs, délen pedig Szentfalva.

Zsigmond király 1428 április 26-án kelt oklevele szerint (MODL, 11972) a margitszigeti prémontreiek az ottani apácáknak öt esztendő tartamára bérbeadták a Rákos mezején (in campo Rakus) elterülő szántóföldjeiket, rétjeiket, malmukat és majorjukat, melyeket ugyanazon oklevél tanúsága szerint már előzetesen is az apácák béreltek. A bérvizony kezdetét nem lehet megállapítani, úgy látszik azonban, hogy nagyon régi keletű lehetett, mert csak így lehet megmagyarázni a budai káptalan 1327 február 10-én kelt oklevelét (MODL, 2403), melyben a margitszigeti apácák a keresztúri jobbágyokat eltiltották a rákosi földek használatától. Minthogy az apácáknak a Rákos mezején nem voltak földjeik, csupán a margitszigeti prémontreiektől bérelt földekről lehet szó a hivatkozott oklevélben. A bérletet pedig az tette szükségessé az apácák számára, hogy ily módon közvetlen kapcsolatot teremthettek jenei és cinkotai birtokaik között. Ez a szükségesség indokolta aztán, hogy a bérleti viszony az egész középkoron át fennmaradt. II. Lajos király 1523 augusztus hó 18-án kelt oklevele (MODL, 23801) ugyanis még mindig úgy emlékezett meg az apácák rákosi földjeiről, mint amelyek a margitszigeti prémontreiek tulajdonát képezik (terras et fenilia ad predictam ecclesiam pertinentia in campo Rakus).

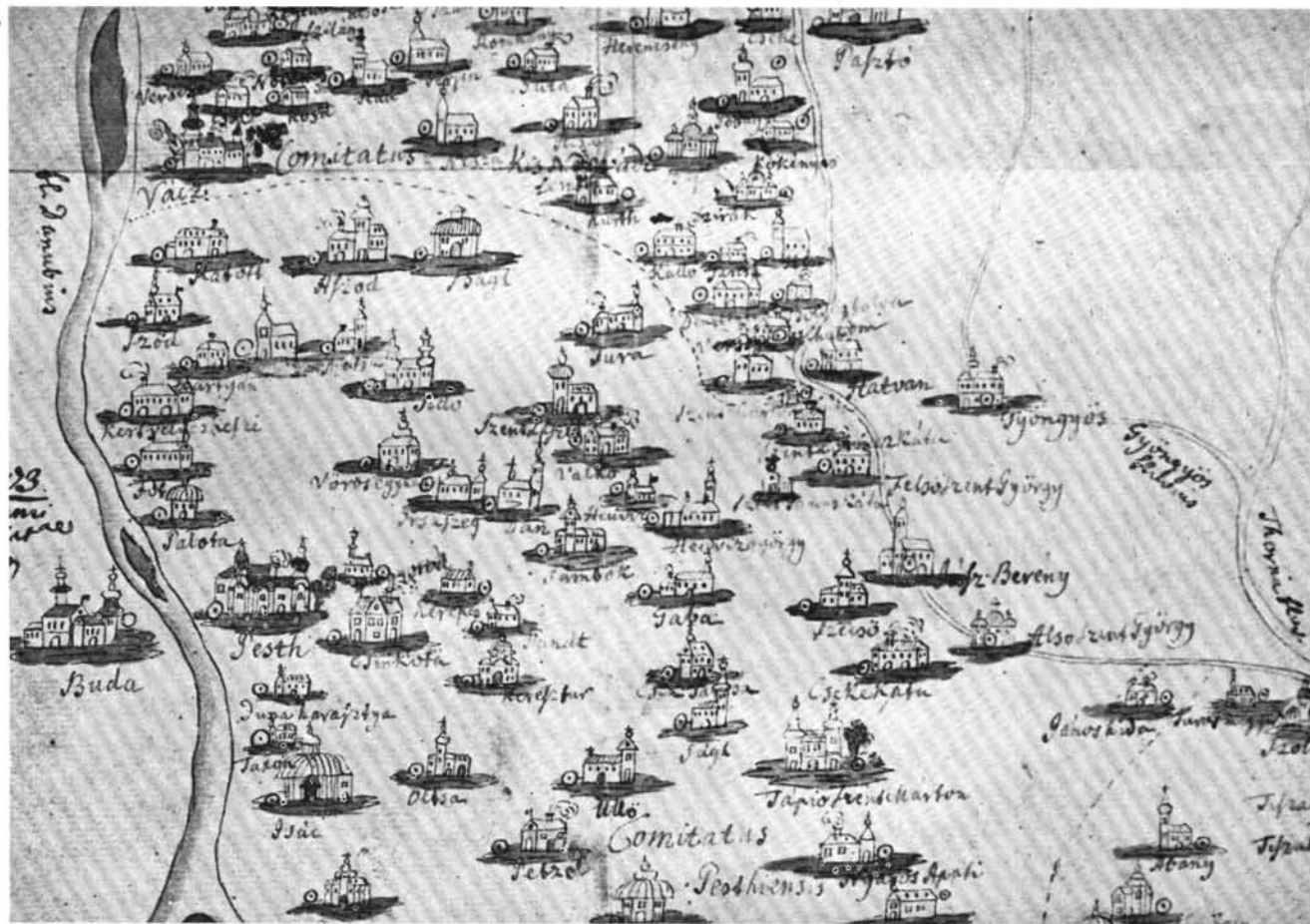
Héderváry Lőrinc nádor 1438 június hó 2-án kelt oklevele szerint (MODL, 13194) a prémontreiek rákosi földjei és rétjei a Rákospatak nyugati oldalán terültek el (penes fluvium Rakus a parte occidentali), tehát Pest

város mai területén belül keresendők. A keresztúri jobbágyoknak 1327 február hó 10-én a rákosi földek használatától történt eltiltása arra látszik mutatni, hogy ezek a földek Keresztúr közvetlen közelében terültek el. A budai káptalan 1336 június hó 9-én kelt jelentése szerint (Codex dipl., VIII. 4. 193. 1.) viszont a margitszigeti apácák és az ottani prémontreiek között Jenő birtok határjárása közben azon a ponton volt nagyobb vita (inter commetaneos non modica contentio oriebatur), ahol a Vácra vezető út a Pest városát körülvevő nagy árkot átszelte, a prémontreiek rákosi földjei tehát egészen eddig terjedtek.

A Rákos mezeje elnevezés a középkorban úgy látszik elég tág értelmű lehetett, mert a magyar főpapok és főurak 1307 október 10-én kelt oklevelében azt olvassuk, hogy a pesti ferencrendieknek Szent Péter tiszteletére rendelt egyháza a Rákoson állott (apud ecclesiam beati Petri in Rakus), márpedig ez a templom ma is ugyanazon helyet foglalja el. A Rákos mezejének mindenestre kapcsolatban kellett állania a Rákospatakkel és minthogy ez a patak csupán Kőbánya mellett éri el Pest város határát, a Rákos mezeje Kőbánya, a Rákospatak dunai torkolata és Pest városa lakott részei közötti terület megjelölésére szolgált, amely terület már nem tartozott Pest város határához, mert a prémontreiek földjei, rétjei és majorja is itt voltak. A Rákos mezeje mezőgazdasági célokra nem volt alkalmas, azért nem keletkezett a prémontreiek itteni birtokán községi élet. II. Lajos király idézett 1523-i oklevele is a mellett tanuskodik, hogy ezt a területet csupán kaszálónak használták a margitszigeti apácák is. Figyelemreméltók a Rákos melletti birtokok régi elnevezései, melyek a mellett tanuskodnak, hogy maguk a birtokok is a Rákos nevet viselték, p. o. Keresztúr eredeti neve Pousa Racusa volt (MODL, 588), Rákoscsaba pedig a Chaba Racusa nevet viselte (MODL, 7).

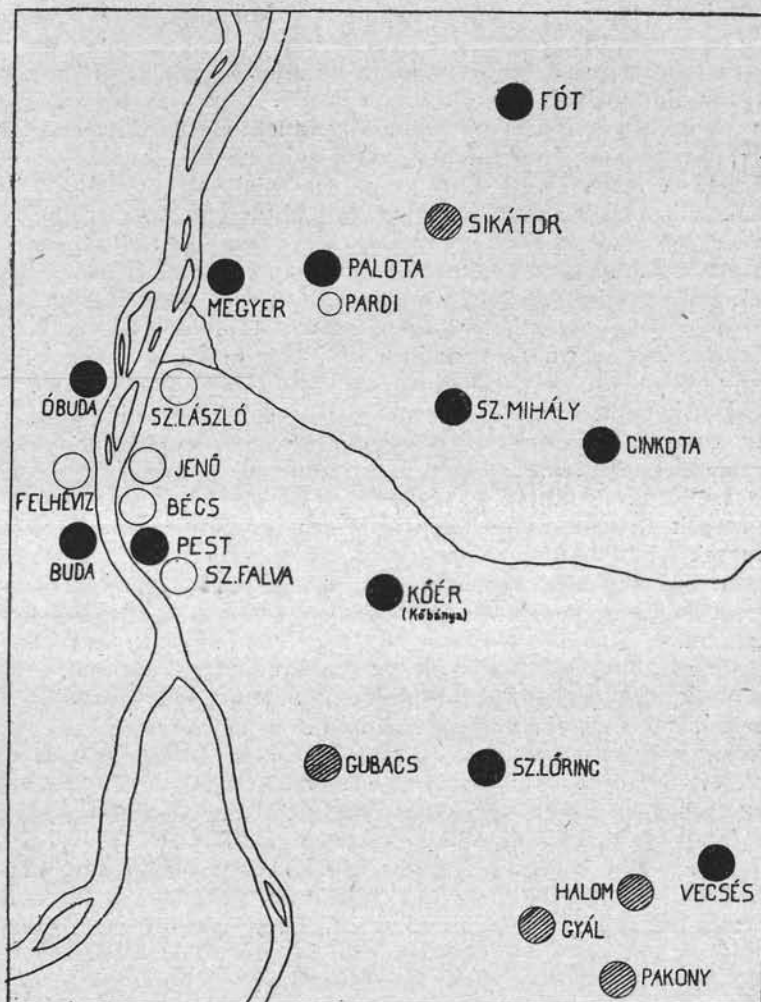
A Pest városával szomszédos területen az előadottak szerint a középkor folyamán a margitszigeti apácák, az óbudai káptalan és a magyar királyné voltak a nagyobb birtokosok: a margitszigeti apácáké volt Újbécs, Jenő, Szentmihály és Cinkota, az óbudai káptalané Szent László, Káposztásmegyer és Fót, a magyar királynéé pedig a csepeli uradalom tartozékát képező Szentlőrinc és Gubacs. Budai bírák is birtokosok voltak Pest város határában s birtokaikat részben királyi adomány, részben vásárlás útján szerezték. Palotán és a szomszédos Regteleken, Pardiban és Sikátoron Loránt budai bíró és leszármazottai, Keresztúron János budai bíró, Gyálon Werner budai bíró és leszármazottai, Szentfalván pedig Wlving budai bíró és leszármazottai voltak a földesurak, akik mellett maga a város nagyon szűk területre szorult s ez a terület sem volt alkalmas mezőgazdasági célokra. A legerősebben a Duna melletti mezőgazdasági célokra alkalmas területek voltak megszállva s a városi polgárság is ebben az irányban igyekezett újabb területeket szerezni, amint ezt a margitszigeti apácákkal folytatott jogviták tanúsítják. Ennek a területszerzésnek pedig a mezőgazdasági művelésre alkalmas földek gyarapítása volt a célja, amint ezt a nádor 1438 június hó 2-án kelt okleveléből láthatjuk, ahol meg van állapítva, hogy a foglalt területeken szőlő- és kertművelést kezdtek.

A Pest városával szomszédos települések közül soknak még az emléke is elveszett, mert már a középkor folyamán beolvadtak a szomszédos községekbe. Palotába olvadtak bele a szomszédos Pardi és Regtelek, melyek

15. Pest környékének templomai egy 1673 körüli térkép 1773. évi másolatán.

ezúton ugyanazon földesúr fennhatósága alá kerültek. Cinkotába olvadtak Bukenföldre és Kőbánya, amely utóbbira vonatkozó jogukat a pesti polgárok a középkor folyamán nem tudták érvényesíteni. Gyállal egyesült Werner-teleke, melynek különállását nem sikerült fenntartania. Virágzó jobbágy-

16. Középkori települések Pest határában. (A világos körök eltűnt, az árnyékoltak pusztává lett, a sötétek pedig ma is virágzó településeket jeleznek.)

községekből a török hódoltság folyamán puszták lettek, melyek helyét ma csupán templomromok jelzik. Ilyen pusztává lett hajdani község Káposztás-megyér, melynek a Dunakeszire vivő országút melletti mezei csárdával

szemben levő templomromjairól Galgóczy emlékszik meg (Pest megye monographiája III. köt. 153. 1.). Pusztává lett a hajdani Síkátor, melynek templomromjait a Károlyi család birtoklási története említi (II. köt. 72. 1.), mint amelyek a puszta közepe táján a szántóföldek között szemlélhetők. Mindkét templom alaprajzát és távlati képét 1874-, illetőleg 1876-ban Arányi Lajos vette fel s e felvételek most a Műemlékek Orsz. Bizottsága rajztárában találhatók. Az akkori falmaradványokból ma már alig van meg valami, mert anyagukat építési célokra használták fel, amint a káposztásmegyeri templom köveiből épült a szomszédos csárda is. Kár, hogy ezek a templomromok így módon nyomtalanul eltűnnek, mert oklevelek hiányában ezek alapján lehetne kijelölni a hajdani települések pontos helyét.

Pusztává lett a középkori Gyál, melynek templomát 1736 körül bontották le s kőanyagából korcsmát és istállót építettek. (Chobot: Váci egyházmegye I. köt. 277. 1.) Szentfalva, Újbécs, Jenő és Szent László egészen eltűntek, még templomromjaik sem maradtak fenn, pedig mind-egyiknek volt a középkorban temploma. A török hódoltság végén fennállott településeket szemléltetően mutatják templomaik, melyekről egy 1673 körüli időből származó térképről 1773-ban készült mellékelt másolati rajz maradt fenn, s ha ezt a rajzot a templomromok ábrázolásával ki lehetne egészíteni, hűképet nyernénk a Pest melletti összes régi településekről. (15. kép.)

Az elpusztult középkori községek helyén a török hódoltság után új települések keletkeztek, melyek azonban már újkori földesuraiknak köszönhetik létüket, mint p. o. Cinkota és Keresztúr. Pusztává lett középkori községek helyén olyan telepek is keletkeztek, amelyek egészen új nevet vettek fel: a hajdani Káposztásmegyer területén keletkezett Újpest, Szentlőrinc egy részének területén Kispest, Gubacs területén pedig Pestszenterzsébet. Ez utóbbiak már jellegükben sem emlékeztetnek középkori elődeikre, mert ezeket a fővárosból kiszorult lakosság szállotta meg s külsejük szerint inkább Budapest külvárosainak tekintendők.

A török hódoltság után új földesurak jelentek meg Pest város határában, akik közül a gróf Károlyi család volt a legjelentősebb, mert ennek főti uradalma Palotát, Síkátort és Káposztásmegyert is magában foglalta, s ugyancsak a gróf Károlyi családé lett Gyál puszta is. A főti uradalom 1808 november hó 23-án vétel útján került a gróf Károlyi család tulajdonába (Károlyi család birtoklási története II. köt. 76. 1.), Gyál puszta pedig a Kenderessy család révén lett a Károlyiaké. Nagy birtokai voltak még Pest város határában a török hódoltság után a Vattay családnak, amely családtól 1729-ben Grassalkovich Antal csereképen szerelte meg Szentmihályt, Gubacsot, Szentlőrincet és Péterit. (Turul 1931. évf. 69. 1.) Az 1695 szeptember 30-án tartott határjáráskor (Rómer: Régi Pest 238. és köv. 1.) még csupán Vattay János volt nagyobb birtokos Pest város határában, mert az övé volt Szentmihályon kívül Szentlőrinc és Gubacs, egyébként Palotán és Káposztásmegyeren Ujfalussy János, Cinkotán Beniczky Tamás, Keresztúron pedig Osztróluczky János voltak a földesurak. Ez az oklevél a legrégebb emléke a pesti határ kitűzésének, de ez a határmegállapítás csupán az északi részen, t. i. Káposztásmegyertől Keresztúrig folyt le símán, azon túl már csupán hosszú idő után sikerült a város határát végérvényesen kitűzni. Ennek oka pedig nem csupán

abban keresendő, hogy a török hódoltság elhomályosította a középkori jogviszonyokat, hanem abban is, hogy a városnak sohasem voltak pontosan kitzűzött határai s ez okozta a középkor folyamán is a szomszédos birtokosokkal folytatott határpereket. 1695-ben sem okleveles adatok alapján történt a határmegállapítás, hanem közös megegyezéssel tűzték ki a határokat, a későbbi határmegállapítások során pedig kétes értékű tanuvallomásokra alapították azokat. Káposztásmegyer, Palota és Szentmihály irányában mindenesetre szerencsésen alakult a város területe, mert itt minden ellentmondás nélkül bekebelezhetett olyan területeket, melyek a középkor folyamán különálló birtoktestek voltak. Tanulmányunk elején már rámutattunk arra, hogy az óbudai káptalan tulajdonát képezett Szent Lászlót a város területéhez csatolták, amit az tesz érthetővé, hogy az óbudai káptalan a török hódoltság megsemmisítette s jogutódai oklevelek hiányában nem tudták igazolni jogigényüket hajdani birtokaikra. Ugyanez történt Jenővel is, melynek középkori földesurai a margitszigeti apácák voltak, s ezek jogutódai, a klarissza apácák megkísérelték ugyan jogigényeik érvényesítését, fáradozásaik azonban nem jártak eredménnyel. Minthogy a pesti határ északi irányban alakult ki először, itt kell keresni azt a Burgundia nevű pusztát is, melyre a pesti városi tanács 1703-ban jogigényt jelentett be. Jenőre gondolunk itt elsősorban, melynek területén valószínűen állottak olyan várszerű, esetleg római eredetű romok, melyek a Burgundia elnevezést indokoltá tették. A Burgundia elnevezés ugyanis csupán a Burggrund szóból származhatott, ami várszerű romok melletti területre utal. Ilyen várszerű romok voltak még a múlt század elején is a mai Vigadó melletti Dunaparton, ezek közelében kellett lennie a Burgundia pusztának is. (Tud. Gyűjtemény 1820. évf. III. köt. 16. 1.) Semmi esetre sem vonatkozhatott azonban a Burgundia elnevezés Kőbányára, amint azt Schmall Lajos magyarázta (Adalékok I. köt. 46. 1.), mert Kőbánya neve kezdettől fogva mindig ugyanaz volt.

Gárdonyi Albert

A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi viszálya.

Buda fővárosára 1694 elején mozgalmas napok köszöntöttek. Az évenként megismétlődő polgármesterválasztás ezúttal súlyos zavarokat idézett elő és hónapokra feldúlta a város békéjét. A budai kamarai adminisztráció és a tanács vele tartó tagjai szembekerültek a polgárok túlnyomó többségével, küzdelmükkel párhuzamosan pedig az adminisztráció és a császári katonaság is harcba keveredett egymással. Éppen ezért az akkor lezajlott események nemcsak a város történetére nézve szolgáltatnak újabb adatokat. Ismertetésük során némi bepillantást nyerünk azoknak a hatóságoknak az életébe, melyek a töröktől visszaszerzett területek felett a közvetlen hatalmat gyakorolták. Adalékokat szolgáltatnak az akkor lezajlott események arra nézve is, hogy hivatásuk magaslatán állottak-e azok a tényezők, melyek egy az egész országban meghonosítandó új rend elő-örsei voltak.

Az ország ősi fővárosának fellendítése valóban szívügye volt a bécsi kamarának. Sok szép terv merült fel Buda jövőjére nézve a kérdéssel foglalkozó hatósági személyek fejében. Komolyan foglalkoztak azzal, miképpen állíthatnák vissza a város régi fényét, egykori gazdagságát, hogy ismét alkalmassá váljék az udvartartás befogadására. Nem egészen egy évvel a visszafoglalás után a nagybefolyású Kollonics bíbornok, Buda pártfogója is szemlét tartott a város falai között, hogy személyesen ellenőrizze a telepítés, az építkezés és egyéb munkák előrehaladását.¹⁾

Sajnos a fejlődés üteme nem felelt meg teljesen a várakozásoknak. A bécsi kamarát egyre gyakrabban foglalkoztatta az a kérdés, mi az oka a sok zökkenőnek és hogyan lehetne elhárítani a fejlődés akadályait. Éppen ezért nagy gondot fordított az adminisztráció és a városhatóság működésére egyaránt. Az adminisztrációtól számonkérte a mulasztásokat, helytelen intézkedéseket, a városi tanácsnak pedig ismételten biztosított újabb jogokat és apránként a városi jövedelmeket is emelte.²⁾ Elismerésre méltó buzgalommal igyekezett kiküszöbölni a városban székelő hatóságok között felmerült nézeteltéréseket, melyek a nyugodt fejlődésnek nagy kárára voltak. Azok a törekvései azonban, hogy a kamarai adminisztráció, a császári katonaság képviselői és a városi tanács, illetőleg polgárság között megszüntesse a torzalkodásokat, nem vezettek a kívánt eredményre. A kameralisták, a tisztek és a polgárok között sohasem sikerült maradandó békét létrehozni, oly nagy ellentét állott fenn érdekeik között.³⁾

A katonaság féltékenyen ügyelt hatalmára és tekintélyére.⁴⁾ Buda visszafoglalása után elsőnek természetesen a katonai hatóság foglalt helyet a városban és hozzálátott a berendezkedéshez, melyben a maga szempontjai vezették. Buda erődeinek ebben a korban nagy volt a jelentősége. Éppen ezért a vár parancsnokául magasrangú katonatiszteknek tettek meg, akikben egyformán megvolt a korukbeli osztrák főtiszteknek minden erénye és fogyatkozása. Katonai kötelességeik ellátása mellett nem feledkeztek meg magánérdekeik szolgálatáról sem. A mellett, hogy ismételt tilalom ellenére igyekeztek beszedni az adókat és vámokat és ezzel kárt okoztak a kamarának, rendszeresen üztek kereskedést és állandóan kíséreltek borméréssel, ami viszont a polgári rendnek járt nagy kárával.⁵⁾

Röviddel a katonaság után Budára érkezett Werlein kamarai inspektor, akinek a megérkezése a polgári élet megindulását jelentette.⁶⁾ Eleinte legfőbb teendője a katonaság igényeinek ellátása volt, azonban hamarosan hozzákezdhetett az elnéptelenedett város újratelepítéséhez is. A töröktől visszafoglalt terület gazdasági és polgári megszervezését az uralkodó teljesen a bécsi kamarára bízta,⁷⁾ így Werlein mint a kamara képviselője és megbízottja joggal tartott rá igényt, hogy a külföldről hozott telepések megszervezését ő végezze el a saját hatósága alatt. Reá hárult az a feladat is, hogy a kamara és a polgárok érdekeit az imént részletezett esetekben védelmébe vegye.

Elkerülhetetlen volt tehát, hogy a katonai és kamarai érdek összeütközésbe kerüljön egymással. Különösen a polgárok feletti hatalom kérdésében keletkeztek közöttük heves viták a visszafoglalást követő első évben. Tekintettel arra, hogy a háború még folyt, a katonaság határőrvidékszamba vette Budát és ragaszkodott hozzá, hogy a polgárság az ő joghatósága alá tartozzék.⁸⁾ Werlein szívesen védelmezte a kamara által rábízott érdekeket és alkalmas időpontban megalakította a kamarától függő városhatóságot.⁹⁾ Az uralkodó helybenhagyta eljárását és a városparancsnok is megfelelő figyelmeztetést kapott, hogy ne zavarja ezt a megoldást. Bár a katonaság kénytelen volt tudomásul venni a történeteket, igényeiről nem mondott le. Állandóan megmaradt a surlódás a katonai és a tekintélyére épp oly féltékeny kamarai hatóság között és néhányszor igen súlyos összeütközésre került közöttük a sor.

A kamarai és a városhatóság viszonya is szinte kezdettől fogva kedvezőtlenül alakult. Ezt elsősorban az okozta, hogy a polgárok szerettek volna megszabadulni a szoros függést jelentő kamarai fennhatóság alól. Néhány héttel a tanács megalakítása után Buda követői résztvettek a pozsonyi országgyűlésen, ahol megismerték a magyar sz. kir. városok jogait és kiváltságait.¹⁰⁾ Ez a körülmény maradandó hatással volt ezekre az idegenből ideszakadt emberekre, mert tudatára ébredtek annak, mennyire megalázó helyzetben vannak a kamarai uralom alatt a magyar közjog szerinti kiváltságokat élvező sz. kir. városokhoz képest.

Ami erre vonatkozólag a pozsonyi országgyűlésen beszélgetéseik során hallottak, annak a hatása alatt Buda és Pest kiküldöttei haladéktalanul az uralkodóhoz fordultak és kérték városaik régi szabadságának visszaállítását. Ezzel a ténnyel vették kezdetüket a budai önkormányzati törekvések. Néhány év alatt ezek a törekvések igen komoly alakot öltöttek,

a kamarát képviselő adminisztráció részéről azonban mindig heves ellenzésre találtak. Az adminisztráció arra számított, hogy fennmaradását és hatalmát az országnak tervbevett újjárendezése végleg biztosítja.¹¹⁾ Az országba hozott kameralisták féltek attól, hogy feleslegessé válnak, vagy legalább is át kell engedniük a neoacquistica sz. kir. városoknak olyan jogokat és hasznothajtó jogosítványokat, melyek a magyar közjog szerint a sz. kir. városokat illették. E miatt féltékenyen figyelték a neoacquistica sz. kir. városok minden olyan megmozdulását, mely régi kiváltságaik visszaszerzésére irányult. Érthető ezután, hogy az autonómista törekvések időnként adminisztráció-ellenes küzdelem bélyegét viselték magukon és városi körökben szinte a gyűlölet határán mozgó indulatokat váltottak ki a kameralisták ellen.¹²⁾

Önkormányzat elnyerésére irányuló törekvésekben a budaiak alkalomadtán készséges pártfogóra találtak az adminisztráció ellen a városparancsnokokban. Alapjában véve a katonasággal sem volt jóviszonyban a város. A beszállások, a tisztek részvétele a kereskedelemben, a katonaság által védett markotányosok versenye, a természetbeni katonai szolgáltatások, a nagy hadiadó, a katonai átvonulások alkalmával a lábbonálló terményekben, gyümölcsösökben okozott károk és a végrehajtások katonai úton való foganatosítása állandó kesergés és panasz tárgyát képezte.¹³⁾ Minthogy azonban az adminisztráció a maga hatalmát gyámkodásszerűen gyakorolta a város fölött és állandóan beleszólt az ügyeibe, a polgárok szívesen elfogadták a katonaság támogatását a közös ellenség ellen, jóllehet, mint az események igazolták, a parancsnokok készek voltak arra, hogy adott alkalommal a kamarai fennhatóság helyébe a saját fennhatóságukat léptessék.

A városhatóságnak az adminisztrációtól való függése igen szilárd alapokon nyugodott. Jelentős befolyást nyert az adminisztráció arra, hogy ki legyen a városhatóság feje. A polgármestert ugyan a polgárok választották, de mindig az adminisztráció három jelöltje közül. A megválasztott polgármestert a bécsi kamara erősítette meg tisztében az adminisztráció által tett jelentés alapján. A polgármesteri tisztség rövid időre, mindössze egy évre szolt.¹⁴⁾ Az adminisztráció természetesen olyan jelölteket állított, akikben megbízhatott. Amennyiben tévedett volna várakozásaiban, a kifogásolt személyt a legközelebbi jelölés alkalmával módjában állott mellőzni. Jogában állott az adminisztrációnak az 1691 szeptember 1-én kelt kamarai rendelet alapján a polgármester által vezetett számadásokat felülvizsgálni,¹⁵⁾ bár ezt a jogát több éven át nem gyakorolta.

A jelölésre és a számadások felülvizsgálására biztosított jogát vette igénybe az adminisztráció, mikor az 1693. évre megválasztott budai polgármester működését kedvezőtlennek találta érdekeire. Buda polgármestere az 1693. évben Bösinger Ferenc Ignác gyógyszerész volt, akinek emlékét mindmáig fenntartotta a fővárosnak egy a budaörsi határban fekvő dűlője és méltán, mert döntő szerepe volt abban, hogy Buda hosszú küzdelem után visszanyerhette magyar sz. kir. városi állását.

Bösinger bajorországi származású volt és szűkebb hazájában végezte el a gyógyszerészeti tanulmányokat. 1679-ben, mikor Bécsben pestisjárvány újt és a betegség pusztítása a gyógyszerészeket is megtizedelte,

elhagyta otthonát és a császári székvárosban nyitott gyógyszerterát. Buzgó tevékenységével és bátorságával hamarosan magára vonta befolyásos egyének figyelmét és 1680-ban beosztották gróf Caprara Antal mellé a konstantinápolyi császári követségre. Mindenféle orvosságot vitt magával és oly eredménnyel gyógyította a követséghez tartozókat, hogy ottartózkodása alatt mindössze három haláleset fordult elő. 1683-ban, a török háború kitörése után már Magyarországon tartózkodott. A töröktől visszavett Komáromban gyógyszerterát nyitott, majd mikor a visszatérő törökök ostrom alá vették a várost, Kollonics bíbornok megbízásából a városi kórház vezetését is átvette, újra tanuságát adván bátorságának.¹⁶⁾

Buda visszafoglalása Bössinger számára új munkaterületet nyitott meg. Eleinte csak katonai gyógyszerterár működött a városban és ez nem volt elegendő a polgári telepések igényeinek kielégítésére. Werlein már 1686 végén sürgette, hogy nyissanak a városban önálló polgári gyógyszerterát.¹⁷⁾ Kollonics a feladat elvégzésével Bössingert bízta meg. Megtelepedésétől kezdve Buda legjelentősebb polgárai közé, a városhatóság megszervezésétől kezdve pedig a tanácsstagok sorába tartozott és résztvett az 1687. évi országgyűlésen, mint városának követe.¹⁸⁾ Néhány éven át elsősorban hivatásának szentelte idejét. Minthogy az új gyógyszerterár is csak részben elégítette ki a budai lakosság igényeit, mert a Vár kapuit éjjel zárva tartották, 1690 körül a Vízivárosban fiókgyógyszerterát nyitott, Észéken pedig szintén létesített egy gyógyszerterát. Feladatául tűzte ki azoknak a neoacquistica területeknek gyógyszerrel való ellátását is, amelyek egyelőre nélkülözték az állandó gyógyszerterát. E célból mozgógyógyszerterát alapított, ami újra ráirányította pártfogóinak figyelmét.¹⁹⁾ Eleinte igen jómódú ember volt. Felsorolt gyógyszerterárain kívül több háza volt, azonkívül nagyterjedelmű külsőségei, melyek közül legjelentősebb volt a már említett budai dűlő, a mai Pössinger-major.²⁰⁾

Lassanként egyre erősebben lekötötte figyelmét a várospolitikai élet. Az 1687. évi országgyűlésen szerzett élmények hatása alatt teljesen az autonómista gondolat hívévé vált és kétségtelenül tevékeny szerepet vitt 1692-ben abban a munkában, melynek eredményeképp sikerült az 1538. évi budai kiváltságlevél eredeti példányát visszaszerezni, a többi kiváltságlevélnek pedig a másolatát megkapni. Ezeknek birtokában, mint a városnak az 1693. évre megválasztott polgármestere, nagy buzgalommal látott hozzá, hogy visszaszerezze Budának ősi jogait.

Buda igényeit az uralkodóhoz intézett terjedelmes kérvényben foglaltatta össze. Ebben a polgármester és tanács arra kérte I. Lipótot, hogy erősítse meg teljes egészében a »szegény, szorongatott és vígasztalan« város számára az elődei által adott, illetőleg megerősített kiváltságokat, mentességeket, szabadságokat, jogokat és jogosítványokat. Rendkívül jellemző a kérvénynek az a része, melyben sürgették mindannak az eltörlését, amit visszaélés útján hoztak be a régi kiváltságlevelek ellenére. Ez a kitétel súlyos megbélyegzését jelentette a neoacquistica rendnek az új telepések részéről.²¹⁾

1693 tavaszán Bössinger maga is útrakelt, hogy személyesen mozdítsa elő a város törekvéseinek sikerét.²²⁾ Ez az utazás idézte elő, hogy a város akkori szindikusaival, Küechl Miklós Györggyel súlyos viszályba keve-

redett. Bécsben sok pénzre volt szüksége, hogy eredményt érhesen el, azért, mikor elfogyott a magával vitt 310 forint, kérte Küechlt, hogy eszközöljön ki a polgároktól az ügy érdekében további néhány száz forintot.²³⁾ Ennek az áldozatnak a vállalására a polgárokat nem tudták vagy nem akarták rávenni. Bössinger a sikertelenséget teljesen Küechl rovására írta. Küechl állítása szerint e miatt feleségével együtt gyalázkodó szavakkal illette őt, sőt esküdözött, hogy bizonyos magas helyeken bosszút áll majd rajta.²⁴⁾

A kiváltságok visszaadását szorgalmazó kérvényt a bécsi kamara az adminisztrációnak adta ki véleményezésre, az adminisztráció pedig felfogásához híven igyekezett véleményadásával az eredményt elgáncsolni.²⁵⁾ Jelentésében annak a nézetének adott kifejezést, hogy Buda már nem királyi székhely, nem népesítik be többé a magasabb és alsóbb rendekkel tartozó személyek, az ország pedig romokban hever, tehát a régi kiváltságok nem időszerűek. A város tanácsa sem áll megfelelő személyekből és nagyon rosszul menne a város vezetése, ha nem ülne a tanácsban a szindikus. Mindezek alapján az adminisztráció azt javasolta, hogy a várost a körülményeknek megfelelő arányban, csökkentett mértékben részesítsék a szóbanforgó kiváltságokban.²⁶⁾

Az adminisztráció által adott kedvezőtlen vélemény miatt nem igen lehetett rá kilátás, hogy a város könnyűszerrel célhoz jusson. Bössinger ezt nyilván jól tudta és azt is tudnia kellett, hogy törekvéseivel magára vont a adminisztráció haragját. Számított azonban régi pártfogója, Kollonics védelmére, aki ebben az időben a bécsi kamara vezetője volt és bízott polgártársaiban, akiket teljesen megnyert az önkormányzat ügyének. A polgároknak Bössingerhez való ragaszkodását az adminisztráció is jókor számításba vette és Plass adminisztrátor, mikor az ősz folyamán elhagyta Budát, oly értelmű utasítást adott a helyettesítését ellátó kameralistáknak, hogy szükség esetén kinevezés útján töltsék be a polgármesteri tisztséget.²⁷⁾

1693 december 14-én küldte el az adminisztráció a városházára a szokásos rendeletet, melyben felszólította Bössinger polgármestert, hogy mondjon le az egy évi időtartamra szóló tiszteről. Ez alkalommal nemcsak a polgármester lemondását kívánta, hanem érvényesíteni akarta az 1691 szeptember 1-én kelt kamarai rendeletben biztosított jogát, tudniillik, hogy felülvizsgálhassa a városi pénzek kezelését. Azt kívánta tehát, hogy terjesszék eléje az 1692. és 1693. évi városi számadásokat.²⁸⁾ Ezek a számadások érdekelték az adminisztrációt, mert az említett két évben ismételtén adott ki a város pénzt a kiváltságok visszaszerzése érdekében. 1692-re nézve az elszámolási kötelezettség Unger János György volt polgármestert terhelte, 1693-ra nézve pedig Bössingert.

Bössinger az adminisztráció rendeletét tárgyaló tanácsülésen keresztülvitte, hogy kitérő választ adjanak az adminisztrációnak. Válaszukban arra hivatkoztak tehát, hogy amíg Unger nem készül el a korábbi időszakra vonatkozó számadásával, addig 1693-ról sem lehet elszámolni.²⁹⁾ Az adminisztráció természetesen nem fogadta el a mentséget és december 29-én kelt újabb rendeletében azt kívánta, hogy a két felelős számadó készítse el és adja be külön-külön a számadásait. Nyilván Plass utasítására

történt célzás, mikor azzal fenyegetőzött az adminisztráció, hogy más eszközökhöz nyúl az elszámoltatás és polgármesterválasztás kérdésében, ha nem teljesítik kívánságát.³⁰⁾ A tanács válaszkép erre a leiratra, azzal a kéréssel állott elő, hogy az adminisztráció tekintsen el a számadások bemutatásától. Szerinte eddig is saját hatáskörében vizsgálta felül azokat, maradjon meg nála a felülvizsgálat joga ezután is. Mikor azonban a továbbiakban azt mondta, hogy amennyiben az adminisztráció lemond a számadások bemutatására vonatkozólag kifejezett kívánságáról, azonnal meg fog történni a polgármester lemondása, feltételt állított felettes hatóságának.³¹⁾ Ezzel a kijelentéssel kezdődött az adminisztrációval való nyílt szembeszállás.

Bármennyire heves természetű égyéniség volt Bössinger, kétségtelen; hogy jól számbavette az általa kezdeményezett ellenállás eshetőségeit. Nemcsak előkelő pártfogóira és polgártársai ragaszkodására alapított; mikor letért az engedelmesség útjáról, hanem tekintettel volt az adminisztráció kedvezőtlen helyzetére is. Werlein halála óta ennek a hivatalnak a rendje és tekintélye hanyatlásnak indult. Utódja, Plass adminisztrátor gyakran távozott el hivatalos utakra, 1693-ban pedig végleg elhagyta az adminisztrátori széket. Helyét egyelőre nem töltötték be. A helyettesítést az adminisztráció rangidős tisztviselői látták el és ezeknek tevékenysége sok kívánnivalót hagyott maga után, miként azt hivatalos vizsgálatok is igazolták.³²⁾ Ezekben a napokban az adminisztráció és a katonaság viszonyában is igen kedvezőtlen fordulat állott be és e miatt számítani lehetett rá, hogy a várparancsnok nem segíti meg a kameralistákat a polgárok ellen.³³⁾ Az adminisztráció poroszlói kevesen voltak ahhoz, hogy az elégedetlenkedő lakosságot fékentartsák.

Annál kevésbé volt tekintettel ezekre a körülményekre az adminisztráció. December 31-én igen erélyesen válaszolt a tanácsnak. Kijelentette, hogy a számadások megvizsgálására a bécsi kamara rendelkezésénél fogva illetékes. Ragaszkodik tehát ahhoz, hogy a polgármester azonnal mondjon le és számoljon el haladéktalanul arról az időszakról, amíg ő kezelte a város pénzeit. Ha a számadások felülvizsgálata megtörtént, úgyis visszadja azokat a tanácsnak. Kilátásba helyezte végül ismét, hogy további ellenállás esetén megteszi a szükséges intézkedéseket.³⁴⁾

Ezt a rendeletet a tanács válasz nélkül hagyta, mire az adminisztráció 1694 január 2-án elrendelte, hogy 5-én Bössinger a tanács színe előtt mondjon le, ha pedig nem teszi meg, hivatalból állít új polgármestert, őt pedig megbünteti.³⁵⁾ Úgy látszik, Bössinger a személyét érhető minden kellemetlenséget el akart kerülni, mert még a rendelet kiadása napján Bécsbe utazott a rendes postajárat igénybevételével, anélkül, hogy lemondott volna.³⁶⁾ Ezzel végleg útját vágta a békés kibontakozásnak. Elutazása előtt átadta a város pecsétjét, a polgármesteri hatalom jelképét személyes hívének, Faber Jeromos Kristóf tanácsnoknak és ezáltal helyettesévé tette meg.

Most már az adminisztrációnak is hozzá kellett nyúlnia a kilátásba helyezett erélyes eszközökhöz, ha nem akarta véglegesen lejártni a tekintélyét és nem akarta elveszíteni kevésszámú hívének a bizalmát. Január 5-én tehát hivatalból megszűntnek nyilvánította Bössinger polgármesteri tisztét, 8-ára pedig kitűzte az új polgármester megválasztását. Szem előtt

tartva az 1691 szeptember 1-én kelt rendelet idevonatkozó intézkedését, arra is gondja volt, hogy ezentúl ne a polgármester kezelje a város pénzeit, hanem — miként már korábban volt rá példa — külön e célra választott városi kamarás. Azért, mikor a szokásnak megfelelően három jelöltet állított, meghagyta, hogy ne csak polgármestert, hanem kamarást is válasszanak közülük. Jelöltjei, Bösiinger mellőzésével, Unger János György kereskedő, volt polgármester, Sauttermaister Frigyes nagykereskedő, a bécsi Sauttermaister-cég beltagja, a cég budai fiókjának vezetője és Ceresola Venerio császári építőmester voltak.³⁷⁾

A választás a tanács vezetése alatt kellett volna, hogy végbemenjen. Az adminisztráció kívánságának megfelelően a kitűzött napon egybegyűltek a polgárok, azonban a választás mégsem történt meg. A választók zajosan tiltakoztak a jelöltek személye ellen és kijelentették, hogy nem szavaznak, ha Bösiingert nem veszik fel a jelöltek sorába.³⁸⁾ Erre vonatkozó kívánságukat írásban is eljuttatták az adminisztrációhoz, kérve, hogy miként azelőtt, ez alkalommal is jelölje a korábbi polgármestert mint a tanács rangidős tagját. Kérték egyúttal, hogy amennyiben tanácsnoki helyek betöltésére kerülne sor, a régi szokásnak megfelelően a polgárok válasszanak tanácsnokot.³⁹⁾

Az eredménytelenül végződött választási gyűlésről Kűechl szindikust tett jelentést az adminisztrációnak.⁴⁰⁾ Felvilágosításából az adminisztráció kellőképp megértette, hogy nincs más hátra, mint Plass utasítását minden tekintetben követni. Január 9-én tehát újabb rendeletet intézett a tanácshoz és ebben, figyelmen kívül hagyva a polgárok választási jogát, kinevezte Ungert polgármesterré, Sauttermaistert pedig kamarássá. Közölte a város hatósággal azt is, hogy Bösiingert nyomós okok miatt kényszerült kihagyni a jelöltek sorából. Meghagyta egyúttal, hogy a polgárok tanúsítsanak Ungerrel szemben illő engedelmességet és tiszteletet, a tanácsnokok vegyenek részt az általa vezetett üléseken, a város pecsétjét pedig adják át az új polgármesternek. Kilátásba helyezte, hogy amennyiben intézkedéseivel szemben engedetlenséget tanúsítanak, katonai erővel vesz igénybe az engedetlenség megbüntetésére.⁴¹⁾ Ez nem lehetett komoly fenyegetés, mert az adminisztráció az előállott nézeteltérések miatt éppen ezen a napon panaszolta be a bécsi kamaránál báró Frankhenberg ezredes városparancsnokot, akin a katonai segítség megadása múltott.

Unger kinevezése szakadást idézett elő a tanácsban. Ungerhez csatlakozott a tanácsnokok közül Sauttermaister Frigyes és Beckher Bertalan és vele tartott Kűechl szindikust is. Ezek az emberek teljesen az adminisztráció védelme alá helyezkedtek és ettől kezdve a legélesebb ellentétben állottak Bösiingerrel. Bösiingerhez csak Faber tanácsnok maradt hí, a lakosság azonban az egyesült rácsok kivételével őt támogatta. Ceresola Venerio tanácsnok állásfoglalásáról nem tudunk közelebbit. Unger mindaddig, míg a kamara megerősítése nem érkezett meg, a szokásnak megfelelően nem gyakorolhatta polgármesteri jogait. Minthogy elődje, Bösiinger távol volt, a teendőket Faber kellett, hogy ellássa és az ő helyettesi mivoltát az adminisztráció is kénytelen volt elismerni.⁴²⁾ Egyelőre mindkét fél várakozó álláspontra helyezkedett, ennek azonban az lett a következménye, hogy az ügyintézés menete megakadt, a felek és a közérdek nagy kárára.

Az adminisztráció sietett megszerezni az általa foganatosított kinevezéshez a kamara hozzájárulását. Még aznap jelentést tett Bécsbe és kérte tekintélyének megvédése érdekében intézkedésének jóváhagyását. Kérte a kamarától azt is, parancsolja meg Bösingernak, hogy adja be hozzá számadásait. Panaszt emelt Bössinger ellen és teljesen az ő terhére írta a polgároknak az adminisztrációval való szembeszállását. Azt állította, hogy a volt polgármester félrevezetéssel nyerte meg az embereket, mert kilátásba helyezte, hogy megszerzi számukra a város régi kiváltságait és más hiú ábrándokkal is kecsegtette őket. Vádolta, hogy szándékosan támaszt zavart és szít pártoskodást, ezzel pedig az uralkodó jövedelmeit csorbítja és a polgárokat tönkreteszi. Javasolta tehát, hogy szabjanak ki rá súlyos büntetést és zárják ki a tanács tagjainak sorából.⁴³⁾

Bössinger és hívei szintén a bécsi kamarához fordultak a felmerült nézeteltérések miatt. Nagy könnyebbséget jelentett Bössinger számára, hogy a helyszínen, személyesen járhatott el az ügyben és módjában állott közvetlenül informálni pártfogóit. Az előállott helyzetért ő Küechl szindikust tette felelőssé és bizonyára elérkezettnek látta rá az időt, hogy az annak-idején kilátásba helyezett bosszút kitöltse rajta. Panasziratában, melyet a kamara elnökéhez címezett, sötét képet festett ellenfeléről. Vádjai között volt olyan is, mely közönséges bűncselekmény gyanújával illetve és beigazolódása esetén súlyos büntetés kiszabására szolgáltatott volna alapot.

A Bössinger által emelt vádakot Küechlnek a kamarához 1693 február 4-én intézett védekezőiratából ismerjük összefoglalóan. A vád szerint Küechl szindikus a városra és a polgárságra nézve igen káros ember; cinrosság állott fenn közte és Plass adminisztrátor közt a városi pénzek tekintetében; megakadályozta a polgárok és a város kárára, hogy a számadásokat a tanácshoz nyujtsák be; ő ingerelte fel Plass adminisztrátort Bössinger ellen; fondorkodott a korábbi polgármesternél; a kamara elnökéről tisztelenül beszélt; feljelentette Bössingert az adminisztrációnak; felpiszkálta ellene a tanács tagokat; igyekezett egyenetlenséget szítani a tanács és a polgárok között; ami a tanács körében történt, azt haladéktalanul közölte az adminisztrációval; más helyeken nézett alkalmazás után; mindenben ő akart irányító lenni.⁴⁴⁾

Ezeket a vádakot sohasem tisztázták perrendszerűen. Joggal feltehető azonban, hogy Küechl nem felejtette el a reá szórt sértegetéseket és azóta ő sem a legkedvezőbben nyilatkozott Bössingerről. Az említett védekezőiratot is végesvégig szenvedélyes indulatok fűtik Bössinger ellen. Kétségtelen az is, hogy az adminisztrációnak elég pontos értesülései voltak a tanácsban történt dolgokról. A mellett Küechlről az adminisztráció igen jó véleménnyel volt és annak idején Werlein ajánlatára alkalmazta a város, tehát bizonyos mértékig lekötöleztette volt a kameratelefonistáknak. Ami pedig a város pénzei körül elkövetett állítólagos visszaéléseit illeti, ezekre nézve nem merült fel olyan körülmény, ami valószínűvé tenné őket.

Unger polgármesterré történt kinevezése után Faber is a bécsi kamarához fordult és megfellebbezte a kinevezést az egész budai polgárság nevében.⁴⁵⁾ Fellebbezését főleg arra alapította, hogy Unger sem teljesítette még számadói kötelességét és nemcsak az 1692. évi, hanem az 1690. és

1691. évi számadásaival is adós. Amennyiben tehát a számadási kötelezettség elmulasztását Bösingernak rovására írták, méltatlan dolog, hogy Ungerrel szemben nem vették figyelembe ezt a mulasztást és megtették polgármesternek.

A kölcsönös és részben jogos vádak, valamint Bösinger összeköttetései nyilván nehéz helyzet elé állították a bécsi intézkedő tényezőket, igyekeztek azonban tekintetbe venni az adminisztráció és ezzel együtt a kamara érdekeit. Január 19-én megerősítették tehát Ungernek polgármesterré, Sauttermaisternek pedig kamarássá történt kinevezését, de csak átmeneti hatállyal. Mint a vonatkozó leiratból kitűnik, végleges döntés előtt további megfontolás tárgyává szándékoztak tenni az ügyet.⁴⁶⁾

A kamara leirata, melyben elhatározását közölte az adminisztrációval, január 24-én érkezett meg Budára. A rendelet végrehajtása kerek egy hétig késett. Amint megállapítható, ennek az volt az egyik oka, hogy a kameralisták nem tudták, letétessék-e a szokásos polgármesteri esküt a kamara végleges döntése előtt, vagy nem. A kamara válaszában megérkezettig rendelkezésre álló időt az adminisztráció a polgárok megnyerésére igyekezett felhasználni. Felhívta a tanácsot, hogy mutassa be a katonaság téli ellátása érdekében kivetett adó elosztására készített tervezetét, mert ellenőrizni kívánja, méltányosan történt-e a kirovás. Közölte a tanáccsal azt is, hogy az 1693-ban fizetett ital- és húsfogyasztási adót visszatéríti a polgároknak, mert segíteni akar rajtuk, tekintettel nehéz anyagi viszonyaikra.⁴⁷⁾ Ezek a népszerűséget hajhászó intézkedések azonban egyáltalán nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

Január 31-én végre az adminisztráció felhívást intézett Ungerhez és meghagyta neki, hogy másnap reggel jelenjék meg hivatali irodájában az eskü letétele végett.⁴⁸⁾ Nagyon helyesen látták meg a kameralisták, hogy az eskütétel meg fogja erősíteni Unger helyzetét. Az eskütételre megidéztek Sauttermaister és Beckher tanácsnokokat, Küechl szindikust és Fabert, a helyettes polgármestert, akinél a város pecsétje volt, továbbá a várost illető pénzek. Miután a megidézettek mind megjelentek, ismertették előttük a kamara január 19-én kelt rendeletét. Sauttermaister és Beckher tudomásul vették a bennfoglaltakat, Faber viszont a polgárság nevében tiltakozott az eskü kivétele ellen és kijelentette, hogy amíg a kamarához beadott fellebbezésükre nem érkezik döntés, nem veszi tudomásul a rendeletet.⁴⁹⁾ Nem is várta meg az eskü letételét, hanem azt megelőzőleg eltávozott az adminisztrációról.

Távozása után az adminisztráció megkísérelte a polgárok összehívását, hogy velük is közölje a rendeletet és a kamara tekintélyével engedelmességre bírja őket. A polgárság megbízottai azonban értesítették, hogy Faber megtiltotta nekik a tudta nélkül való megjelenést, ezért nem tehetnek eleget az idézésnek.⁵⁰⁾ Minthogy a kamara rendelete sem volt elég hozzá, hogy Fabert és híveit engedelmességre szoríthassák, a kameralisták kísérletet tettek arra, hogy katonai segítséggel törjék meg a további ellenállást. Frankhenberg várparancsnokhoz fordultak tehát, hogy karhatalmat eszközöljenek ki tőle és rábírák az ellenfél vezetőinek elfogatására. A parancsnok azonban még arra sem méltatta őket, hogy tárgyalásba bocsátkozzék velük.⁵¹⁾

Sikertelenül végződven a katonaság igénybevételére irányuló kísérlet, az adminisztráció rendeletekkel akarta előbbre vinni az ügyet. Február 2-án felhívta a tanácsot, hogy idézze maga elé alárendeltjeit és szólítsa fel őket engedelmességre. Amennyiben a megidézettek vonakodnának eleget tenni a tanács felhívásának, mozdítsa el őket állásukból.⁵²⁾ Ez a rendelet a városi őrmesterre és a tanácsi szolgákra vonatkozott, akik Faberrel tartottak. Ungerék nem is várták be a rendelet megérkezését, hanem még az eskütétel napján más szolgákat alkalmaztak, kijelentvén, hogy a korábbiak helyét megüresedettnek tekintik.⁵³⁾ Amíg azonban Fabernek, akinek városi pénz is volt a kezében, lehetősége volt az ellenállás folytatására, nem volt következménye ennek a határozatnak.

Ugyancsak február 2-án Fabert is felhívta az adminisztráció, hogy — tekintettel Ungernek polgármesterre, Sauttermaisternek kamarássá történt beiktatására — az előbbinek a város pecsétjét, az utóbbinak pedig a nála levő közpénzeket haladéktalanul adja át.⁵⁴⁾ Faber erre a felhívásra 8-án írásban válaszolt. Válaszában kijelentette, hogy megmarad a mellett, amit Unger eskütétele alkalmával előszóval előadott. Leszögezte azt a véleményét, hogy a város pecsétjét nem magánszemélyként tartja magánál, hanem a városi közönség nevében, továbbá, hogy a kamarához beadott fellebbezésük révén a törvénytelenül kinevezett polgármester és a »vélt« kamarás akadályozva van hivatali teendőinek gyakorlásában, végül, hogy csak a városi közönség tudtával és beleegyezésével történhetik meg a kívánt dolgok átadása.⁵⁵⁾

Más úton is igyekezett Faber Ungerék működését megnehezíteni. Kísérletet tett arra, hogy a városház irodájában őrzött ügyiratokat megszerezze, szándékát azonban megneszelték és így nem tudta végrehajtani.⁵⁶⁾ Február 9-én, mintegy viszonzásképp a vele tartó alkalmazottak elbocsátásáért, felmondólevelet kézbesítettett Küechl szindikusnak a »helyettesített tanács és az egész polgárság« nevében. Ebben előadta, hogy a szindikus alkalmaztatásakor hűséges hivatali szolgálatot ígért, most azonban a hűséggel össze nem egyeztethető magatartásnak adta tanujelét, ezért nem bíznak rá többé semmit és elbocsátják állásából.⁵⁷⁾ Minthogy Ungerék és az adminisztráció ragaszkodtak Küechl személyéhez, a felmondásnak nem volt semmi jelentősége.

Végeredményben egyik félnek sem sikerült a maga erejéből a helyzet urává válni. Érthető tehát, hogy a személyeskedés, vádaskodás, gyanúsítgatás egyre jobban lábrakapott. Ezekben a napokban vált ismeretessé a városban, hogy Bösinger milyen vádakkal illette Küechlt a kamaránál. Ekkor tudták meg Ungerék is, hogy Faber milyen alapon fellebbezte meg az adminisztráció január 9-i kinevezéseit. Most ők is hasonló fegyverekhez nyúltak ellenfeleik hitelének lerontása érdekében és nem válogattak a vádokban, csak hogy valamiképp elgáncsolhassák a kamara előtt Bösingert és Fabert.

Küechl február 4-én terjedelmes védekezőiratot intézett a bécsi kamarához.⁵⁸⁾ Ebben nemcsak az ellene emelt vádakat cáfolta, hanem igyekezett azokat Bösinger ellen visszafordítani. Szerinte Bösinger csupán bosszúból vádolta be, mert nem sikerült 1693-ban az általa kért pénzt kisajtolnia a polgárságból. Védekezéséért és egyúttal, hogy Bösingert

kellemetlen helyzetbe hozza, részleteket közölt a volt polgármesternek városi ügyekben hozzá intézett leveleiből.

Ezek közül legérdekesebb az a részlet, mely Kollonics bíbornoknak Buda támogatása körül és a kamara elnöki székében vitt szerepére vonatkozik. Böisinger szerint el kell ismerni, hogy keserves dolog a bíbornoknál bármit is elérni, mióta a kamarát vezeti; néha azt sem tudja, hol áll a feje és ezerszer jobb lett volna a szegény budaiakra nézve, ha sohasem vállalta volna az elnöki széket, mert megelőzőleg, mikor csak bíbornok volt, sokkal több jót tett Buda városának.⁵⁹⁾ Kűechl ezt a valóságot fedő állítást természetesen Böisinger hitelének aláásására hozta fel. Úgy látszik azonban, hogy vagy nem jutott Kollonics tudomására ez a kijelentés, vagy sokkal tárgyilagosabb ember volt a bíbornok, semhogy maga is ne érezte volna Böisinger véleményének helytálló voltát.

A szindikus, védekezésének lezárása után, elégtételt kért az ellene felhozott vádakért és azt kívánta, hogy sujtsák Böisingert olyan büntetéssel, mint amilyen neki járna, ha igazak volnának a vádak. Két tanusítványt is mellékelte védekezési iratához. Az egyiket Ungerék adták neki és arról van benne szó, hogy Böisinger vádjai nem igazak, mert Kűechl mindig teljes megelégedésre szolgálta a várost, közhasznú tevékenységet fejtett ki, a viszályokat pedig igyekezett elsimítani.⁶⁰⁾ A másikat Lintschinger atyától, a budai Jézus társasági rendház főnökétől kapta, aki kifogásolta, hogy Böisinger tanuként hivatkozott rá az egyik vád megerősítése érdekében.⁶¹⁾

Igen ügyes fogáshoz nyúltak az adminisztráció és Ungerék, mikor sok egyéb mellett szőnyegre hozták Böisinger és Faber anyagi megbízhatóságának kérdését. Ez időtájt mindkettejüknek nagyobb adósságai váltak esedékessé és ezeket nem tudták rendezni. Böisinger korábban rendezett anyagi viszonyok között élt. Igénybe vett ugyan egyes esetekben nagyobb kölcsönöket, hitelezőit azonban megnyugtathatta, hogy gyógyszerárjai, ingatlanai bőséges fedezetül szolgálnak követeléseikre. Különböző okokból, így a mozgógyógyszertár kockázatos volta miatt, továbbá mivel a város nem térítette meg azokat a kiadásait, melyeket a kiváltságok visszaszerzése érdekében vállalt, fizetési nehézségei támadtak. Ellenfeleinek mindenestre szerepük volt abban, hogy most többen követelni kezdték rajta az általuk nyújtott hitelek visszafizetését.

Faber Budán már nagyobb adóssággal terhelten telepedett le. Mikor elhatározta, hogy Magyarországra vándorol, 3000 forintnyi kölcsönt vett fel, mert azt remélte, hogy itt módjában lesz ezt a tőkét üzleti tevékenység folytatásával megsokszorozni és akkor adósságát is rendezheti. Számítása nem vált be és hitelezője 1693 végén szorgalmazni kezdte követelése megtérítését.⁶²⁾ A Faber elleni eljárás vitelére Herdegen császári élelmezési biztos kapott megbízatást, az ő révén pedig az adminisztráció vezetőinek pontos tudomásuk volt az ügyről.

Böisinger és Faber anyagi zavarait ismerve, mikor február 2-án jelentést tett az adminisztráció a kamarának az Unger eskütétele alkalmával történt eseményekről, azt a vádat emelte ellenük, hogy az egész viszályt egyéni érdekből támasztották és összetévesztik az »officiumot« a »beneficiummal«. Hivatali állás csak védelmül kell nekik, nehogy egykönnyen

rájuk tehessék kezüket a hitelezőik. Egyben az a remény is vezeti őket az adminisztráció szerint, hogy a népet szípolyozva pénzhez juthatnak, sőt Faber esetében attól is tartani lehet, hogy beszedi a közpénzeket, azután pedig odább áll.⁶³⁾ Sikerült is felkelteni a kamara gyanúját, jóllehet bátran feltételezhető, hogy méltánytalan dolog volt efféléket állítani, különösen Bösingerről, aki rövidesen több magas kitüntetésben részesült.

A későbbi események következtében az adminisztráció azzal is vádolta a volt polgármestert és híveit, hogy el akarnak szakadni törvényes felettes hatóságuktól, a kamarától és katonai fennhatóság alá akarják átjátszani a polgárságot. Ezt a kameralisták véleménye szerint abban a reményben tették, hogy ezúton megszabadulhatnak az adófizetéstől, ami pedig a kamarai bevételek teljes elmaradását vonná maga után. Amint mondták, ha sikerülne a tervet végrehajtaniuk, nemcsak Buda veszne el a kamara számára, hanem környéke is, mert a mozgalom feltartóztatatlannul átterjedne a szomszéd községekre.⁶⁴⁾ Ismerve a körülményeket, meg kell állapítani, hogy a polgárok épügy nem kívánták a császári katonaság fennhatóságát, mint ahogy a kameralisták uralma alól is meg akartak szabadulni. Inkább a kiegyenlíthetetlennek látszó ellentéteknek, mint az érdekelték szándékának kell tehát betudni, hogy a parancsnok valóban kísérletet tett az adminisztráció polgári joghatóságának megszüntetésére.

Február közepén már igen nagy volt a városban a zavar és bizonytalanság. Egyaránt vonatkozik ez a hatósági ügyvitelre és a mindennapi életre. Az elintézetlen ügyek száma tovább növekedett, pedig voltak közöttük olyanok is, melyeknek a halogatása erkölcsi vagy anyagi kárt jelentett. Így már hosszabb ideje jogerős halálos ítélet sujtott egy gonosztevőt. Az ítéletet nem merték rajta végrehajtani, mert féltek, hogy az elégedetlen polgárok valamiképp beavatkoznak és tüntetés robban ki. Az eladósodottan meghalt emberek hagyatékát sem tudták leltározni és zár alá venni a hitelezők súlyos kárára.⁶⁵⁾ Minthogy Frankhenberg nem hajlott az adminisztráció segélykérésére, a polgárok ebből bátorságot merítettek. Február közepe táján egy mészáros a nyílt utcán ütlegelte és szidalmazta Ungerék újonnan felvett tanácsi szolgáját, majd Unger ablaka alá állt és gyalázkodó szavakkal illette.⁶⁶⁾

Egyelőre nem sokat ért, hogy az adminisztráció újabb felterjesztést intézett a kamarához és sürgette Bösinger, valamint Faber megbüntetését, a parancsnoknak pedig a haditanács útján segítségadásra való szorítását. Amíg a panaszok Bécsbe értek, majd a hosszadalmas hivatali eljárást lebonyolították, még súlyosabb események történtek és ezek következtében a parancsnok előtt megnyílt az alkalom, hogy közvetlenül beleavatkozzék a város ügyeibe.

A katolikus rákok, minthogy az adminisztrációval tartottak, nem akarták megfizetni Fabernek a rájuk kivetett adót. Faber Frankhenberghez fordult segítségért, a parancsnok pedig megadta Fabernek a kívánt támogatást. A nemfizetők házaiba katonákat szállásoltatott és rendeletére egy káplár vonult ki hat közlegénnyel és húsz muskétással. Ezeket a katonákat a beszállással sujtottak sem étellel sem itallal nem győzték kiszolgálni. A császári katonák, minthogy nem teljesítették valamennyi követelésüket, megverték áldozataikat, sőt ki is úzták őket házaikból.

A katonaság felvonulása alkalmával nagy tömeg gyűlt össze, majd verekedés támadt és ennek során több ember megsebesült.⁶⁷⁾

Az egyesült rácok bírása és esküdtjei kétségbeesett helyzetükben Unger polgármesterhez fordultak. Frankhenberg ezt nem volt hajlandó eltűrni. Emberei megjelentek Unger házában is, a főőrségre hurcolták a panasztevő bírót esküdtjeivel együtt és magát a polgármestert is vasra-veréssel fenyegették. Hogy Unger ne érintkezhesék többé híveivel, az egyesült rácoknak megtiltotta Frankhenberg a város kapuinak átlépését, míg a görögkeleti rácoknak, akiket Unger hiába hívott fel a Fabertől való elszakadásra, szabad ki- és bejárást engedett.⁶⁸⁾ Így lassanként valóban Frankhenberg szava lett a döntő a város életében, Faberék pedig kezdtek eszközzé válni a kezében.

Rövidesen rákerült a sor, hogy valódi szándékait nyíltan tudomására hozza az adminisztrációnak. Február 20-án maga elé hívatta Zennegg György Kristóf beszédő és ellenőrt és Hiltl Farkas Márton titkárt, az adminisztráció akkori helyettes vezetőit. Miután megjelentek, megparancsolta nekik, hogy ne avatkozzanak többé a polgári ügyekbe, különben fogságra veti őket a főőrségen és vasra vereti őket. Kijelentette, hogy a hatalom az ő kezében van és hatalommal mindent kierőszakolhat, a kamara érdekeinek pedig alul kell maradniuk. A megidézettek tiltakoztak a parancsnok eljárása ellen és hangoztatták, hogy nincsenek vele alárendeltségi viszonyban, tehát nem fogadnak el tőle parancsot. Mindez nem használt és a parancsnok magatartása annyira fenyegetővé vált, hogy csak sietős távozással menekült meg a két kameralista a kilátásba helyezett következményektől. Annak jeléül, hogy a kamarai hatóságot nem veszi semmibe, Frankhenberg elkezdett bort méretni, adót ellenben nem fizetett utána.⁶⁹⁾

Mikor Zennegg és Hiltl február 27-én panaszt emeltek a kamaránál Frankhenberg eljárása ellen, az izgalmas események hatása alatt azt jelentették, hogy a parancsnok már teljesen megnyerte magának a polgárokat. Az emberek vakon bíznak benne és tanácsát mindenben kikérik. Bátorságuk annyira fokozódott, mikor ismeretessé vált a parancsnoknak a kameralistákkal szemben követett eljárása, hogy az adminisztrációt is gúny tárgyává merik tenni.⁷⁰⁾ — Pedig a polgárok valóban nem voltak annyira a parancsnok hívei és nem voltak annyira lázadók, hogy amint magasabb helyen meghallgatták kérésüket, ne lehetett volna őket szépszerével békességre bírni.

Március elsejéig megérkezett a bécsi kamarának február 12-én kelt leirata, mely tekintettel volt a polgárság fellebbezésére, ennek a hatása alatt pedig egyszerre lényegesen engedett a feszültség. A kamara megállapította, hogy a számadási kötelezettség teljesítése nélkül senki sem foglalhatja el a polgármesteri széket, Ungert tehát felfüggesztette az adminisztráció által ráruházott polgármesteri tisztség alól, míg be nem adja hátralékos számadásait. Meghagyta azonban, hogy Bösinger is számoljon el és a számadásokat húsvétig adja be, annyival is inkább, mert adósságai vannak és végrehajtás várható ellene. Kilátásba helyezte, hogy miután rendezte a dolgait, ismét tekintetbe fogják venni személyét. Unger felfüggesztésének tartamára a polgármesteri teendőket Sauttermaisterre, a kamarási teendőket pedig Ceresolára ruházta a kamara.

A polgárok megnyugtatósára kilátásba helyezte a kamara a kiváltások megadását, melyek sorába a választási szabadságot is bele fogja venni. Megrótta azonban őket a nyugtalankodásukért és figyelmükbe ajánlotta, hogy amennyiben panaszuk van, forduljanak hozzá, a kamara gondjukat fogja viselni és támogatni fogja őket: Ami az egymásra szórt vádakot illeti, azoknak következményei alól mindenkit felmentett azzal, hogy a jövőben büntetés terhe alatt tartózkodjanak a vádaskodástól.⁷¹⁾

Amint látjuk, ez a leirat igyekezett tárgyilagosan állást foglalni a felmerült kérdésekben és Ungerre, valamint Bösingerre egyforma mértéket alkalmazott, amikor mindkettejük terhére megállapította az elszámolási kötelezettséget. Unger számára azonban sokkal kellemetlenebb volt ez az intézkedés, mert felfüggesztését vonta maga után. Végeredményben egyikük sem érte el célját, míg azonban Bösinger felhagyott a vádaskodással, Unger mindent megtett az elvesztett tisztség visszaszerzésére, valamint a történelemért biztosított bocsánat hatálytalanítására. Ezért továbbra is vádakkal illette ellenfelét.

Kellemetlenül érintette a leirat az adminisztráció vezetőit. A kamara nem hozzájuk intézte a vizály rendezésére vonatkozó rendeletét, hanem a városi tanácshoz és ezzel abbeli szándékát fejezte ki, hogy nem az ő révükön akarja rendezni a kérdést. Ebből eléggé megerthették, hogy az ügyben követett eljárásukkal az illetékesek nem voltak megelégedve, éppúgy az eredményeikkel sem. Különösképp fájdalmas volt számukra, hogy az általuk kinevezett Ungert felfüggesztették, pedig éppen az adminisztráció tekintélyének megóvása érdekében kérték annakidején a polgármesteri állásban való megerősítését. Rossz néven vették azt is, hogy Bösingert és Fabert felmentették a vádak alól, jóllehet valóban sok kellemetlenséget szereztek nekik.

Jelentős eredménye volt a leiratnak, hogy kihirdetése után a polgárok által elkövetett erőszakoskodások teljesen megszűntek. Ez bizonyítja, hogy a kamarának még mindig nagy tekintélye volt a lakosság előtt. Teljesen még nem békült meg a polgárság a helyzettel, de ez csak egyik követelésüknek a fenntartásában és hangoztatásában nyilvánult meg.

Mikor az adminisztráció, melyre a városnak címzett kamarai rendelet kézbesítése hárult, Ungernek akarta azt átadni, Faber tiltakozott, hangoztatva, hogy ő az igazi polgármester. Végül Küechl szindikusz olvasta fel a kamara leiratát. Ennek megtörténtével felhívták Fabert, hogy adja át a város pecsétjét, egyúttal a nála levő közpénzeket is, megfelelő elszámolás kíséretében. Faber a pecsétet átadta, megígérte, hogy elszámolást is készít, azonban arra hivatkozva, hogy Ceresola, az új kamarás távol van, a pénzt nem adta át.⁷²⁾

Nyomban ezután megbeszélte a helyzetet párthíveivel, majd a parancsnokkal, akitől tanácsot is kért a teendőkre nézve. A polgárok a megbeszélés után kijelentették, hogy csak abban az esetben ismerik el Sauttermaistert polgármesterüknek, ha Küechl szindikusz távozik állásából. Kívánságuk megokolásául azt hozták fel, hogy a szindikusz tudomására hozza az adminisztrációnak a tanácsban történt dolgokat, bűnös a tizeddel és accisával való megterhelésükben, a katonáknak a polgári házakba szokásos beszállásolását előmozdította és résztvevő annak a reájuk hátrányos

véleménynek a szerkesztésében, melyet az adminisztráció juttatott el a kiváltságok ügyében a kamarához.⁷³⁾ Az elmondottak szerint úgy látszik, hogy a béke teljes helyreállításának két személy különösképen az útjában állott: Faber, aki kísérletezett az ellenállás folytatásával és Küechl, aki a polgárok túlnyomó többsége előtt gyűlöltté vált és akivel Bösinger sem igen tudott volna békésen együttműködni.

Minthogy Faber csak részben tanusított engedelmességet, az adminisztráció és a tanácsban ülő hívei igyekeztek ezt felhasználni ellenfeleik rovására és a szindikus megmentése érdekében. A tanács az adminisztrációhoz, az adminisztráció és Sauttermaister pedig a kamarához fordult és kérte, hogy a bűnbocsánatot hatálytalanítsa. A polgárság Küechl-ellenes hangulatát felelőtlen izgatással magyarázták, márpedig szerintük a szindikus elbocsátása az érdemes emberek megbüntetését jelentené és arra vezetne, hogy a törvényes hatóság helyett a felizgatott csőcselék szabna előírásokat. Minthogy az érdekelték nem nyugodtak meg és nem fogadták illő tisztelettel a kamara leiratát, érdemtelemmé váltak a benn biztosított bűnbocsánatra. Nyomatékosan kérték, hogy Bösingert és Fabert zárják ki a tanácsból és büntessék meg keményen, mert csak így lehet a zendülést elfojtani.⁷⁴⁾

Bécsben számoltak azzal, hogy még nehézségek merülhetnek fel és tekintetbe vették az adminisztráció hibáit is. Mindenekelőtt tehát megfelelő személyt kerestek az adminisztrátori tisztségre. Az új adminisztrátor báró Kurz János pozsonyi kamarai tanácsos lett,⁷⁵⁾ akit megfelelő hatáskörrel ruháztak fel a Budán keletkezett viszály végleges leszerelésére és egyúttal az adminisztráció ügyeinek rendbeszedésére. A viszály ügyében érkezett újabb beadványokat már hozzá tették át. Mikor híre járt Budán, hogy ki lesz az új adminisztrátor, a helyettesek sürgősen igyekeztek megnyerni a saját elgondolásaiknak. Írtak tehát Plassnak, aki már ősz óta az erőszakos megoldás híve volt és kérték, hogy ilyen értelemben informálja utódját és figyelmeztesse, hogy a kérdés veszélyezteteti tekintélyét.⁷⁶⁾ Kurz azonban utasításra járt el és úgylátszik, hogy személyek feláldozása nélkül kellett a helyzetet tisztáznia.

Békítő munkáját nagyon előmozdította Fabernek március vége felé bekövetkezett halála. Faber ellen, aki a pecsét átadása után semmiképp sem volt már hivatalos személynek tekinthető, megindult az eljárás adóssága ügyében. Március 13-án keresetlevelet adtak be ellene az adminisztrációnak és kérték, hogy szerezzen a követelésre vagyoni, vagy ha ilyet nem tudna nyújtani, személyi biztosítékot.⁷⁷⁾ Ez utóbbi az adósnak fogságra vetésével volt egyértelmű. Március 19-én a tanács még panaszkodott Faber ellen az adminisztrációnak, hogy ismét adókat akar behajtani a rácokon katonai segítség igénybevételével.⁷⁸⁾ Két nappal később már súlyos betegen feküdt a volt helyettes polgármester. Halálos ágyánál megjelent régi barátai közül Bösinger és Paukenhaider János polgár, aki az eredménytelen január 8-i választói gyűlésen polgártársai szószólója volt. Előttük és még két másik tanu előtt nyilatkozatot tett a haldokló, amellyel azt szerette volna elérni, hogy megmaradt javaiból ne hitelezője követelését, hanem elsősorban feleségét elégítsék ki hozomány és egyéb követelések címén.⁷⁹⁾ Bösingerre és az általa képviselt ügyre súlyos veszteség volt Faber halála, a béke helyre-

állítására ellenben nagymértékben könnyebbé vált, mert halála után nem akadt senki, aki nyílt ellenállással mert volna kísérletezni.

Időközben Sauttermaister Beckher tanácsnokkal és a szindikussal hozzákezdett a hátralékos ügyek elintézéséhez. Unger és Bösinger nem vettek részt a tanácsüléseken, Ceresola pedig távol volt. Ilyen kis létszám mellett nehéz volt az ügyintézés kellő gyorsaságát biztosítani és nagyon kevés nyoma maradt ránk az ekkor folyó városhatósági működésnek.

Unger, akit nagyon bántott felfüggesztése, azon volt, hogy mielőbb visszakaphassa a polgármesteri tiszteletét. Sietve elkészítette tehát a hátralékos 1690., 1691. és 1692. évi számadásokat és március 9-én beadta azokat az adminisztrációnak.⁸⁰⁾ Számadói kötelességének teljesítése után a kamarához folyamodott és kérte a polgármesteri székbe való visszahelyezését. Mulasztását igyekezett Bösinger terhére róni azzal, hogy a volt polgármester egy hónapig magánál tartotta a számadásokat és ez okból késett. Hangsúlyozta, hogy az adminisztráció és a kamara tekintélyét rontaná le, ha nem adnák vissza neki az egyszer már ráruházott tisztséget, a mellett sértene becsületét és rontaná hitelét is, mert megerősítené ellenségei gyanúsításait. Figyelmébe ajánlotta a kamarának, hogy senkit sem sértene a visszahelyezés, mert Sauttermaister még nem tett esküt, tehát nem tekinthető véglegesnek a megbízatása.⁸¹⁾

Unger kérvényét a kamara kedvezően intézte el és a polgármesteri tisztségbe való visszahelyezését kimondó határozattal hátírva Kurznak küldte azt meg végrehajtásra. Április 20-án érkezett Budára a kamara döntése, ahol nem keltett egyhangú megnyugvást. Erre vall, hogy Bösinger párthívei részéről kísérletet tettek Unger elgáncsolására. Híre járt a városban, hogy annak idején nem kezelte hűségesen a város borait. Most egy pincemunkás vállalkozott arra, hogy írásban tegyen vallomást az állítólagos visszaélésekről.⁸²⁾ Ezen tanuvallomás alapján panaszt emeltek ellene az adminisztrációnál és az ügy mozgatója az ismételten szerepelt Paukhenhaider volt.⁸³⁾ Következménye azonban nem lett a dolognak, mert a megbocsátás szelleme minden vonalon érvényesült.

Bösinger a kitűzött határidőre, április 11-re nem adta be számadásait, amiért az adminisztráció öt nappal később szigorúan figyelmeztette arra a kötelességére, mely a február 12-én kelt kamarai rendelet értelmében terhelte.⁸⁴⁾ 25-én azonban még egy felhívást kellett intézni hozzá,⁸⁵⁾ amelynek végre fogamatja lett és 28-án be is adta az 1693. évről szóló számadását.⁸⁶⁾ Ezek után nem volt többé akadálya, hogy teljes mértékben részesüljön a hirdetett bocsánatban.

Ugyanakkor, mikor Bösinger elkészült számadásaival, újabb váratlan esemény történt, amely teljesen elhárította a kibékülés akadályait. Küechl szindikussal, akit a támadások kétségtelenül nagyon megviseltek, április utolsó napjaiban szintén távozott az élők sorából.⁸⁷⁾ Kurznak most már nem volt nehéz befejeznie a békítés munkáját. A tárgyalások részleteiről nincs adatunk, így nem tudjuk melyik napon fejeződtek be. Május 8-án még határozottan megnyilvánult a tanács részéről az engesztelhetetlenség szelleme. Ekkor tárgyalták ugyanis Ungerék a február 1-én általuk elbocsátott szolgák közös kérvényét, melyben bocsánatért esedeztek és kérték a szolgálatba való visszafogadásukat. Kérésüket elutasították.⁸⁸⁾

Május 17-én a megürült szindikusi állást a korábbi ellenfelek közös megegyezéssel és jóváhagyással töltötték be.⁸⁹⁾ Másnap az adminisztráció hivatalosan megállapította, hogy a »bűnös vizály«⁹⁰⁾ elsímult.

A békesség létrejöttével a megbocsátás is általános lett. Bocsánatot nyert az adminisztráció intézkedésére a két szolga, akiknek érdekében magas közbenjárások történtek, valamint a városi őrmester.⁹¹⁾ Ketten voltak, akik nem élvezhették a békesség áldásait, Faber és Kűechl; kérdés azonban, hogy így fejlődnek-e a dolgok, ha továbbra is életben maradnak.

Bösingernek átmenetileg le kellett mondania az annyira kívánt polgármesteri tisztség eléréséről, más baj azonban nem érte. Pedig, ha végiggondoljuk az általa vitt szerepet, meg kell állapítani, hogy nem mindennapi eseményeket idézett elő magatartásával. Pártjára vont a város polgárait, velük együtt szembeszállt közvetlen felettes hatóságával és szövetségre lépett a katonasággal. Ily módon két hónapig eredményesen harcolt az adminisztráció ellen. Hite és meggyőződése szerint városa javát szolgálta, azonban a fennálló renden súlyos sérelmet követett el. Jellemző az akkori rend gyöngeségére, hogy mindezt büntetlenül megúszhatta.

A békekötés után önérzetesen ülhetett le ellenfelei közé a tanács asztalához, mert elveiből nem adott fel semmit. Tudatában volt annak, hogy pártfogói továbbra is mellette állnak és tudta' azt is, hogy jobban tartanak a mellette álló polgárságtól, semmint egykönnyen mellőzni merjék a jövőben. Már június 21-én, mikor a Pozsonyba előkészített országgyűlésre kellett követeket kiszemelni, rá és az új szindikusra, Maylin Ulrik Benedekre esett a választás.⁹²⁾ 1695-ben újra őt választották polgármesterré, 1696-ban pedig magyar nemességet kapott. Később ismét nagy viharok központjába került személye, ekkor azonban árulójává lett az autonómia ügyének, melynek érdekében a munka oroszlánrészét ő végezte el, egykori ellenfele, Sauttermaister pedig az autonómia eszméjében diadalmaskodott felette.

A város ügyeit egyelőre az adminisztráció 1694 május 18-án kelt rendelete szabályozta, mely erősen magán viselte a lezajlott események hatását és tételes intézkedésekkel akarta megelőzni hasonló események kirobbanását. Kimondta az adminisztráció, hogy a városhatóság neki köteles engedelmeskedni, mint elsőfokú felettes hatóságának és nem fordulhat a katonai hatósághoz. Betiltotta a titkos összejöveteleket; meghagyta, hogy éljenek egyetértésben és engedelmeskedjenek az udvari kamara rendeletével kinevezett polgármesternek. A városi ügyvitel pontosabb vezetése érdekében több új állás szervezését rendelte el. Az eddigi kamarás főkamaras lett, melléje pedig alkamarást állítottak. Kiegészítették a tanácsot négy új taggal, alkalmaztak hat fertálmestert, a gyakori tüzesetek megelőzése érdekében pedig négy éjjeli őrt. Újra a tanács lelkére kötötte az adminisztráció a város bevételeiről és kiadásairól való pontos elszámolást és pedig az adminisztráció színe előtt. Intézkedett a várost terhelő adóknak a polgárok közt való arányos kivetése tekintetében is.⁹³⁾

A tanács is okult a történetekből. Mikor az új szindikusz számára eskümintát szerkesztettek, természetesen figyelemmel voltak az adminisztráció május 18-i rendeletében foglaltakra. E mellett azonban tekintetbe vették a város érdekeit és az eskümintába beiktatták azt, hogy a szindikusz a tanács körében történt dolgokat teljesen titokban kell, hogy tartsa,

amennyiben pedig viszály törne ki a polgárok között, nem vesz benne részt, hanem tüstént jelentést tesz róla.⁹⁴⁾

Amikor végül a további fejlődés eshetőségei szempontjából kísérreljük meg a mérleg felállítását, meg kell állapítanunk, hogy a bajok gyökeréig hatoló megoldásra nem tudtak találni. Az új telepeseket nyugtalanító kérdéseket nem oldották meg végleg. A közterhek továbbra is nagyok maradtak, sőt idővel még jobban súlyosbodtak. Az adminisztráció és város ezután sem tudott megférti és a tanács nehezen viselte el a kameralisták gyámkodását. Érthető, hogy a lelkek nyugalma nem állott helyre és az autonómista gondolat csorbítatlanul élt tovább. A kameralisták ezután sem akartak engedni ebben a kérdésben, ami az ellentétet egyre jobban kiélezte.

Változatlan maradt a császári katonaság szerepe is. Egyelőre nem sikerült Frankhenberg terve és le kellett mondania az adminisztráció javára a polgárok feletti hatalomról. Utódja, báró Pfeffershouen tábornok azonban magáévá tette a régóta élő gondolatot és a mellett, hogy a lakoságnak sok panaszra adott okot, készen állott, hogy alkalomadtán felhasználja elégedetlenségüket.

Legnagyobb baj az volt, hogy Kurz hiába akart az adminisztráció körében végérvényesen rendet teremteni. Törekvései során elért átmeneti sikereket, a régi nehézségek azonban állandóan felütötték fejüket, mert embereit nem tudta átalakítani. A túlkapásokra, szabálytalanságokra hajlamos kameralisták csak arra gondoltak, hogy hatalmukat fenn-tartsák és anyagi jólétüket biztosítsák. Hogyan várhatták ezekután az egyszerű polgároktól, hogy lelkesedjenek azokért az eszmékért, amelyek érdekében idetelepítették őket. Egyelőre kibírta még az ilyen megrázkódtatásokat az új rendszer, amint azonban rendkívüli idők következtek, össze kellett omlania.

Kovács Lajos

JEGYZETEK.

¹⁾ Werlein 1688 jan. 30-án, illetőleg 1687 jún. 2-án kelt jelentései a bécsi kamarának (Országos Levéltár [O. L.], Cameral Administration zu Ofen [Cam. Adm. zu Ofen], Expeditiones [Exp.] 1688 jan. 30. és 1687 jún. 2.).

²⁾ Ld. Gárdonyi Albert: Buda közigazgatási és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén (Századok, 1916. évf.), Hatósági tevékenység és Jövedelmi források c. fejezeteket (487—502. ll.), továbbá Kovács Lajos: Buda főváros pénzügyei a Rákóczi szabadságharc idején (Domanovszky emlékkönyv, Budapest 1937., 370—371. l.).

³⁾ Pécsre vonatkozólag ugyanerre az eredményre jut Babits András (A kamarai igazgatás Pécs városában 1696—1703. Pécs 1937.).

⁴⁾ Heeresarchiv (azelőtt Kriegsarchiv) Wien, Hofkriegsrat Prot. Reg. 1687 apr. 82. sz.

⁵⁾ Ld pl. O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofbefehle [Hofb.] 1690 ápr. 10. sz., 1691 okt. 1. sz. stb.

⁶⁾ U. o. 1686 szept. 10. V. ö. Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban (Tanulmányok Budapest multjából V., Budapest 1936. 245. l.).

⁷⁾ Hofkammerarchiv Wien [HKA], Hungarn [Hung.] 1686 nov. 5.

⁸⁾ Heeresarchiv Wien, Hofkriegsrat Prot. Reg. 1687 máj. 40. és 64. sz.

⁹⁾ Werlein jelentése a bécsi kamarának (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1687 szept. 27.).

¹⁰⁾ Buda és Pest országgyűlési követeinek kérvénye (u. o.: Hofb. 1687 dec. 15.).

¹¹⁾ Ez az elgondolás az adminisztrációnak a neoacquistica sz. kir. városok kiváltságai ügyében folytatott 1704—1705. évi levelezésében nyilatkozik meg a legvilágosabban.

¹²⁾ Rendkívül jellemző szavakat használ a kamarai uralom megítélése szempontjából Hochkoffler magyar kancelláriai jegyzőnek 1704 jún. 28-án Buda tanácsához intézett levele: Diese Resolution — ist in genere vor alle Landständt trefflich und vorträglich in Zustellung der Freyheiten, in specie aber nutzlich denen in dem neoacquistischen Fegfeier (in welchen sich zimbllich und lang die Administrations Officir zum Verterben der Burgerschafft das Feuer geschieht, auch meisterlich zu schieren wusten) nothleydenden 4 Stätten, in dem sye sich hierinfahls von allen oneribus gravaminibusve gar gelegensamb sich entschitten können, anbey auch auf einmahl der so lang höchst sträfflich cameralisch gespunnene Silberfaden untern Praetext eines Befelchs des allergnädigsten Herrens und Landtfürstes abgeschnitten und verkürtzt werden kan (Székesfővárosi Levéltár [Szföv. L.], Correspondentiae agentiales).

¹³⁾ Ld pl. a budai tanácsnak a bécsi kamarához 1693 dec. 19-én intézett kérvényét (u. o.: Acta administrationis cameralis [Acta adm. cam.]).

¹⁴⁾ Az adminisztráció leirata a budai tanácsához a polgármesterválasztás ügyében (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1688 nov. 27. és Hofb. 1691 szept. 1. sz.).

¹⁵⁾ U. o.: Hofb. 1691 szept. 1. sz.

¹⁶⁾ Ezeket az adatokat Bösinger nemesi levelének fogalmazványa tartotta fenn (O. L., Kancelláriai levéltár, Conceptus expeditionum 1696 máj. 80. sz.). V. ö. Sztankai István: A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszerházakra vonatkozó adatok. Budapest 1935., 259—260. ll.

¹⁷⁾ HKA, Hung. 1686 dec. 18—19.

¹⁸⁾ Az 1687. évi országgyűlés költségeinek elszámolása: Bösinger nyugtája a felvett napidíjakról (Szföv. L., Budai pénztári számadások I. doboz).

¹⁹⁾ Ld a 16. jegyzetet.

²⁰⁾ Ingtalanairól a székesfőváros levéltárában őrzött telekkönyvek nyujtanak felvilágosítást.

²¹⁾ ——— was bishero solchen Privilegien zuwider per abusum introducirt worden, widerumben abgestelt und aufgehebt ——— werden möge (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1693 aug. 19. sz.).

²²⁾ Szföv. L., Miscellanea nova [Misc. n.] 49. fasc., 1693 márc. 24.

²³⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 márc. 20. sz.; Szföv. L., Misc. n. 49. fasc., 1693 ápr. 28.

²⁴⁾ ——— da er auf all sein eifriges Urgieren Geltsmidlen nicht erlangen können, ist sowohl er, als auch sogar sein Weib mit unterschiedlichen Convitien herausgebrochen, ja mir auch mit gotteslästrichen Fluechen ins Gesicht geschworen, all sein Haab undt Guet daran zu sezen, an gewüessen hohen Orthen dieses an mir zu rechnen ——— (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 márc. 20. sz.).

²⁵⁾ U. o.: 1693 aug. 19. sz.; Exp. 1693 szept. 79. sz.

²⁶⁾ U. o.: Exp. 1693 szept. 79. sz.

²⁷⁾ Az adminisztráció 1694 jan. 9-én kelt jelentése a bécsi kamarához (u. o.: 1694 jan. 73. sz., továbbá a Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt egyszerű másolatban.).

²⁸⁾ U. o.: szintén egyszerű másolatban.

²⁹⁾ U. o.: az adminisztráció 1693 dec. 29-én kelt rendelete szintén egyszerű másolatban.

³⁰⁾ Ld a 29. jegyzetet.

³¹⁾ Zumahlen nun aber observieret wordten, dass jedwederer Burgermaister seine Rechnungen dem Magistrat übergeben ———, als löbet man annoch der zuversichtlichen Hoffnung, eine löbliche Administration werde es dem alten Stylo gemes darbey beruehen lassen, worüber sodan die Resignation des Burgermaisterambts auch unverzüglich erfolgen solle (Szföv. L., Acta adm. cam. 1693 dec. 30.; ld még O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt.).

³²⁾ Ld errevonatkozólag Kovács Lajos: Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Szentpétery emlékkönyv, Budapest 1938., 214—215. l.

³³⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1694 jan. 25. sz.

³⁴⁾ U. o.: Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt egyszerű másolatban.

³⁵⁾ U. o.: szintén egyszerű másolatban.

³⁶⁾ U. o.: az adminisztráció 1694 jan. 9-én kelt jelentése a bécsi kamarához.

³⁷⁾ Szföv. L., Acta adm. cam. 1694 jan. 5.; ld még O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt egyszerű másolatban. V. ö. Gárdonyi id. m. 483—484. l.

³⁸⁾ Az adminisztráció 1694 jan. 9. jelentése a bécsi kamarához (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt).

³⁹⁾ Szföv. L., Correspondentiae magistratuales antiquae [Corr. mag. ant.] 1694 jan. 8. V. ö. Gárdonyi id. m. 484. l.

⁴⁰⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1694 jan. 73. sz.; ld még Szföv. L., Acta adm. cam. 1694 jan. 9. és egyszerű másolatban O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. alatt.

⁴¹⁾ Ld a 40. jegyzetet. V. ö. Gárdonyi id. m. 484. l.

⁴²⁾ Az adminisztráció 1694 febr. 2-án kelt jelentése a bécsi kamarához (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1694 febr. 10. sz.).

⁴³⁾ Ld a 27. jegyzetet.

⁴⁴⁾ Kűechl védekező iratát ld O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 márc. 20. sz.

⁴⁵⁾ Ld a 42. jegyzetet.

⁴⁶⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt.

⁴⁷⁾ Az adminisztráció 1694 jan. 21-én kelt leírata a budai tanácsához (U. o.: Exp. 1694 jan. 55. sz.; Szföv. L., Acta adm. cam. 1694 jan. 21.).

⁴⁸⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1694 jan. 72. sz.

⁴⁹⁾ Ld a 42. jegyzetet.

⁵⁰⁾ Ld a 42. jegyzetet.

⁵¹⁾ Ld a 42. jegyzetet.

⁵²⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1694 febr. 3. sz.; egyszerű másolata Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt.

⁵³⁾ Szföv. L., Corr. mag. ant. 1694 febr. 1.

⁵⁴⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt egyszerű másolatban.

⁵⁵⁾ U. o.: szintén a mellékletek közt.

⁵⁶⁾ Ungerék február 8-án kelt jelentése az adminisztrációhoz (Szföv. L., Corr. mag. ant. 1694 febr. 8.).

⁵⁷⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt.

⁵⁸⁾ U. o.: 1694 márc. 20. sz.

⁵⁹⁾ Ich muess bekhenen, dass es ein Elent ist nunmehr bey dem Cardinal etwas zu sollicitieren, er weis bisweilen nicht, wo ihme der Kopf stehet und were tausentmahl besser fuer uns arme Ofner gewesen, so der Cardinal niemahlens das Praesidentenamtb auf sich genohmen hette, weilen er vorhergehents als Cardinal der Staatt Ofen vielmehr Guets gethan.

⁶⁰⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, 1694 márc. 20. sz.

⁶¹⁾ U. o.

⁶²⁾ Holzhammer deggendorfi vámszedő levele Herdegenhez (Szföv. L., Misc. antiqua 135. sz.).

⁶³⁾ Ld a 42. jegyzetet.

⁶⁴⁾ Az adminisztráció 1694 febr. 27-én kelt jelentése a bécsi kamarához (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt).

⁶⁵⁾ Az adminisztráció 1694 febr. 13-án kelt jelentése a bécsi kamarához. (u. o.)

⁶⁶⁾ U. az a jelentés és Ungerék február 13-án kelt jelentése az adminisztrációhoz (u. o.).

⁶⁷⁾ Ungerék 1694 febr. 16-án kelt jelentése az adminisztrációhoz (Szföv. L., Acta adm. cam. 1694 febr. 16.) és az adminisztráció ugyanakkor kelt jelentése a bécsi kamarához (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt egyszerű másolatban).

⁶⁸⁾ Ld a 67. jegyzetet, illetőleg az adminisztrációnak a gör. kel. rácokhoz február 16-án intézett parancsára vonatkozólag: O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1694 febr. 37. sz.

⁶⁹⁾ ——— der allhiesige Herr Obrist und Commendant, Baron von Franckhenberg den 20. huius uns beede vor sich berueffen und auf beschehentes Erscheinen ernstlich anbefolchen bey iezeigen Stattsstrittigkeiten sich von Seithen der Administration in causis civilibus, nichts einzumischen, im widrigen Fahl und nicht erzeugten Gehorsam aber er uns beede durch den [!] Brachium militare arrestieren, auf die Hauptwacht sezen und die in Eysen schlagen lassen wolle; worwider wir zwar quam solemmissime protestiert und berührten Herrn Obristen, das man von ihme kein Dependenz, volgliche auch in Ewigkeit keinen Befelch acceptieren werde, in Antwort gemeldet, worauf aber nichts, als die repetierte Betrohung und endlich, da wir nicht zeitlich abgetreten, der Effect erfolgt wäre (ld a 64. jegyzetet).

⁷⁰⁾ Ld a 64. jegyzetet.

⁷¹⁾ Eredeti leirat Buda főváros polgármesteréhez és tanácsához címezve (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt).

⁷²⁾ Az adminisztráció 1694 márc. 4-én kelt jelentése a bécsi kamarához (u. o.).

⁷³⁾ U. a., továbbá a tanács 1694 márc. 3-án az adminisztrációhoz, illetőleg Sauttermaisternek a bécsi kamarához intézett jelentése (mindkettő Szföv. L., Acta adm. cam. 1694 márc. 3. jelzet alatt). V. ö. Gárdonyi id. m. 484. l.

⁷⁴⁾ Ld a 72., ill. 73. jegyzetet.

⁷⁵⁾ A bécsi kamara 1694 márc. 10-én kelt rendelete az adminisztrációhoz (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 márc. 7. sz.).

⁷⁶⁾ Az adminisztráció 1694 márc. 6-án kelt levele Plasshoz (u. o.: Exp. 1694 márc. 4. sz.).

⁷⁷⁾ Szföv. L., Corr. mag. ant. 1694 márc. 13.

⁷⁸⁾ O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt.

⁷⁹⁾ Szföv. L., Misc. antiqua 135. sz.

⁸⁰⁾ Tanusítvány a számadások beadásáról hiteles másolatban (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt).

⁸¹⁾ Unger kérvénye eredetiben (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz.).

⁸²⁾ Az 1694 ápr. 21-én kelt nyilatkozat u. o. hiteles másolatban.

⁸³⁾ Paukhenhaider János polgár beadványa a budai tanácshoz (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Memorialen und Anbringen B. 30.).

⁸⁴⁾ U. o.: Exp. 1694 ápr. 29. sz.

⁸⁵⁾ U. o. 1694 ápr. 46. sz.

⁸⁶⁾ A székesfővárosi levéltárban őrzött eredeti számadáskönyvön levő kamarai iktatás tanúsága szerint.

⁸⁷⁾ A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári plébánia halálzási anyakönyvének tanúsága szerint 1694 ápr. 30-án temették el.

⁸⁸⁾ A határozattal hátírt kérvény eredetijét ld O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Hofb. 1694 ápr. 16. sz. mellékletei közt.

⁸⁹⁾ Budai tanácsülési jegyzőkönyvek a székesfővárosi levéltárban.

⁹⁰⁾ Az adminisztráció 1694 máj. 18-án kelt rendelete a budai tanácshoz (O. L., Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1694 máj. 64. sz.).

⁹¹⁾ Ld a 90. jegyzetet.

⁹²⁾ Szföv. L., Corr. mag. ant. 1694 jún. 21.

⁹³⁾ Ld a 90. jegyzetet. V. ö. még Gárdonyi id. m. 484. l.

⁹⁴⁾ Ld a 89. jegyzetet.

A magyar nyelv ügye Pest, Buda és Óbuda közigazgatásában.

Nyelvkérdésről beszélni a XVII. századvégi Pesten és Budán, vagy a XVIII. századbéli Pesten, Budán és Óbudán — különösképen a nyelvkérdést mai értelmében véve — anachronizmus volna. A magyar nyelvi mozgalom XVIII. századi kezdetei nem egyebek kultúrtörékvéseknél, melynek zsöngéit a felvilágosodás filozófiája élteti.¹⁾ Csak az 1790-es években megindult és az 1840-es évekig elhúzódott magyarnyelvi küzdelem veti felszínre a nyelvkérdés modern értelmezésű problémáit, amelyek a nemzeti és politikai lét talajában gyökereznek. Ilyen értelemben azonban a magyar nyelv ügye nem partikuláris probléma többé, hanem országos érdekű. A kérdés valóban mint országos vonatkozású ügy nyer megoldást és amikor az eredmények realizálásaképpen Pestet, Budát és Óbudát érinti: a magyar hivatalos nyelv bevezetésének ügye nem lesz egyéb közigazgatási problémánál.

A török uralom alól felszabadult és új életet kezdő Pest és Buda ügyvitelének hivatalos nyelvét nem határozza meg jogszabály. Gyakorlatilag azonban hosszú időre — másfél évszázadra — egyirányú tájékozódást mutat a két város közigazgatásának nyelve; nevezetesen a nagymértékben meggyérült lakosságú városok új telepeseinek, a németiségnek nyelvi igényeihez símul. Az újratelepítés csaknem homogén német jellege megfelel a császári udvar magyarországi neoacquisticára vonatkozó elgondolásainak.²⁾ A német telepések helyfoglalását a városok közigazgatásának tengelyében, a tanácsban, híven mutatják az első tanácsülési jegyzőkönyvek. E feljegyzések kivétel nélkül németnyelvűek. De az autonóm közigazgatás központi és legfőbb szervének, a tanácsnak életírása, a tanácsülési jegyzőkönyv is csak nagyon rövid ideig őrizhette meg tiszta németnyelvűségét. A magyarországi közigazgatás latin kultúrája csakhamar — még a XVII. század utolsó éveiben — beülteti terminus technicusait a jegyzőkönyvekbe, sőt teljes latinnyelvű bejegyzésekkel teszi azokat változatossá.

A pesti tanácsülési jegyzőkönyvekben már 1694 április 30-án olvashatjuk az egyébként egyhangúan német szöveg között: »Eodem dato ut supra«³⁾ bejegyzést, amikor is a jegyzőkönyv írója, nem akarván ismételní az időpont megjelölését, tudtunkra adja, hogy a következő ügyet is a fentebb megjelölt napon tárgyalták. 1694 augusztus 27-én már teljes latinnyelvű bejegyzést olvashatunk a pesti tanácsülési jegyzőkönyvekben.⁴⁾

Budán hasonlóképpen már a XVII. századvégi jegyzőkönyvek németnyelvű bejegyzései között olvashatunk latin kifejezéseket. A végzés »decretum«, az ülés »sessio«; az ugyanazon napon tárgyalt ügyek előtt »eodem dato«, az ülésen megjelentek neve előtt »praesentibus«, és ha a tanácsbeliek teljes számban megjelentek, »praesentibus omnibus« kifejezéseket olvasunk.⁵⁾ Az 1691. évi tanácsülési jegyzőkönyvben keltezés nélkül szerepel egy, a tanácstól származó, latinnyelvű levél »ad Judicem Vesprimiensem«, amit a január 31-i és február 7-i ülések között jegyeztek be. A levél aláírása: »Consul et totus Senatus hic.«⁶⁾ A »Pro impetranda parochia inferioris civitatis« ügyében 1698 november 24-én történt intézkedést és a »Humillima instantia P. Caesarei Ord. Min. S. Francisci«-féle előterjesztést 1699 január 26-án szintén latinnyelvű bejegyzésben olvashatjuk, azonban ez utóbbira már német nyelven hozza meg végzését a tanács.⁷⁾

A magyar nyelv ilyenformán az újonnan éledő pesti és budai közigazgatásban is mostoha gyermek marad. Csak itt-ott bukkan fel a tanácsülési jegyzőkönyvekben egy-egy név formájában, amiket azután latin betűkkel és magyar alakjukban jegyeznek be a gótbetűs német szöveg közé. Így olvashatjuk 1694 június 25-én a pesti tanácsülési jegyzőkönyvben: »Nemes Janos darumb weil er...«⁸⁾ stb., vagy ugyanott 1696 február 3-án: »Janos Diak klagt...«⁹⁾ stb. bejegyzéseket. Az 1688—1696. évi pesti tanácsülési jegyzőkönyvhöz fűzött »Register«-ben pedig Czizmazia Gergel, Forgatsné Elisabet neve után a Frühwirt nevét csakúgy gót betűkkel vezetik be, mint Gabor Szabo és Horuat Peter neve között a Heidtlérét.¹⁰⁾

Mindez természetesnek látszik, ha számot vetünk azzal a körülménnyel, hogy a magyarországi közigazgatás maga is — bár kétségtelenül magyarszellemű — de latinnyelvű volt. A telepések akkommodációja szempontjából a latinnyelvű közigazgatásra nincsen okunk követet dobni. Az új lakosokra irányuló latin hatás ugyanis, bármilyen paradoxul hangozzék is, voltaképpen idegennyelvű köntösben magyar hatás volt.

A latin nyelv hatásának eredményességét több körülmény segíthette elő. Egyrészt a telepések régi hazájában a feltörekvő nemzeti kultúra éppen a XVII. században vívta döntő harcát a latinitással, és ez a harc kivándorlásuk idejére nem zárult le teljesen. Ilyenformán már hazulról hozhattak latin hatásokat. Másrészt a pesti és budai közigazgatás a dolog természete szerint nem lehetett elszigetelt, számos szál fűzte fölé- és igen sok esetben mellérendelt más közigazgatási hatóságokhoz, amelyeknek nyelve úgyszólván általánosan latin. Továbbá és nem utolsó sorban elősegíthette a latin nyelv hatását annak holtnyelvi mivolta. A telepések származási és lelki összetartozásukat, tradícióikat a legkevésbé láthatták veszélyeztetve a latin nyelvvel, amely azonban így is egyre szorosabban fűzte őket annak a szellemnek életformáihoz, igényeihez és kultúrájához, amellyel holtnyelvi mivoltának ellenére Magyarországon telítve volt.

A latin nyelv közvetítő és kiegyenlítő szerepe pesti, budai és óbudai vonatkozásban a XVIII. század folyamán sem engedí a mérleg serpenyőjét a magyar nyelv ügyének rovására billenni. A még távolról sem nemzeti-ségi alapokon, de mindenesetre felbukkanó magyarnyelvi problémákkal

a pesti, budai és óbudai tanács könnyűszerrel megalkudhatott és meg is alkudott. Nincs itt másról szó, mint arról, hogy a magisztrátusok joghatóságának területén lakó magyar nemzetiségűek és nyelvűek magyarnyelven állítják ki kötelezvényeiket, magyarul írják végrendeleteiket, magyarul teszik meg judiciális ügyekben vallomásaikat és igencsak ritka esetben magyarul instálják meg a tanácsot.¹¹⁾ A mellérendelt közigazgatási hatóságok — elsősorban a megyék és ritkábban a városok — magyarnyelvű megkeresései sem hozzák zavarba a magisztrátust. Változatlanul németül, illetőleg hovatovább latinul folyik a közigazgatás és magyarnyelvű megkeresésre is latinul hozzák meg a határozatot.¹²⁾ Ha figyelembe vesszük a jobbára csak külső tényezők magyarnyelvű iratait is, akkor beszélhetünk a pesti, budai és óbudai közigazgatás háromnyelvűségéről, ami a német nyelv kezdeti kizárólagosságát tekintve valóban nagy lépés a magyar nyelv ügyének ideáljai felé.

Sajnos, az ideálok túlságosan messze látszottak a látóhatár peremén, és II. József nyelvrendelete ködbe veszti fényeiket. A helytartótanács leiratának 2. bekezdésében foglaltak, melyek nyelvi állapotainkra vetnek fényt, nem járnak messze az igazságtól: »Si hungara Vernacula in eodem Hungariae Regno, Partibusque illi adnexis, magno item Transylvaniae Principatu communis foret, posset tum equidem in ipsis etiam pertractandis publicis Negotiis illius usus fieri, ast notum est, germanicam, illyricam cum multiplicibus illius dialectis, item vallachicam adeo perinde in usu esse, ut hungarica pro communi lingua haberi omnino nequeat.«¹³⁾ A Révai, Bessenyei és társaik által indított magyarnyelvi mozgalom azonban — melyet hívei nem mártottak még a politika kétes gyógyhatású vizeibe — nem hozhatta még meg a nyelvrendelet idejére gyümölcsseit. Nagyon messze járt még attól, hogy hatása a közigazgatási nyelv területén is számottevő eredményeket mutathatott volna fel. Természetes, hogy II. József rendelete gyökerestül kitépte a közigazgatási magyar nyelv amúgyis zsenge hajtásait.

A császár 1784 május 11-én kiadott rendelete, melyben a német nyelvet hivatalos nyelvül elrendeli — mint annyi más intézkedése — szelet vetett és vihart aratott. Országos viszonylatban pedig olyan küzdelmet kezdeményezett a magyar nyelv érdekében, melynek zajától egy fél évszázadon keresztül hangos volt politikai életünk. A rendelet a helytartótanács útján, 1784 május 18-án, egyazon napon jut el a pesti és budai tanácshoz. A két városra vonatkozó részét a rendelet harmadik pontjában olvashatjuk: »Tertio. A prima Novembris 1785. cuncti Comitatus, Liberae Regiaeque Civitates, Districtus item separatas portas habentes, ac respective sedes, cuncta item subalterna cameralia Officia, universa sua Negotia Lingua germanica tractare, ac in hac tam Relationes suis Instantiis, demissas item ad R. Majestatem suam Remonstrations, prout et cunctas invicem ducendas Correspondentias exarare debent; Quemadmodum etiam Cancellariae Regiae Hungarico Transylvanico Aulicae in Mandatis datum est, ut Expeditiones ad subalternas Jurisdictiones, Comitatus videlicet et Civitates, nec non Districtus separatas portas habentes dimittendas, ut superius dictum est, usque primam Novembris 1785. latino Idiomate, dein Spatio duorum annorum tam easdem, quam et universas Litteras

patentes columnaliter in una quidem latine, in alia vero germanice conceptas, dein vero evoluto hoc termino non nisi germanico Idiomate expeditur: Quod ipsum provincialia quoque Dicasteria in suis ad varias Regni Jurisdictiones dimittendis Expeditionibus observabunt.«¹⁴⁾

Nem mondhatjuk, hogy a pesti vagy budai magisztrátus kapva-kapott volna az alkalmon a német nyelv általános alkalmazását illetőleg. Úgy látszik egy évszázad és a meg-megújuló hatások nem tűntek el nyom nélkül. A nyelvrendelet vétele után — bár életbelépésének időpontja előtt — sokhelyütt találkozunk a már jólismert latin kifejezésekkel. Így többek között a budai tanácsülési jegyzőkönyvben: »Sessio Die 30-a Septembris 1784«, a németnyelvű bejegyzések után pedig latin nyelven írják be: »Hodierna sessione alia item Publicum Civitatis Statum tangentia negotia assumpta sunt.«¹⁶⁾ A rendelet életbelépése — 1785 november 1 — után azonban a tanácsülési jegyzőkönyveket valóban egyöntetűen német nyelven vezetik. A jegyzőkönyvek nyelve mégsem jelenti egyúttal azt, hogy a közigazgatás egész vonalán áttértek a német nyelvre. A helytartótanács még 1787-ben is kénytelen megróni a budai tanácsot: »Deutsch und nicht mehr lateinisch sollen die Berichte eingesendet werden.«¹⁶⁾

II. József halálával a kulturális alapokon elgondolt nyelvi mozgalom égető problémává válik. Átalakulásakor még a századfordulón leszakad racionalista emlíőről és politikum lesz belőle.¹⁷⁾

Pesti, budai és óbudai vonatkozásban a meginduló nagy harcnak nincsenek nagyobb terjedelmű nyomai. Messze is esnek a küzdelmek központjától, hiszen a diéta Pozsonyban ülészik, a magyar nyelvre vonatkozó első törvény pedig — az 1790 : XVI. t.-c. — nem érinti közelebbről a közigazgatást. A német nyelv általános használata mindenesetre csakhamar felenged, és mind a latin, mind a magyar tért nyer az ügyvitelben. E térfoglalás a hivatalos közigazgatásban — különösen ami a magyar nyelvet illeti — eleinte nagyon szerény méretű és inkább jellegében lényeges. Addig ugyanis, míg a XVIII. század megelőző szakában csak magyar nyelvű megkeresésekről, beadványokról, adóslevelekről és hasonlókról volt szó, és a tanács maga a német, illetőleg a latin nyelvet használta hivatalos nyelvként, most már előfordul, hogy maga a tanács hoz — úgyszólván kivétel nélkül — magyarnyelvű megkeresésre, vagy beadványra hasonnyelvű határozatot. Így pl. Pest vármegye megkeresését 1794 május 7-én az 1772. számmal magyar nyelven vezetik be a pesti tanácsülési jegyzőkönyvbe és ugyancsak magyar nyelven hoznak rá határozatot.¹⁸⁾ Ez a tény már világosan mutatja a közigazgatás valóságos háromnyelvűségét. A háromnyelvű közigazgatás néha egészen változatos jegyzőkönyveket produkál. Pesten pl. 1796 február 18-án a 668. és 669. számmal bejegyzett tárgyak latinnyelvűek, a 673. számmal bejegyzett magyar- és a 677. számmal bejegyzett tárgy németnyelvű.¹⁹⁾ Tehát ugyanazon a napon, egyazon ülésben három nyelven folyik az ügyvitel.

A XIX. század első négy évtizedében Pest, Buda és Óbuda közigazgatásának háromnyelvűsége egyre szembetűnőbbé válik. Ez idő alatt a magyar nyelv megközelíti két társának jelentőségét. Alkalmazásának terjedelme nem éri ugyan el amazokét, mert az iratok és jegyzőkönyvek túlnyomó többsége német-, illetőleg latinnyelvű marad, de elvi

akadály — legalább is belső használatban — nincs érvényesülésének, és gyakorlatilag is mindinkább növekszenek és bővülnek használatának előfeltételei.

Ismeretes dolog a megyék és a megyéken keresztül a nemesség részvétele a magyar nyelvi küzdelmekben. »A pipás nemesek véleménye«²⁰⁾ mely a magyar nyelvkérdéssel felbolygatni véli a nemzetiségi indulatok viperáit és a deák nyelv érdekében emel szót, egyre inkább elszigetelődik, és a vármegye valójában éppen nemes tagjaival lesz leghathatósabb támogatója, istápolója nyelvünk ügyének. Ez a nemesség, mely eddig a városi hivatal dotációját túl alacsonynak és presztízset megyei értelemben jelentéktelennek tartotta, egyre több érdeklődést mutat a városi ügyek iránt, és az 1822-es pesti magisztrátusban már hat nemes ül.²¹⁾ Adataink nincsenek rá, hogy itt közvetlenül munkálták volna a magyar nyelv érvényesülésének útját, de semmi esetre sem voltak ártalmára.

A magyar nyelv gyakorlati hasznát igazolta úgyszólván minden megkeresés és átirat is, mely a megyei hatóságoktól érkezett városaink tanácsához. Csak természetes, hogy az a megye, mely meg-megújuló küzdelembe küldte követeit a magyar nyelv érdekében a diétákra, minden alkalmat megragadott, hogy magyarul is készítse iratait és így természetesen azokat is, melyeket Pestre, Budára, vagy Óbudára küldött a nemes tanácshoz.

Mindennél jobban kidomborította azonban a magyar nyelv gyakorlati jelentőségét városaink előtt az 1830: VIII. törvénycikk, melynek 4. §-a nem mond kevesebbet, mint: »Ut a modo in posterum ad munia publica intra limites regni nemini, qui linguae etiam hungaricae gnarus non est-huc non intellectis actu fungentibus, aditus pateat.« A törvény e rendelkezése nemcsak sokat mond, de még többet feltételez. Nevezetesen azt, hogy minden közhivatal elé már oly számos magyar nyelvű ügyirat kerül, hogy a magyar nyelv ismerete minden közhivatal viseléséhez elengedhetetlen feltétel.

Hasztalan gúnyolódik egy Baselben kiadott magyarellenes élű röpirat szerzője — »In dem Mittelpunkt von Ungarn selbst zu Pest und Ofen, wird so wenig magyarisch gesprochen, dass man eher in Steyermark, als in dem Magyarenlande zu sein wähnt«²²⁾ — a fejlődés természetes vonalát megtörni, vagy éppen feltartóztatni nagyobb erők sem tudhatták, mint az ilyen propagandisztikus túsúrások.

A magyar nyelv helyzete a háromnyelvű közigazgatásban a belső és külső hatások eredményeképpen oly mértékben szilárdul meg, hogy Pesten is, Budán is, Óbudán is szokássá vált, hogy a határozatokat most már kivétel nélkül a beadvány vagy megkeresés nyelvén intézik el, és a tanácsülési jegyzőkönyvekben is szaporodik a magyar nyelvű bejegyzések száma.²³⁾

A hármas nyelvhasználat azonban egyre különösebb eseteket produkál. Óbudán a tanács megújításakor 1833-ban ezt találjuk a jegyzőkönyvben:

»Restauratio Magistratus.

1. Anno 1833. den 7. December wurde unter dem Praesidio des Herrn... [stb.]

2. [németül]

3. Hat der beisitzende Herr Oberstuhlrichter Johann von Simontsits folgende in der ungarischen Sprache vorgetragene Erklärung gemacht: — Minthogy azt tapasztalom, hogy egynémely lakosok és előljárai hivatalban lévő személyek néminemű panaszok felfedezésiben egy alattomos össze-jövetelt tartván... [stb.]

4. [magyarul]

5—11. [németül]

Sub Praesidio Domini Provisoris de eodem dato.

12—15. [németül].^{23/a)}

Ez a jegyzőkönyv már csaknem paródiája a háromnyelvűségnek, mert egy napon, egy ülésben és egy közgyűlési tárgyban használja a három nyelvet.

Ilyen és hasonló visszasságok felmerülésével, melyek hovatovább a közigazgatás komolyságát veszélyeztetik, eszünkbe jut II. József nyelvrendeletének indokolása, mely a közügyek vitelét egy nyelvhez köti, éppen annak az egységes állameszmének és ügykezelésnek az érdekében, amelynek ideáljai elhomályosították előtte a nemzet fogalmát és igényeit. Most azonban, mire a 40-es évekhez értünk, éppen a nemzet fogalma kristályosodott ki, és e nemzet óhajtotta berendezni saját államának ügyeit és meghatározni ügyvitelének nyelvét, de most már csak az egyetlen természetes módon: magyarul.

A félévszázados nyelvküzdelmek utolsó állomását jelző két törvény — az 1839/40: VI. törvénycikk és 1843/44: II. törvénycikk — véget is vet a háromnyelvű közigazgatásnak.

Pest, Buda és Óbuda hivatalos nyelve is e törvényekkel lesz magyar, miután 1839—1840-től már a gyakorlatban is mind nagyobb szerep jut a magyar nyelvnek a három város közigazgatásában.

Érdekes, hogy a helytartótanácsnak 1841-ben éppen azt a pesti tanácsot kell figyelmeztetnie az 1839/40: VI. t.-c. 3. §-ára — mely a helytartótanács intéző és körleveleinek hivatalos nyelvét a magyart rendeli — amely pesti tanács pedig a két testvérvárost mindig megelőzte a magyar nyelv körüli buzgalomban.²⁴⁾ Buda főváros magisztrátusa pedig, mely még 1787-ben is — tehát a császár német nyelvrendeletének életbeléptetése után két évvel — latinul küldte egynémely iratát a helytartótanácsához, amiért annak részéről megrovásban is részesült, most 1845-ben ismét latinul küldi fel a helytartótanácsához adóbehajtási jegyzékét. Az intelem — immár a magyar nyelv érdekében — most sem marad el a helytartótanács részéről, egyebek közt a következő szavakkal: »...e városi tanács ezennel oda utasíttatik, hogy azt a törvény rendeletéhez képest a jövőben mindig magyar nyelven készítve mutassa be.«²⁵⁾

A hivatalos magyar nyelv alkalmazása mellett tekintettel vannak a hatóságok a nemzetiségi és nyelvi adottságokra. Óbudán pl. 1844 november 15-én a tanácsülési jegyzőkönyvben tanukihallgatásról olvasunk. (742. sz.) Nemcsak elfogadják a tanu németnyelvű vallomását, hanem a jegyzőkönyvbe is német nyelven vezetik be: »2. Ösmeri-e a tanu hontmegyei kövesdi mézáróst, Frey Jánost? — ad 2. Ich kenne den Johann Frey von Kövesd.«

Sajnos a pesti, budai és óbudai ügyvitel magyar nyelvének megizmosodására alig jut 5—6 esztendő. A szabadságharc tragikus kimenetele

gátat vet szépen indult fejlődésének, és a fél évszázad küzdelmeiben kiharcolt eredmények lassan veszendőbe mennek.

Még a szabadságharc elbukásának évében, november 27-én rendelet érkezik a cs. kir. főispántól Buda város akkori polgármesteréhez, Walheim Jánoshoz, hogy »...a lakosság között divatozó nyelvkülönbözőségekre figyelve [közölje,] hány példányban lennének a felsőbb rendeletek jövőre megküldendőik.«²⁶⁾ Hivatalosan 1851-ben egyelőre arra figyelmeztetik a polgármestert, hogy a katonai hatóságokkal német nyelven érintkezzenek.²⁷⁾ Két esztendővel később azonban már a cs. kir. helytartóság két — bár más hatósághoz címzett — rendeletet közöl a budai tanáccsal, melyekben az igazságügyi, telekkönyvi és árvaügyi iratok német nyelvéről történik intézkedés.²⁸⁾

Az 1850. évtől fokozatosan gyérülnek a magyarnyelvű iratok, és ritkulnak a tanácsülési jegyzőkönyvek magyarnyelvű bejegyzései, hogy 1854 január 1-re átadják helyüket a közigazgatásokra rákényszerített német nyelvűeknek.²⁹⁾ 1854—1860 között, hat esztendőn keresztül megszakad a magyar hivatalos nyelv használata. Pest, Buda és Óbuda közigazgatása zökkenő nélkül tér át a német nyelvre, hiszen alig tíz évvel ezelőtt még ügyvitelének jelentős részét német nyelven intézte.

Buda főváros 1860 augusztus 21-i ülésében rendeli el a magyar nyelvnek »újéből« használatát »a kor igényeinek hódolva« és helyezi vissza »ősi jogaiba«. Ugyanezen év október 24-én körlevelet is készít a magyar hivatalos nyelv alkalmazásának körülményeiről és minden hivatalának megküldi.³⁰⁾

Kitűnik e körlevélből, hogy a tanács a magyar nyelv ősi jogaiba leendő visszahelyezését egyhangúlag, de oly módon határozta el, hogy

»1. A magyar mint hivatalos nyelv mind a bel-, mind a külügyekben a városi ügy, mint a községtanácsnál ismét használtassék.

2. A tanács és községtanács ülésében az írás és szóbeli tárgyalások mind magyar, mind német nyelven történhessenek.

3. Tekintve Buda főváros nagyobb számú német ajkú lakosait, a német beadványokra német határozat hozassék, és végre

4. A felekkeli tárgyalások lehetőleg mindig anyanyelvükön, azaz magyarul és németül vitessenek.«

A körlevelet két példányban — magyarul és németül — sokszorosítatják, és minden hivatalnak juttat a tanács mindkét példányból.

A körlevél szerint a magyar nyelv használatát még 1860 november 1-én meg kell kezdeni, egyedül a jegyzőkönyvek tekintetében és »általában a kezelési ügyekben« lehet szó az időpont 1861 januárjára való elhalasztásáról. A német nyelv előnyére csak a katonai és adóhivatali ügyvitelben elnéző, de itt is csak azért, mert a könyvek németnyelvűek és ezeknek átváltoztatása leküzdhetetlen akadályokba ütközik.

A hivatalnok urakat felszólítja, hogy kiki a magyar nyelv tanulásában buzgólkodjék, — ha ugyan valaki e nyelvet nem beszélné — mert »e felszólításnak sikernélküli lefolyása által netalán rájuk háramló következményeket csupán önmaguknak tulajdonítani kényteleníttetnének«.

Végül utolsó szakaszában intézkedik a körlevél a magyar »múszavak« körül támadható kételyek eloszlatása felől is és meghagyja a hivataloknak,

hogy e tekintetben »az egyformaság végett« a polgármesteri hivatalhoz forduljanak.

Csak e körlevél kibocsátása után érkezik meg a tanácshoz a m. kir. helytartóság november 23-án kelt 34.303. számú leirata, melyben közli a császár és király október 20-án kelt legfelsőbb elhatározását, melyben az ország minden közigazgatási és törvénykezési hatóságainál a magyar nyelv hivatalos használatát elrendeli.³¹⁾

A közigazgatásilag Budához kapcsolt Óbuda természetszerűleg Budához igazodik a magyar hivatalos nyelv ügyében olyannyira, hogy a budai hivatalok számára készített körlevelet a budai tanács Óbudára is megküldi mind magyar, mind német szövegével. 1860 október 30-án érkezik meg Óbudára a körlevél,³²⁾ de itt elhalasztják a magyar nyelv ügyében való intézkedést 1861 januárjára, amikor Óbuda mint mezőváros saját maga intézi el az ügyvitelének nyelve körül szükséges teendőket.

Önállóságának visszanyerése előtt egyetlen esetben mégis intézkedik az óbudai tanács, amely intézkedésével igazolja, hogy a Budától vett körlevelet valójában tudomásul vette. És pedig 1860 december 15-én³³⁾ elbocsátja állásából a jegyzői hivatal díjnokát, mert nem tud magyarul, és ugyanazon a napon alkalmaz helyébe mást, akiről ugyan nem mondja a határozat sehol, hogy jártas volna a magyar nyelvben, de a megelőző intézkedésekből ez már logikusan következik. Érdekes, hogy mind az elbocsátást, mind az újabb alkalmazást tartalmazó tanácsülési határozatot, bár világosan a magyar nyelv érdekében történik, német nyelven hozzák meg és vezetik be a jegyzőkönyvbe.

Amikor azonban Óbuda közigazgatási jogállása megváltozik, és Pest megye kötelékében mezővárossá alakul, azonnal intézkedik az ügyvitel hivatalos nyelvének megállapítása tekintetében. 1861 január 12-én foglalkozik a tanácsülés a kérdéssel és a város hivatalos nyelvül a magyar nyelvet teszi meg.³⁴⁾ Meghagyja ugyan a lehetőséget, hogy »amennyire szükségeltetnék«, a tanácsi végzéseket német nyelvre is lefordítsák, de közigazgatása a város belső ügyeiben is magyar nyelven folyik. Ezt a határozatot már magyarul hozza meg a tanács, és ugyanígy vezetik be a tanácsülési jegyzőkönyvbe is.

A megyei hatóság még 1863 május 13-án is kötelességszerűen figyelmébe ajánlja az óbudai tanácsnak az 1863 március 29-én kelt 4108. számú királyi udvari rendelet intézkedéseit,³⁵⁾ melyek »szorosán községi ügyekben« lehetővé teszik a nemzetiségi igények figyelembevételét az esetleges »szenvedelmes sűrlődások megszüntetése, illetőleg elhárítása tekintetéből«, Óbudán azonban »hivatalos nyelvül ezentúl is a magyar nyelvet használni határoztatván«, a rendeletet egyszerűen tudomásul veszik.

Budát és Óbudát megelőzve Pest városa az első, mely a magyar nyelv ügyének aktualitását fontolóra veszi.³⁶⁾ Sem Budán, sem Óbudán nem találkozunk a hivatalos iratokban a nemzetiségi érzés megnyilvánulásának olyan formáival és mértékével, mint amely Pest város összes nyelvi intézkedésében megnyilvánul. Pest példájának ereje bizonyára közreműködött abban, hogy a budai tanács jóval megelőzve az októberi nyelvrendelet kézhezvételét, foglalkozik a kérdéssel.

A pesti községtanács 1860 augusztus 14-én foglalkozik először a magyar nyelv ügyével megállapítván, hogy hazánkban a nemzeti élet oly mértékben fejlődik, hogy azt Pest városa többé észrevétlenül nem hagyhatja.²⁷⁾ Elérkezettnek látja az időt a magyar nyelv jogaiba való visszahelyezésére és úgy véli, hogy a haza bizodalmas várakozással tekint felé. Elhatározza tehát, hogy már ugyanezen ülés jegyzőkönyvét magyarul vezeti — bár fordításképen megszerkeszti németül is egynémely tanács-tagra való tekintettel. Felhívja egyúttal Pest városa tanácsát, hogy a maga hatáskörében is igyekezzék a nemzeti nyelvnek illő érvényt szerezni.

Éppen három héttel később, szeptember 5-én foglalkozik a tanács a magyar nyelv ügyével.³⁸⁾ Mindenekelőtt örömteljes készségét jelenti ki, a nemzeti nyelv előmozdításában résztvehetni. Miután pedig véleménye szerint sem törvényt, sem más törvényes rendelkezést nem sért, sőt a haza irányában kötelességet teljesít: közakaratólag hozza meg határozatát:

»1. A belső kezelési és igazgatási nyelv kizárólag a magyar leend, mi folytán a kebelbeli hivatalok meghagyásokat és utasításokat egyedül e nyelven nyerendek és ugyanabban vonatkozó jelentéseiket tenni tartozzanak.

2. A belföldi, e tanáccsal egy polcon álló közigazgatási és törvényszéki hatóságokkal előforduló levelezésekben szabály gyanánt ezentúl csak a magyar nyelv használtassék.³⁹⁾

Egyedül a katonai és külföldi hatóságokhoz, valamint a császári és királyi helytartósághoz intézendő iratok tekintetében tesz engedményt a német nyelv javára, de csupán azért, mert »a méltányosságon nem akar csorbát ejteni«. A határozatot még aznap közli az összes hivatalokkal és tíz nappal később már arról is gondoskodik, hogy gyakorlatilag is minden nagyobb nehézség nélkül megvalósuljon.

Szeptember 15-én ugyanis a »hivatalos műszavak magyar nyelvbeni megállapítása« tárgyában újabb határozatot hoz a tanács és felszólítja az összes hivatalokat, hogy kiki mutassa be a működési körébe vágó és eddig használatban volt német műszavaknak jegyzékét, melyeknek helyes magyar kifejezésekkel való pótlására külön bizottságot tervez.⁴⁰⁾

Sehol nem intézkedik azonban a tanács a hivatalnokok magyar nyelvtanulása felől, sőt úgy látszik egy későbbi intézkedéséből, hogy a nemzeti nyelv ismeretét mindenki részéről feltételezi. Így mikor a mérnöki hivatal vezetője németnyelvű előterjesztésében — bár különös örömmel veszi tudomásul a nemzeti nyelv bevezetését — azt jelenti, hogy két mérnöke nem tud magyarul és a mérnöki iskolák németnyelvűek lévén, a mérnöki szakkifejezések alkalmazása körül aggodalmai vannak, mindent egybevetve, a tanács magyarnyelvi rendeletének eleget tenni nem tud: a tanács ridegen elutasítja érveléseit.⁴¹⁾ Szigorúan meghagyja a mérnöki hivatalnak, hogy a tanács határozatának megfelelően, ügyvitelében a nemzeti nyelvet alkalmazza, »a magyar nyelvet használni szoros kötelességének ismerje, mert az a nehezmény, mintha a magyar nyelvben a műtani műszavak hiányoznának — merőben alaptalan«. Egyenesen tiszteletlenségnek és engedetlenségnek minősíti a határozatával szemben megnyilvánult ellenvéleményt és hasonló eset ismétlődésével »komolyabb intézkedéseket« helyez kilátásba.

A mérnöki hivatal jelentésének hangjából úgy látszik arra következtetett a tanács, hogy ott a nemzeti nyelvre vonatkozó intézkedéseinek egyenesen útját állják. Egyébként tisztában volt a kezdeti nehézségekkel és nem egy esetben megértést tanúsított. Kitűnik ez abból is, hogy amikor az egyes hivatalok németnyelvű »műszavaikat« élbe terjesztik, a jegyzékeket kísérő jelentések egynémelyike németnyelvű, és a tanács egyetlen hivatalt sem ró meg németnyelvű kísérő jelentéseért. Magyar nyelven küldi a tanácshoz jelentését a levéltár, a számvevőhivatal, az iktatóhivatal, az összeírás hivatal, a Rókus-kórház gondnoki hivatala és a városi szegény-ápolda gondnoksága. A műszavak legterjedelmesebb jegyzékét a levéltár mutatja be, ami természetes is, mert az egész közigazgatás írásbeli lecsapódása lévén, úgyszólván minden ügy megfordult a kezén.

Egyedül a Rókus-kórház gondnoki hivatala állít össze a műszavakról kéthasábos jegyzéket német és magyar nyelven. A kifejezések közül alig egynehány kivételével csaknem valamennyi ma is él közigazgatásunk nyelvében és egyúttal letagadhatatlan bizonyítéka akkori közigazgatási nyelvünk használhatóságának. (Pl. Communicat : közlemény, Kurkosten : ápolási díjak, Dupplicat : másolat, Certificat : bizonyítvány, Armuts-Zeugnis : szegénységi bizonyítvány, Unterbreiten : felterjeszteni, Amtshandlung : tiszti eljárás, Diurnist : díjnok, Superrevision : felülvizsgálat, Bezirk : kerület, Exemplar : példány stb.)⁴²⁾

Pest város hivatalaiban már a részletkérdések megoldása folyik, amikor a magyar királyi helytartóságtól megérkezik a november 23-i keltezéssel aláírt, 34.303. számú, Budáról már jól ismert magyar nyelvi rendelet, mely az október 20-i királyi rendelkezéseket tartalmazza. Az iratot a helytartóság a városi tanácshoz címezi, és november 30-ával iktatják. A tanács csak 1861 január 9-én juttatja az iratokat rendeltetési helyükre, a közgyűlés elé.

A közgyűlés »komoly nehezteléssel« foglalkozik a leirattal. Részben azért, mert mellőzve érzi magát, hogy az irat a tanács közbeiktatásával jut el hozzá, másrészt azért, mert a neki kijáró címet nem kapta meg az iraton. A közgyűlés határozatának hangja mindenesetre magán viseli a sértődöttség hangulatát, de felháborodása ellenére sem téved, amikor a határozatban — 1861 január 16-án — kimondja, hogy »Pest város hatósága a nyelvkérdésben annyira tisztában van önmagával és a város közönségével, hogy ezen helytartósági utasítást egyszerűen csak tudomásul veheti.«⁴³⁾

A közgyűlés intézkedésére a nemzeti nyelvet illetőleg valóban nem volt már szükség, mert hosszú idő után ismét hivatalos nyelvvé lett nemcsak Pestnek, hanem az ország szívében fekvő két testvérvárosnak: Budának és Óbudának is.

Baraczka István

JEGYZETEK.

- 1) V. ö. Szekffü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Budapest 1926. 18. l. (a továbbiakban: Szekffü: i. m.)
- 2) V. ö. Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Különlenyomat a Tanulmányok Budapest multjából c. kötetből. Budapest 1937. 18. l.
- 3) Pesti lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1688—1696.
- 4) U. o.
- 5) V. ö. Budai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1688—1690 és 1694—1699.
- 6) Budai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1687—1695.
- 7) V. ö. Budai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1694—1699.
- 8) Pesti lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1688—1696.
- 9) U. o.
- 10) U. o.
- 11) V. ö. Pesti lvt. Proc. civ. 163/1747, 171/1749, 181/1757, 212/1757, Int. a. a. 383. — Óbudai lvt. Tanácsi iratok 7. és 12. sz.
- 12) V. ö. Pesti lvt. Int. a. a. 393.
- 13) Pesti lvt. Int. a. a. 6424.
- 14) U. o.
- 15) Budai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1784.
- 16) Budai lvt. Loc. 85/1787.
- 17) V. ö. Szekffü: i. m. 22. és 23. l.
- 18) Pesti lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1794.
- 19) U. a. 1796.
- 20) V. ö. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Budapest 1927. I. köt. 456. l.
- 21) V. ö. Oszetzky Dénes: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor Budapest 1935. 60—61. l.
- 22) Durch welche Mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter den Einwohnern Ungarns am sichersten erzielen? Basel 1834. (Gedruckt bei Schneider). Ismeretlen szerzőtől. 52. l.
- 23) V. ö. Pesti lvt. Miss. a. n. 8823, Miss. a. n. 8841. — Budai lvt. Corr. Mag. 1210/1835, Corr. Mag. 1197/1835, Corr. Mag. 1186/1835. — Pesti lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1825 nov. 14 és 16. — Óbudai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1832 ápr. 11, 27 és dec. 13.
- 23/a) V. ö. Óbudai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1833.
- 24) Pesti lvt. Int. a. n. 9475.
- 25) Budai lvt. Loc. 2421/1845.
- 26) Budai lvt. Corr. Mag. 1826/1849.
- 27) Budai lvt. Corr. Mag. 1451/1851.
- 28) Budai lvt. Corr. Mag. 1497/1854.
- 29) V. ö. Pesti lvt., Budai lvt., Óbudai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1850—1854.
- 30) Budai lvt. 1860. évi lajstromozatlan iratok.
- 31) Budai lvt. 8976/1860.
- 32) Óbudai lvt. Tanácsi iratok 10.399.
- 33) V. ö. Óbudai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1860.
- 34) Óbudai lvt. Tanácsülési jegyzőkönyv 1861.
- 35) Óbudai lvt. Tanácsi iratok 10.941.
- 36) Pesti lvt. I. 614/1860.
- 37) U. o.
- 38) U. o.
- 39) U. o.
- 40) U. o.
- 41) U. o.
- 42) U. o.
- 43) U. o.

A közraktár-kérdés Pesten a XIX. század közepén.

Pesti kereskedelmi körökben az ötvenes évek elején egyre általánosabb lett az a gondolat, hogy Magyarországnak a balkáni kereskedelembe erőteljesen be kell kapcsolódnia, és hogy ezen a téren elsősorban Pestre hárul jelentős feladat. Mind komolyabban és behatóbban kezdtek foglalkozni Pest helyzetével a balkáni kereskedelem szempontjából. Lassan megvilágosodtak a lehetőségek és kibontakoztak a feladatok. A kérdés iránt leginkább érdeklődő kereskedők 1852 április havában egy emlékiratot dolgoztak ki e tárgyban. Ebben utaltak Pestnek a balkáni kereskedelem szempontjából kedvező fekvésére, amely lehetővé tenné, hogy a Balkánról Középeurópa felé irányuló kereskedelmet a magyar főváros magához vonja, szinte itt központosítsa. E cél elérése érdekében azonban Pestnek rendelkeznie kellene mindazon árukkal, amelyeket eddig a balkáni kereskedők máshonnan, elsősorban Lipcséből szereztek be. Arra kell tehát törekedni, hogy az ottani ipartermékeket a balkáni kereskedő megkaphassa Pesten is. Másrészt a délkeleteurópai nyerstermények számára alkalmas piacot kell szervezni; így Európa különböző részei között a kézműáruk és nyerstermények cseréjét Pest bonyolítaná le. Az emlékirat szerint ennek a tervnek megvalósítására Pest megfelelő helyén külföldi áruk számára egy alkalmas »átviteli bazárt« kellene nyitni. Ezt az intézményt részvénytársasági alapon legalább 400.000 forintos alaptőkével meg lehet valósítani. A vásárokat a lipcsei tavaszi vásárnál korábbi időben tartanák, és így a kedvező időpont, a kisebb távolság, az olcsóbb szállítás Pest számára biztosítaná a Balkánnak eddig nagyrészt a szász vásárvárost látogató kereskedőt.¹⁾

Ez az emlékirat Pest kereskedelmi köreiben általános helyesléssel találkozott. A benne kidolgozott eszmét Oszwald Antal — aki maga is résztvett az irat megszerkesztésében — nem sokkal később, 1852 július 12-én előadta a nagykereskedők testületének választmányi ülésén és indítványozta, hogy a testület kérjen engedélyt az uralkodótól a terv megvalósítására. Javaslatát elfogadták. A felségkérvény a háborús idők következtében lehanyatlott pesti kereskedelem felvirágoztatásának egyik legtöbb sikerrel kecsegtető eszközét látta a külföldi áruk számára fellátható tranzitóraktárban. Ezen intézmény által Pest kereskedelme kiheverné eddigi bajait, sőt kárpótolva lenne azon további veszteségért is, amely a magyar-osztrák vámhatár várható megszűnése révén fogja érní. De hasznos lesz az osztrák ipar számára is, mert megismerteti termékeit

azokkal a kereskedőkkel, akik eddig az örökös tartományokban nemigen fordultak meg. Kívánatosnak tartja azonban a folyamodvány a terv minél gyorsabb nyélbeütését, mert a szerb kormány ugyanilyen intézményt szándékozik Belgrádban felállítani és ennek megelőzése feltétlenül szükségesnek látszik.²⁾

A pesti nagykereskedőknek ezt a kérését maga Pest városa is melegen pártolta és külön feliratban ajánlotta Augusz Antal főispán jóindulatába.³⁾ A központi hatóságok csakugyan foglalkozni kezdtek a kérdéssel, aminek eredményeként a kerületi pénzügyi igazgatóság 1852 augusztus 24-én a terv részletesebb kifejtésére szólította fel a nagykereskedők testületét. A testület szeptember 9-i előterjesztésében a külföldi kereskedelem megkönnyítésének két módját ajánlotta. Az egyik szerint a külföldi árukkal érkező kereskedő számára vásári számla nyitnának, amint ez Lipcsében is gyakorlat; a másik mód pedig abban állna, hogy a kereskedő rendelkezésére bocsátanának olyan közraktár, amelybe külföldi eredetű áruját vámmentesen beraktározhatja és csak az értékesítés után fizeti meg az előírt behozatali vagy átviteli vámot. A hatóságok a felvetett két megoldás közül az utóbbi mellett foglaltak állást. A nagykereskedők testülete, egyes befolyásosabb tagjai révén az ügyben közbenjárva, a hivatalos állásponttól még közlése előtt értesült, és így, amikor a kerületi pénzügyi igazgatóság 1853 augusztus 26-án a közraktárral kapcsolatos tervek részletesebb előadását kérte, néhány napon belül, szeptember 1-re benyújtotta immár harmadik emlékiratát. E szerint a közraktár legelőnyösebb elhelyezést a Tömő-téren találna, minthogy a Duna mellett és az osztrák államvasutak indóházához közel, a közlekedés minden irányból könnyen elérhető. Az a körülmény, hogy a kincstár már régebben itt tervezte az újonnan felépítendő vámházat, nem sokban módosítaná az eredeti tervet, mert a tér közvetlen szomszédságában levő cs. kir. hajóhivatal és szekerészraktár felhasználásával bőszes hely jutna a közraktárnak, amely eképpen legalább közvetlen összeköttetésbe kerülhet a vámhivatallal is. A testületnek ezen közlésével azonban a tárgyalások jó időre meg is szakadtak. A közraktár kérdése, sőt maga az ezt felszínre hozó balkáni kereskedelmi probléma is a közben kitört krími háború miatt elvesztette időszertőségét. Meg kellett várni a háború végét. A krími háború pedig a Balkán kereskedelmi viszonyaiban nem csekély változást hozott.⁴⁾

A változás a birodalom és az ennek függvényeként szereplő magyar főváros kereskedelmét elsősorban az angol kereskedelemnek a Balkánon való nagyarányú térhódítása következtében érintette. Az angoloknak ugyanis szívós, következetes munka árán a XIX. század első felében sikerült a tengerparton mindenütt megvetni lábukat. Nemcsak délen, hanem keleten, a Fekete-tenger kikötőiben is. A part felől aztán lassan a félsziget belseje felé nyomultak. Kezdetben csak Drinápolyig ért a Balkán kereskedelmi életében az angol hatás, a század közepén azonban már é földrész egyetlen jelentősebb helye sem vonhatta ki magát alóla. Az angol kereskedők megjelenése pedig leginkább az osztrák kereskedelemre jelentett veszélyt. Az angol tényerés a krími háborút befejező 1856-i párizsi szerződés megkötése után még csak erősödhetett. Ebben a szerződésben sikerült ugyanis a bécsi kongresszus záróaktájának 108—116. cikkeiben lefektetett

elvet, a folyamhajózás szabadságát azokon a folyamokon, amelyek több államot szelnek át, a Dunára is alkalmazni. A szerződés 15—19. cikkei szerint a dunai hajózás semmiféle, a szerződésben világosan ki nem fejezett terhelésnek alá nem vethető és senki részéről nem akadályozható. Ezzel az oroszok által addig meggátolt dunai közlekedés megnyílt, és tartani lehetett attól, hogy ennek hatása legelőször az angol kereskedelem további előnyomulásában fog megnyilvánulni.⁵⁾

Az ausztriai kereskedelmet nagyon közelről érintő másik változás Lipcse szerepének a balkáni kereskedelemben való lassú, de állandó visszafejlődése volt. Ez a folyamat is már jóval korábbi időre nyult vissza. A század elején Lipcse kereskedelme a Balkán egyes részeivel, például Havasalfölddel és Moldvával élénkebb volt, mint az osztrák birodalomé. A német kereskedelmet azonban Anglia és Franciaország térhódítása, valamint az osztrák kereskedelemnek erőfeszítése fokozatosan háttérbe szorította. Lipcse jelentőségének összezsugorodását legnagyobb mértékben azonban a közlekedési viszonyokban beállt forradalmi változás okozta. A vasút- és a teherforgalom következtében szükségtelemmé vált a közvetítő vásárra járás, mert közvetlenül a termelőhelyről lehetett szállítani. E mellett a gyártási eljárás tökéletesbülése is károsan hatott a régi típusú vásárookra, mert az árucikkeknek nagyobb tömegben azonos kivitelben való készítése következtében le lehetett bonyolítani a vásárlást árumintával. A Lipcse által elvesztett piacot iparkodott Ausztria megszerezni, és ilyen módon a század 60-as éveiben az osztrák kereskedelem például az említett oláh fejedelemségekben a németet már húszszorosan felülmulta. Ausztriának a Balkánon való viszonylagos gyengülését azonban még ez a Lipcse rovására történt megerősödése sem tudta feltartóztatni, mert míg az egész balkáni kereskedelemnek a XIX. század 30-as éveiben az osztrák és német kereskedők körülbelül 60%-át bonyolították le, addig a 60-as évek elején már csak körülbelül 45%-ában részesültek. Ausztriában a balkáni kereskedelmi erőviszonyokban beállott eltolódással többé-kevésbé tisztában voltak, és az osztrák kereskedelmi érdekek kellő erejű megvédésére számos figyelmeztetés hangzott el, amelyet később tettek is követtek. A magyar kereskedelem szűkebb látókörű volt. Még jóideig a régi helyzet lebegett szeme előtt, a kereskedelmet még a régi formák között akarta folytatni és ezért igyekezett Lipcse nyomában haladni és mintáját követni. Olyan korban, amikor maga a szász város kelet és délkelet felé már csak legfeljebb a szörmekereskedelemben tartotta meg régi jelentőségét és a német vámunióon belül teljesen új alapokra fektette kereskedelmi életét.⁶⁾

A krími háború befejeztével ismét felelevenedett a pesti kereskedőknek a Balkán felé nyilvánuló érdeklődése. Rögtön a békekötés után meg akarták ragadni az alkalmat és iparkodtak megelőzni nemcsak Belgrád törekvéseit, hanem Bécset is. Fel akarták használni a dunai forgalom felszabadításából származó előnyöket, valamint a dél felé immár teljesen elkészült vasúti összeköttetést. A szükséges tőke is rendelkezésükre állt volna, sürgősen neki kellett tehát látni a tervek elkészítéséhez. Kern Jakab szorgalmazta leginkább a dolgot. 1856 elején a nagykereskedők testületének egymás után két választmányi ülésében is rámutatott a kérdés nagy horderejére és sikerült össze-

köttetései révén a bécsi Creditanstalt ígéretét is kieszközölnie a vállalkozás pénzügyi támogatására vonatkozólag. A nagykereskedők testülete szükségesnek látta, hogy tárgyalásaiba bevonja a polgári kereskedők testületét, és a két szervezet közös megbeszélése, majd közgyűléseiknek helyeslő határozata után áttette az ügyet a pesti kereskedelmi és iparkamarához azzal a kéréssel, hogy a kamara eszközölje ki a kormányhatóságok engedélyét a régi terv megvalósításához. A kamara előtt a pesti kereskedelem helyzete és fejlődésének lehetősége jól ismert volt. Állandóan foglalkozott ezzel a kérdéssel és tisztában volt a helyi kereskedelem fellendülésében várható szerepével. Eddig már két alkalommal intézett felterjesztést a kormányhoz közraktár létesítése végett és most is szívesen megragadta az alkalmat, hogy egy harmadik memorandumban is rámutasson jelentőségére. Felhívta az illetékes hatóságok figyelmét a monarchia kereskedelmének nehéz helyzetére, arra az éles versenyre, amellyel a Balkánon meg kell birkóznia, és felsorolta azokat az előnyöket, amelyek ebben a küzdelemben a hazai kereskedelemre egy közraktár felállítása révén származnának. Érvelése lényegében véve megegyezett a nagykereskedők 1852-i felsőfolyamodványának teljesen helyes gondolatmenetével, a dolog időszerűsége pedig csak még nagyobb súlyt kölcsönzött állásfoglalásának. Minthogy a kamara feliratával egyidőben a kereskedelmi testületek küldöttségek útján is feltárták a pénzügy- és kereskedelmi miniszterek előtt a pesti kereskedelem helyzetét, a központi hatóságok tárgyalás alá vették a magyar kereskedők kívánságát. Ennek eredményeként a kérdés elintézésével 1856 júniusában az országos pénzügyi igazgatóságot bízták meg, amelynek egy ebből a célból szervezett külön bizottsága éppen a párizsi béke határozataira való tekintettel a legteljesebb mértékben elismerte, hogy a közraktár felállítása súlyos károk veszélye nélkül további halasztást nem szenvedhet. Miután 1857 elején közölte a kamarával azokat az elveket, amelyeket a kormány az intézménnyel kapcsolatban a maga részéről irányadónak tekint, megindulhattak a részletes terv kidolgozására irányuló munkálatok.

A kereskedelmi és iparkamara a két kereskedőtestülettel karöltve hamarosan elkészült a munkával és 1857 május 1-én a részletes programot átnyújtotta a kormány képviselőjének. E szerint a szabadraktár felépítésére egymillió forintos alaptőkével részvénytársaság alakul. A beraktározók számára biztosítani kell az ilyen intézménnyel kapcsolatos, főként pedig a vámkezeléssel összefüggő valamennyi előnyöket. A társaság a maga részére 50 évre kizárólagos szabadalmat kér a közraktári, valamint az esetleges előlegezési és banküzletre vonatkozólag, továbbá adómentességet és felmentést a katonai beszállásolás alól. A kamara ezen munkálatára a kormány egyes közegei külön-külön megtették a maguk megjegyzéseit. Ezek során a belügyminiszter kijelentette, hogy legelőször a részvénytársaságnak kell megalakulnia és ennek kell előterjesztenie a vállalkozás tervét. Közölte továbbá, hogy a kizárólagossági szabadalmat csak bizonyos határon belül, a kért időnél rövidebb időtartamra és csupán Pestre terjedő érvénnyel adhatja meg. A kereskedelmi miniszter a közraktár jövedelmezőségére adatokkal támogatott felvilágosítást várt, míg a pénzügyminiszter annak az álláspontjának adott kifejezést, hogy csak a fennálló vámszabályokkal

megegyező üzlettervet fogadhat el. A kamara a kormány ilyen értelmű válaszát 1858 februárjában kapta kézhez és április 20-án terjesztette fel a különféle megjegyzésekre részletesen reflektáló újabb emlékiratát. Ebben részletesen kifejtette a beraktározási üzletben követendő alapelveket, különösen hangsúlyozva a beraktározott árukra a vámhitelezés fontosságát. Legalább 30 évre az egész monarchiára kiterjedő szabadalmat kért és megújította az adómentesség iránti előző kérelmét. A kormány azonban 1858 végén közölt újabb válaszában a vámhitelezést és az adómentességet ismét megtagadta, a kizárólagos szabadalmat pedig csak Pestre és legfeljebb 30 évre ígérte. A tárgyalások tehát hosszan elhúzódtak, és a két fél által képviselt álláspont csak nehezen közeledett egymáshoz.

A pesti kereskedők a közraktár által a monarchiában a balkáni kereskedelem terén szerephez akartak jutni. Legalább is a le hanyatló lipcsei vásárok örökét szerették volna maguknak, amint a vállalkozás egész tervében tényleg sokat vettek át a hasonló szász intézményből. A kormány ezzel szemben az örökös tartományok érdekeiből nem volt hajlandó a magyar kereskedelem javára engedni. Az osztrák kereskedelmi és ipari érdekeltségek körében a magyar terv amúgy is nagy megütközést váltott ki, és a legkülönbözőbb módon igyekeztek a bécsi központi hatóságokat a pesti kereskedők kérésének megtagadására rábírn. Ezekkel a bírodalom nem magyar részeiből származó megnyilatkozásokkal több ízben, így például a reichenbergiek tiltakozásai alkalmával, foglalkozott a pesti kereskedelmi és iparkamara. Minden alkalommal részletesen megcáfolta és erélyesen visszautasította a gáncsoskodó érveléseket és követeléseket. A pesti közraktár-kérdés azonban az érdekelt magyar erők minden összefogása ellenére sem jutott el az 50-es években a megvalósulásig. 1859-ben ismét kitört a háború, a kereskedelmi és pénzügyi életben zavarok léptek fel, a sokat ígérő szép tervet megint félre kellett tenni.⁷⁾

A zavaros idők megnyugodtával, az 1860-as évek elején, a pesti közraktárak kérdése a helyett, hogy a már megkezdett úton végleges megoldást nyert volna, hosszú időre megakadt. A kereskedelmi testületek és érdekképviseletek nem vették ismét fel a háború kitörése előtt elejtett fonalat. A megváltozott viszonyok között valószínűleg nem látták biztosítva a közraktárak felépítéséhez szükséges anyagi feltételeket. A kormány részéről kezdeményezést vagy akár csak támogatást nem lehetett várni. A bécsi körök a magyar kereskedelmet, sőt ennek szolgálatában a magyar közlekedést is elsősorban saját érdekük szerint igyekeztek befolyásolni. A magyar áruforgalmat Pest elkerülésével egyenesen Bécsbe akarták irányítani, az ország út-, de főként vasúthálózatát ilyen szempontok szerint kívánták kialakítani. A Pesten felállítandó közraktárak ügye kevés pártfogásra számíthatott a bécsi hatóságok előtt.

A pesti kereskedelmi köröket mindazonáltal tovább is foglalkoztatta ez a probléma, és a közraktárak létesítésének szükségességére vonatkozó nézetük a legkevésbé sem változott. Az intézmény megvalósítására azonban csupán egyes magárahagyott, gyenge próbálkozások történtek; különféle alkalmakkor felmerülő kísérletek, amelyek a végleges megoldástól valamennyien távolmaradtak és mindössze egy tényleg fennálló kívánság létezéséről tettek tanuságot. Így 1860-ban, midőn a pesti cukor-

gyár épületének további sorsáról kellett dönteni, mozgalom indult, hogy az épületet tranzitóraktárnak vásárolják meg, eredmény azonban a törekvést nem kísérte. Ilyen intézmény hiányát pedig az ország kereskedelme egyre károsabban érezte. Mindinkább szükségessé vált, hogy legalább az ország fővárosába vezető vasútvonalakon és a Dunán érkező, majd innen más irányba továbbszállítandó áruk elhelyezésére valamilyen alkalmas rakhely létesüljön. 1861-ben a Déli Vaspálya Társaság vette tervbe, hogy a dunai terménykereskedés érdekében egy nagyobb raktárt épít Tétényben. Itt történnék a hajón érkező és vasúton továbbítandó áruk átrakása, és pedig azon nyíltan is kimondott megokolással épp itt, hogy ezáltal a délről érkező hajóknak meg lehessen takarítani a Tétény — Buda távolságot; ugyanakkor azonban abból a ki nem mondott célból is, sőt elsősorban azért, hogy a forgalomnak mégse kelljen keresztülhaladnia az ország fővárosán. Ezen otromba terv megvalósítására azonban sohasem került sor.⁸⁾

A pesti közraktár-kérdés tulajdonképeni kerékkötője az ország tőkeszegénysége volt. Minden terv a kivitelhez szükséges tőke hiányán feneklett meg. Amikor tehát a krími háború után a nyugateurópai tőke és vállalkozás fokozottabb mértékben fordította figyelmét Kelet- és Délkelet-Európa felé, a pesti kereskedelemnek a közraktárral kapcsolatos tervei is nagyobb valószínűséggel nézhettek a megvalósulás elé. Az angol gazdaság — úgy látszott — a Balkánon elért szép sikerei után Magyarországot is érdekkörébe akarta vonni. A hatvanas évek elején Danube Trading Company néven 500.000 fontos alaptőkével egy társaság volt alakulóban, amely elsősorban a magyarországi és galíciai kereskedelem nyugateurópai kapcsolatainak kimélyítését tűzte ki feladatául. Magyarországon különösen gabona, bor, kender és len iránt érdeklődött; ennek kivitelét szervezte volna meg, e mellett azonban támogatta volna a Magyarországon átmenő kereskedelmet is és a magyar-török árucseré megkönnyítésére Pesten entrepôt felépítését is tervezte. 1864 tavaszán az alakuló vállalkozás Magyarországon részletes szemlét tartott, később régi pesti kereskedő-cégekkel tárgyalt, a társaság azonban mégsem jött létre, és így a pesti közraktárak ilyen módon való felállítása sem sikerült.⁹⁾

Nyugateurópai tőke bevonásával próbálkozott Maygraber Ágoston is, akinek a pesti közraktár-kérdéssel kapcsolatos szerepe kissé részletesebb megvilágítást érdemel. Maygraber ugyanis külföldi utazásai során részletesen megismerkedett nemcsak különféle angol, francia és hollandiai közraktári vállalatokkal és elsősorban az itteni kikötőkben alkalmazott dokk-közraktárakkal, hanem behatóan tanulmányozta a nyugati államok erre vonatkozó törvényhozását is. Gyakorlati tapasztalatai és elméleti ismeretei alapján aztán itthon hasonló intézmény életrehívásához fogott. Tervében azonban a közraktár egy nagyobb szabású közlekedési vállalkozással lett volna kapcsolatban. A főváros és általában az egész magyar közlekedés régóta hangoztatott kívánsága volt ekkor a pesti és budai vasúti pályaudvaroknak egy dunai vasúti híd által való közvetlen összeköttetése. Maygraber mindenképp ezt az összeköttetést akarta megteremteni az Osztrák Államvasutak pesti és a Déli Vasút budai indóházainak egy olyan vasútvonal által való egybekapcsolásával, amely a Margit-sziget

déli végénél építendő dunai vasúti hídon vezetett volna keresztül. A vasúti híd pesti hídfőjénél, a Duna partján épült volna fel a közraktár. Ehhez a nagyarányú vállalkozáshoz igyekezett Maygraber megfelelő tőkét előteremteni, és 1863-ban már remény volt egy erre a célra alakuló nemzetközi társaság alapítására, amelynek többek között az amszterdami Sociéte générale d'agriculture et d'industrie is részese lett volna. Maygraber tehát még ugyanebben az évben beadta saját nevében a cs. kir. kereskedelmi minisztériumba a Pannonia dunai vasúti híd, a két városrész vasúti összeköttetése, a közraktárak és az összekötő vasútból egy Zugliget felé kiágazó szárnyvonal létesítése iránti kérelmét, hangsúlyozva, hogy a vállalkozást az engedély elnyerése esetén az alakuló részvénytársaság fogja megvalósítani. A minisztérium a kérdés részletes tárgyalásával a magyar helytartótanácsot bízta meg. A helytartótanács a budai polgármester elnöklete alatt Pest és Buda városának, a Lánchíd-Társulatnak, a Kereskedelmi és Iparkamarának, az Osztrák Állami és Délivasút Társaságok képviselőinek bevonásával egy bizottságot küldött ki a dolog megvitatására, majd ezen bizottság jelentése alapján pártoló javaslatával küldte vissza a tervet a kereskedelmi minisztériumba. A minisztérium ezek után a magyar kancelláriával, az osztrák pénzügy- és hadügyminisztériummal tárgyalta a kérelmet, amely tárgyalások eredményeként 1864 július 19-én Maygrabert a vállalkozás pénzügyi megalapozottságának kimutatására szólította fel. Maygraber a felszólításnak nem tudott megfelelni, a minisztérium azonban augusztus 31-én kívánságát megismételte és kijelentette, hogy csak ennek teljesítése után hajlandó a kérelmet legfelső jóváhagyás végett az uralkodó elé terjeszteni. Maygraber válaszában kifejtette, hogy számára az előzetes engedély nélkülözhetetlen, mert csak ennek birtokában nyerheti meg tervéhez a pénzvilág bizalmát. Ugyanekkor a sajtó és irodalom terén is élénk agitációt kezdett terve, éspedig most már elsősorban a közraktár érdekében. Hírlapi cikksorozatokban, majd egy önálló röpiratban mindenekelőtt a közraktár fogalmát, hasznát és Pest számára szükségességét ismertette. Rámutatott azokra az előnyökre, amelyek a kereskedelmet a házi raktározással szemben a közraktár igénybevételével érik; arra a nagy könnyebbségre, amelyet a közraktár az adó, vám és egyéb illeték fizetése terén biztosít a beraktározónak. Hangsúlyozta a közraktári üzlettel egybekötött hitelnyújtás hasznát és minden eszközt megragadott, hogy legyőzze a közvéleményben a zálogjegyre felvett előleg iránti előítéletet.¹⁰⁾

Maygrabernek a közraktár létesítése érdekében kifejtett tevékenysége lényegesen különbözött az addigi ilyen irányú fáradozásoktól. Szeme előtt nem a balkáni és közép- s nyugateurópai államok közti kereskedelemnek pesti közvetítése lebegett. Az eredeti, széleshorizontú terv nála már megszűkült; egyszerűen csak a belföldi vagy épp fővárosi kereskedelmet tekintette. Hogy a pesti közraktár Maygraber elképzelésében egész Közép-Európa kereskedelmére kiható intézményből csupán magyarországi, vagy még inkább fővárosi jelentőségű vállalattá csökkent, az egyrészt azzal magyarázható, hogy Maygraber nem volt kereskedő. Nem ismerte a pesti kereskedelem előző kapcsolatait, közelmúltban élő problémáit. Ő külföldi tapasztalataiból indult ki és egy külföldön megismert kitérő intézményt akart Magyarországon is meghonosítani. Másrészt ekkor a Közép- és

Nyugat-Európa felé irányuló balkáni kereskedelemnek Pesten való központosítása már nem ígért olyan lehetőségeket, mint akár csak egy évtizeddel előbb, amikor a pesti kereskedők főleg ebből a célból kívánták a közraktárak megvalósítását. A közlekedési eszközök fejlődésével a balkáni kereskedelem könnyűszerrel közvetlen kapcsolatba juthatott az őt érdeklő európai kereskedelmi centrumokkal és ezek viszont vele. A Balkánnak az európai vasúthálózatba való bekapcsolódása lehetővé tette, hogy az árucserre egyes nagyobb balkáni vásárhelyeken bonyolódják le, ahonnan a helybeli közvetítő kereskedők már azonnal a vidéki kereskedelmet látták el, s minden egyéb közvetítés a Balkán és Európa más része között, így például a magyar fővárosé is, fontosságában jelentősen hanyatlott. Míg azonban a balkáni közvetítő kereskedés jövedelmezősége Magyarországon ebben az időben a közlekedés tökéletesbülése folytán határozottan csökkent, épp ezen oknál fogva más irányban ugyanolyan mértékben új kereskedelmi lehetőségek nyíltak. A vasúti szállítás így mindenekelőtt lehetővé tette a magyar gabonának tőlünk nyugatibb országokban való értékesítését. Ez az új, a hatvanas évek második felében nagy lendülettel kibontakozó kereskedelmi ág, a gabonakereskedelem pedig átvette a balkáni közvetítőkereskedelem örökét a közraktár megvalósításáért folyó mozgalomban is. Már most, Maygraber működésével egyidejűleg hangzottak el olyan vélemények, hogy az ipari termékek beraktározására építendő közraktárak helyett inkább gabonaraktárakat kell emelni Pesten. A pesti közraktár-gondolatban itt jelentkezett annak az eltolódásnak első nyoma, amelynek alapja a pesti kereskedelem szerkezetében tényleg beállott változásban rejlett és amely végül a lipcsei áruraktárak utánzása helyett az elevátor felépítéséhez vezetett.

Maygraber több ízben megújított kérelmére 1865 október 2-án végül meg is kapta a kormány előzetes engedélyét azon feltétellel, hogy a vasút- és hídépítési munkálatot két éven belül megkezdi és hat éven belül befejezi. A közraktár felépítésének tehát most már nem állta útját a hatósági engedély hiánya. Az engedélyokirat 17. §-a feljogosította Maygrabert, hogy az építendő vasúttal együtt a pesti Dunaparton entrepôt-t is létesítsen. E raktárakból a külföldről érkező áru, kellő vámkezelés után belföldre, hivatalos zár alatt vámolatlanul külföldre továbbszállítható. A külföldi árutól elkülönítve kezelt belföldi, szabadforgalmú árura csupán a pénzügyi hatóságok adóügyi szabályrendeletei voltak kötelezők. Jogában volt Maygrabernek a beraktározási üzletet előlegezési és bizományi üzlettel is bővíteni. Az engedély kézhezvétele után a megfelelő tőke biztosítása volt Maygraber legfőbb feladata. 1865 végén, 1866 elején azonban külföldi tőke magyarországi elhelyezés iránt nem érdeklődött; a vállalkozás nyélbeütésére csak egyetlen alkalmas mód mutatkozott: a szükséges pénzt minél előbb belföldön előteremteni. Maygrabernek sikerült is az ország legelőkelőbb gazdasági tekintélyeivel érintkezést találnia, terve iránt azonban megoszlottak a vélemények. Még a közraktári kérdéssel szemben mutatkozott a legtöbb megértés, és az eredeti vállalkozástól ezt elkülönítve 1866 közepére megalakult egy társaság Első Magyar Átmeneti és Közraktár Társulat néven, amely kizárólag e rakhelyek felépítését tűzte ki feladatául. Andrassy Gyula gróf állt az alapítók élén; Lónyay Menyhért,

Horn Ede, Koppély Mór, Jellinek Mór, Ertl Károly, Ébner Nándor, Kauser István, Fleischl Dávid és Lutzenbacher János voltak Maygraben kívül a tagjai. A háborús idők közepette azonban a szükséges pénzt e társaság sem tudta megszerezni. Bár kereskedő tagjai bíztak abban, hogy az összeget a belföldi pénzpiac előbb-utóbb mégis rendelkezésükre fogja bocsátani, Lónyay Menyhért az államtámogatás gondolatát vetette fel és ebből a célból az egész vállalkozást az országgyűlés figyelmébe és pártfogásába öhajtotta ajánlani. A társaság minden próbálkozása sem vezetett azonban sikerre, részben egyes tagjainak másirányú elfoglaltsága miatt, másrészt pedig azért, mert közben rajta kívül még két másik társulat is alakult közraktárak felállítására, és így az erők káros módon megoszlottak.¹¹⁾

Az egyik társaság élén Kochmeister Frigyes, a pesti kereskedelmi élet akkori vezéralakja állott. Az alapítók tevékenysége már az előző évekre visszanyúlt és tulajdonképpen nem is a közraktárügyben gyökerezett, mert eredeti céljuk a Bécsben nemrég felállított Pfandleihanstalt mintájára Magyarországon is egy zálogkölcson-intézet alapítása volt. Csak az alapítással kapcsolatos tárgyalások közben határozták el, hogy az intézet ügykörét a közraktári üzletre is kiterjesztik, majd később e vállalkozás súlypontját főleg erre az üzletágra szándékoztak áthelyezni. 1866 június 16-án ugyanis megjelent a birodalom nem magyar tartományaira vonatkozólag egy rendelet, amely a szabad áruraktárak számára nyújtott kedvezményeket szabályozta. Bár ez a regulatívum Magyarországra nem volt érvényes, a belőle származható előnyöket Kochmeisterék a közben cégét Pester Lagerhaus und Leihbank Gesellschaft-ra változtatott társaságban feltétlenül ki akarták használni. A tervezett vállalkozás, amely a szabadraktár, szállítmányozási és bizományi üzlet s a zálogkölcson-intézet tevékenységét egyesítette volna magában, kétmillió forintos alaptőkével kívánt megindulni. A tényleges munkásság megkezdéséhez szükséges tőkét azonban még a kiegyezés idejében tapasztalható kedvező körülmények között sem sikerült összehoznia, s így a közraktárak ennek a társaságnak érdekeltségében sem jutottak tető alá.¹²⁾

Az ebben az időben harmadik, közraktári vállalatot is tervező társaság alakulása 1866 utolsó napjaiban megtörtént. Az alakuló ülésen az alapítók, Leopold Ignác ideiglenes elnökkel élükön, a tervezett Pester Bank Commission und Lagerhaus A. G.-ot szintén kétmillió forintos alaptőkével akarták megindítani, fenntartva maguknak azt a jogot, hogy szükség esetén az eredeti alaptőkét újabb részvények kibocsátásával 4 millióra emelhessék fel. A részvényekből 750 darabot 375.000 forint értékben a tizenöt alapító maga jegyzett s minthogy úgy határoztak, hogy az alakuló közgyűlést már ezer részvény aláírása után megtartják, a helytartótanács 1867 február 2-án kelt előzetes engedélye után hamarosan meg is alakult a társaság, és május elején már a végleges alapszabályokat küldhették fel a kereskedelmi minisztériumba. Az alaptőkeként ténylegesen befolyt összeg azonban nem mutatkozott elegendőnek ahhoz, hogy az alapítás költségei után a szükséges beruházást megkezdhessék, és a társaság később eredmény nélkül szétoszlott.¹³⁾ 1867 első felében tehát három társaság is feladatának vallotta, hogy a pesti kereskedelem által régóta követelt közraktárakat felépítse, az intézmény megvalósításáig azonban egyik sem jutott el.

Ezeknek a vállalkozásoknak sikertelensége, amelyeknek élén az akkori gazdasági és politikai élet nem egy kiválóságával találkozunk, annál feltűnőbb, minthogy ebben az időben a fővárosban a legkülönfélébb vállalatok jöttek létre s küzdötték keresztül magukat a kezdet nehézségein. A közraktárügynek közvetlenül a kiegyezés előtt talán épp az volt a szerencsétlensége, hogy nem egy, hanem három társaság is alakult felkarolására és így ezek egymás elől vonták el a fővárosi alapításokban résztvevő, különben is ezerfelé szétfolyó és tulajdonképpen mégis csak csekély mértékben meglevő tőkét.

A kiegyezés után 1868-ban a közraktárt felépíteni szándékozók sora új színnel gyarapodott. Friss alapítású bankházaink közül ugyanis egy-némelyik nemcsak tulajdonképeni banküzletekkel foglalkozott, hanem ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalatok létrehozásában is tevékeny részt vállalt. Ezek közül először a Magyar Általános Hitelbank tett áru-raktárak építése iránt ajánlatot a fővárosnál 1868 április 27-én. E szerint a bank saját érdekességében megvalósítja a közraktárakat, ha Pest városa közraktári helyiségek számára alkalmas dunaparti területet enged át és a raktáraknak az állanvasúttal való összeköttetését kiépíti. A főváros gazdasági bizottsága ezt az ajánlatot pártolólággal terjesztette a tanács elé. A tanács azonban a dunapartrendezési tervekre és munkálatokra való tekintettel szükségesnek tartotta a part egész hosszában a főváros szabad rendelkezési jogának biztosítását és csak pontosan körülírt feltételek mellett lett volna hajlandó partrészt átengedni a banknak. Minthogy a Hitelbank a tanács állásfoglalásával szemben kellő megértést tanúsított, a kérdés részletes tanulmányozására Pest városának közgyűlése 1868 június 22-én bizottságot küldött ki. E bizottság munkálatai közben kiderült, hogy a Dunaparttal kapcsolatban sokféle terv merült fel már addig, ezek között tehát valamelyes összhangot kell teremteni s megvalósításukban kellő sorrendet betartani. A bizottság véleménye szerint addig, míg a Reitter-féle csatorna, az okvetlenül szükséges két új dunahíd és a Dunának a főváros egész hosszában való szabályozása felőli tervek véglegesen ki nem alakulnak, a városnak nem ajánlatos magánvállalkozókkal a Duna partjára vonatkozólag szerződést kötni. Ezen javaslat következtében, minthogy a Reitter-féle csatorna tervének megállapítása 1869 március 1-re volt csupán esedékes, a Hitelbanknak a közraktárra vonatkozó ajánlata egyidőre lekerült a napirendről. Csak ezen határidő eltelte után, 1869 március elején tett a bank az általa létesítendő Pesti Közraktár Társulat ügyében ismét lépéseket, sőt vele egyidejűleg egy, a pesti gazdasági életbe számos szállal bekapcsolódó másik bankház, a Franco-Magyar Bank is benyújtotta a nyilvános raktárak és szabad rakhelyek felállíthatása iránti kérelmét. A dolog érdemleges elintézését akadályozó körülmények azonban még akkor sem hárultak el, a főváros döntése egyre késett. Közben a két bank között tárgyalások indultak meg a közös cél együttes elérése érdekében, és ennek eredményeként megalapították a Pesti Nemzetközi Kereskedelmi és Közraktári Társulatot. A közraktári ügyben most már ez az új társaság képviselte a két bank előző terveit és álláspontját. A kérdés fontosságával Pest városának vezetősége teljes mértékben tisztában volt s hogy mielőbb dönthessen, 1869 március 3-i közgyűlésében Gamperl Alajos főpolgár-

mester elnökletével külön bizottságot bízott meg azzal, hogy a nyilvános raktárak és szabad rakhelyek felállításának ügyét a város javadalmi és gazdasági viszonyainak szem előtt tartásával minden szükséges szempont figyelembevételével tanácskozás tárgyává tegye; mindazokkal, akik ebben az ügyben a fővárosnál folyamodtak, lépjen érintkezésbe és tárgyalásai eredményéről végső döntés céljából minél előbb terjessze jelentését a közgyűlés elé.¹⁴⁾

Pest városa kezdettől fogva megértéssel volt a közraktár-ügy iránt, a kormányhatóságoknál több ízben közbenjárt érdekében, annál sajátosabb, hogy akkor, midőn aránylag a legtöbb remény mutatkozott az ügy kedvező alakulására, mégis késleltető szerepet kellett betöltenie. 1868 és 1869 első fele a legalkalmasabb időnek látszott a régóta meglévő probléma megoldására. Budapest kereskedelmében egyre szembetűnőbb lett az átalakulás, s a közraktárak felépítésének szükségességét a keleti kereskedelem közvetítése mellett egyre inkább a magyar gazdasági életnek nyugati kapcsolatai és itt elsősorban a gabonakereskedelem indokolták. 1865-ben még csak 3 millió mázsa gabonát vittek ki a fővárosból külföldre, s 1866-ban ez a szám alig emelkedett valamivel 3·2 millióra. A következő két év jó termése azonban előbb szinte megkétszerezte, majd háromszorosára növelte a hatvanas évek közepének átlagát. 1867-ben csak búzából 3·8 millió mázsát szállított nyugatra a főváros kereskedelme, míg gabonából összesen 5·8 millió mázsa hagyta el Pesten keresztül az országot. 1868-ban már 4·4 millió mázsa volt a pesti búzakivitel, és 8·7 millió mázsára rúgott a főváros egész gabonaexportja. Ez a forgalom természetszerűleg kellő berendezést kívánt, s ezáltal a fejlődő gabonakereskedelem a közraktár ügyét erőteljesen lendítette.¹⁵⁾ A kiegyezés utáni friss, mozgalmas, vállalkozásokban gazdag évek, ha nem is magántőkével, de bankérdekeltség révén, minden valószínűség szerint hoztak volna valami megoldást, de a fővárosnak, sajnos, nem voltak kialakult elvei, kész tervei a város és főként a Dunapart beépítésére nézve, s az eszmék és tervek kialakulásáig megváltozott a gazdasági helyzet. 1869 második felében a magyar gazdasági életet nyomasztó hitelválság bénította meg, amely egy évre szinte minden újabb vállalkozásnak elejét vette. Érthető tehát, ha a közraktárak felépítésére irányuló minden addigi érdeklődés lelohadt. Maga a probléma természetesen csak keveset veszített jelentőségéből, azonban ismét a tervezések stádiumába esett vissza.¹⁶⁾

1870 tavaszán a pesti városi hatóságok előtt lassan kibontakoztak a közraktár legalkalmasabb elhelyezésének körvonalai. Midőn Lónyay pénzügyminiszter fellépése következtében a vámház tömötéri vagy sótéri felépítése felőli vita foglalkoztatta az illetékes városi szerveket, az azzal kapcsolatos tárgyalások folyamán egész természetesen formálódott ki az a meggyőződés, amely különben egyáltalában nem volt újkeletű: hogy a közraktárak a vámház-épület közvetlen szomszédságában lesznek a legmegfelelőbb helyen, illetőleg — az 1870 május 18-i közgyűlés határozata szerint — a vámházat csak ott lehet célszerűen felépíteni, »ahol a kereskedelem egyik legfőbb tényezőjével, az egész ország által várva-várt lerakóhelyek felépítésével, ez utóbbi pedig a gőzhajtotta közlekedési eszközökkel összeköttetésbe hozatik«. A kormány és főváros között a

vámház ügyében létrejött megállapodás értelmében ez az intézmény végül is a Só-téren találta meg helyét, s ugyanazon megegyezés alkalmával mindkét hatóság egyetértett abban is, hogy a közlerakó helyeket az Aldunason építendő két híd között, a vámházzal és az összekötő vasúttal kapcsolatban kell felépíteni. Közben Pest városa valószínűleg a Gamperl-féle bizottság jelentése alapján egyre világosabban látta a közraktári vállalat megvalósításának a pesti kereskedelemre gyakorolható üdvös hatását és mind határozottabban állt az ügy mellé. Ilyen értelmű felfogását csakhamar alkalma volt a kormány előtt is kifejtetni Tisza Lajos közmunka- és közlekedésügyi miniszter összekötő-vasút építési tervei kapcsán.¹⁷⁾

Tisza Lajos a fővárosi közlekedés és kereskedelem legégetőbb igényeinek kielégítésére szolgáló vasúti híd, dokkok és közraktárak tervének tanulmányozása során arra a meggyőződésre jutott, hogy legelőször a két városrészt összekötő vasutat kell megépíteni, ezzel összefüggésben pedig a pesti vasúti pályaudvarokat rendezni. Az összekötő vasútra két tervet készített. Tervezett egy külső vonalat, amely a várost igen nagy sugarú körön kerülné körül és a Dunát a Csepel-szigeten keresztül hidalná át, Budafoknál találkozva a budai vasútvonallal. A másik terv, az úgynevezett belső vonal körülbelül az volt, amely később tényleg kivitelezésre került. Ha a főváros a belső vonal mellett döntene, akkor egyéb, kisebb fontosságú támogatás mellett a szobajövő telkek ingyen átengedését kérné a kormány. Pest városa a kereskedelmi érdekeltségek meghallgatása után, a kereskedelem fejlődésének fontos érdekét szem előtt tartva, a belső vonal mellett döntött, azonban a vasúton kívül feltétlenül szükségesnek tartotta a közraktáraknak a pesti parton, közvetlenül a híd melletti megvalósítását is. Az 1871 október 31-i közgyűlésben leszögezett nézete szerint a két dolog egymással összefügg, tehát együttesen intézendők el. A miniszter készségesen méltányolta volna ezt az álláspontot. Válaszában el is ismerte, hogy annak, hogy »Pest hívatásának, mint elsőrangú kereskedő város, mint gyűjtőpontja és közvetítője a délkeleti és északnyugati világkereskedelemnek, megfelelően, egyik feltétele, hogy okszerűen berendezett közraktárakkal, sylosokkal, kikötőkkel felszereltesék«. A vasút kérdését azonban jelenleg más üggyel megnehezíteni nem tartotta kívánatosnak. A város tehát kénytelen volt az összekötő-vasút belső vonal-tervének kivitelezéseért más ponton áldozatot hozni, nem mondott le azonban arról a reményről, hogy a kormány adott alkalommal minden befolyását érvényesíteni fogja a közraktárak érdekében.¹⁸⁾

Az 1869-i hitelválság 1870 közepére elsímult, a vállalkozó kedv Pesten ismét feléledt, sőt az alapítások még a válság előtti arányokat is túlhaladták. 1870-ben ismét foglalkoztatni kezdte az elhelyezést váró tőkét és az alapításokban könnyű vagyonszerzési lehetőséget kereső vállalkozókat a közraktár. Rövid időn belül egymás után több ajánlat is érkezett a kereskedelmi minisztériumba közraktárak építése iránt. Többnyire kevésbé megalapozott vállalkozások voltak, amelyekben nagy szerepet játszott az állami kamatgarancia és egyéb saját gyengeségüket pótolni hivatott felvétel. A legtöbb figyelmet még Schmidtman Ármin és érdektársainak ajánlata vonta magára. Benyújtott tervük szerint 15 milliós alaptőkével és a meginduláskor másfélmilliós állami segéllyel az ország több vidékén

összesen három millió mázsa gabona befogadására alkalmas silo-kat (gabona-tárolókat) építenének. A pesti közraktárakat a Csepel-sziget északi csúcsán, mindkét parton körülbelül 600—600 öl hosszan helyeznék el. A két raktár-rész között foglalna helyet a vasúti pályaudvar. Az igénybe veendő területre kisajátítási jogot, a vállalkozás számára 30 évi adó-, bélyeg- és illeték-mentességet, 5 évig tartó kizárólagossági kiváltságot kértek. Ajánlatukat 1871 folyamán először a kereskedelmi minisztérium saját kebelében tárgyalta, majd bevonta a közmunka- és közlekedésügyi, valamint a pénzügyminisztériumot is. A közmunka- és közlekedésügyi minisztérium a fővárossal történt megállapodás ellenére hajlott a csepelszigeti megoldás felé, bár nem helyeselte, hogy a sziget egész csúcsát egy intézmény foglalja el, mert az összekötő vasútból a szigetre vezető vonal és egy teherpályaudvar számára építendő területet kívánt fenntartani. Épp így szükségesnek tartotta azt is biztosítani, hogy az egész telep bizonyos idő multával az állam tulajdonába menjen át. Minthogy az ajánlattevőkön és a közmunka- és közlekedésügyi minisztériumon kívül a kereskedelmi minisztériumnak is megvolt a maga külön elgondolása, amely szerint a raktárakat legszívesebben a sziget csúcsának keleti partján és a Dunának ezzel szemben fekvő balparti részén helyezné el, a tárgyalások hónapokon keresztül húzódtak, anélkül, hogy a kérdés valamennyire is közeledett volna az elintézés felé.¹⁹⁾

Közben a hosszú huzavonát és örökös eredménytelenséget régóta sínylő pesti kereskedők akciót indítottak a közraktárak gyors felépítése céljából. Megbízásukból 1872 február 7-én Pest városa közgyűlésén Matolay Elek indítványt terjesztett elő, amelyben azt kérte, hogy »határozza el a közgyűlés az országgyűlést feliratban az iránt felkérni, hogy az országos közraktárak kérdését még mostani, rövid együttlétenek ideje alatt akkép megoldani kegyeskedjék, hogy ezen intézmény életbe léptetésére szükséges lépések haladéktalanul megtétesenek«. Az indítványt a közgyűlés elfogadta, az országgyűléshez intézendő felirat benyújtására magát Deák Ferencet kérte fel. A feliratban utalt a főváros arra, hogy az entrepôt szükségessége általánosan elismert és kézzelfoghatóan igazolható. Budapest a Duna és több szárazföldi közlekedési vonal találkozásánál az ország többi városai felett kereskedelmi szempontból elfoglalt helyzetét kedvező fekvésének köszönheti, az utóbbi időben történt gyors fellendülését pedig annak, hogy Bécs ugyanekkor kereskedelmi érdekeit némiképp elhanyagolta. Most azonban a másik főváros mulasztásainak tudatára ébredt, a Dunát szabályozza, közraktárak felállítására törekszik: félő, hogy hamarosan Pest rovására fog erőre kapni. Legfőbb ideje tehát a pesti közraktárak megvalósulásának.²⁰⁾

Pest ezen feliratát az országgyűlés a közmunka- és közlekedésügyi miniszternek adta ki. A miniszter a felirat kézhezvétele után elhatározta, hogy a pesti közraktárakra vonatkozó terveket saját hatáskörében kidolgoztatja, hogy így az elhelyezés és kivitelezés valamennyi kérdésében tisztán lásson és annak alapján a szükséges intézkedéseket megtehesse. A miniszter szóbeli utasítására a m. kir. Dunaszabályozási Felügyelőség a tervek elkészítéséhez azonnal hozzá is fogott. Munkájához azonban semmiféle támpontot nem kapott. Nem volt megállapítva, hogy a köz

raktárak a Dunapart melyik szakaszán, milyen arányban terveztessenek. A Dunaszabályozási Felügyelőség saját megítélése szerint három tervet készített. Az első terv a soroksári Dunaág elrekesztése által létesítendő kikötővel kapcsolatban a Duna balpartján, a második a soroksári Dunaág jobbpartján, a Csepel-sziget csúcsától délre, a harmadik pedig a pesti Dunaparton a vámház és a tábori kórház között helyezné el a közraktárakat. Magának a közraktári telepek berendezése mindhárom terv szerint nagyjában azonos: rakodóhelyek, emeletes kezelési épületek, nyitott és fedett raktárak, két egymással párhuzamos terményraktár, silok, gépház és víztorony, kellő számú emelőgép és vasútvonal alkotnák. A Dunaszabályozási Felügyelőségnek ezen, 1872 július 7-én benyújtott terveit a minisztérium a Dunaszabályozási Állandó Bizottságnak adta ki felülvizsgálatra. Beható tanulmányozás után a bizottság a vámház alatti terv részletes kidolgozását javasolta, bár a soroksári kikötő terve iránt is nagy érdeklődést mutatott, amelyre nézve meghallgatta Coumes Gyula inspecteur général des ponts et chaussées de France véleményét is. A raktár-épületek számának és befogadóképességének végső eldöntése céljából szükségesnek tartotta a főváros áruforgalmának pontos ismeretét és erre vonatkozó adatoknak a Kereskedelmi és Iparkamarától való beszerzését. Egy újabb jelentésében a közraktár helyét véglegesen a vámház alatt jelölte ki, arányaira nézve pedig hangsúlyozta, hogy ne legyen a felmerülő szükséglethez képest túl nagy és költséges, mert elsősorban olcsó beraktározás a cél. Beszerzett adatai alapján körülbelül 3 és $\frac{1}{2}$ millió mérő gabona és 1 millió mázsa egyéb áru befogadására kell alapítani a terveket. Az egész munkálatból a rakpart és vasútvonal kiépítését vállalja a kormány, a raktár és egyéb épületek a vállalkozó magántársaság költségére létesüljenek. 1872 augusztus 28-án a Dunaszabályozási Felügyelőség is elkészült a vámház alatti tervével, amely szerint nyílt és zárt raktárakkal 2 és $\frac{1}{2}$ millió mérő gabona befogadására alkalmas háromemeletes magtárral, $\frac{1}{2}$ millió mérős silo-val, kezelési hivatalokkal, gépházzal berendezett telep foglal helyet a feltöltött, védfallal ellátott parton. A költségvetés azonban felette magas végeredményt mutatott: különböző megoldások szerint 18—19 millió forint között mozgott. Ilyen drága intézmény már eleve kevés sikerrel nézhetett a jövő elé; nehezen alakul társaság, amely ekkora tőkét közraktári üzletbe fektet bele. A minisztérium sem fűzött sok reményt a terv keresztülviteléhez, kisebb arányokban, szűkebb költségvetési keretek között inkább kivihetőnek tartotta.²¹⁾

Ez a felfogás érvényesült már a minisztérium megbízásából Herrich Károly által készített közraktári törvényjavaslatban. E törvényjavaslat »a közforgalom és kereskedelem könnyítése céljából« a vámház és összekötő vasút között félmillió mázsányi áru befogadására alkalmas közraktár és magtár felépítését kívánta, majd ennek elkészültével és a forgalom növekedtével további egymillió mázsa hosszabb időre beraktározandó áru számára a soroksári Dunaágnak pesti oldalán újabb raktárak építését rendelte el és ajánlatosnak tartotta előzetes gondoskodásként a Csepel-szigeten a kikötő mentén húzódó part ilyen célra való biztosítását. Az építkezéseket a közmunka- és közlekedésügyi miniszterrel szerződő magánvállalkozó hajtsa végre, a kormány csupán bizonyos állami hozzájárulást

ajánljon fel. A közraktári vállalkozással warrant-üzlet (bizományi üzlet) is legyen kapcsolatos. A javaslat indokolása aztán bővebben kifejti, hogy mivel évenként körülbelül 12 millió mázsa gabona és 3-4 millió mázsa liszt érkezik Pestre, amely mennyiségnek csak kis hányada igényel itt legnagyobb részben rövid, 25—30 napos időtartamra elhelyezést, 1 millió mázsa gabona és liszt, valamint $\frac{1}{2}$ millió mázsa egyéb áru beraktározásával kell számolni. Bár a fővárosi raktárak elhelyezésére legmegfelelőbb helynek a Csepel-szigetet tartja, a nagy távolságot és a jelenlegi kisebb szükségletet tekintve, célravezetőnek gondolja a javaslatban érvényrejutott megosztást, a végső cél fokozatos megközelítését. Minthogy a gabona nem messziről érkezik és nem marad sokáig beraktározva, különösebb berendezést és kezelést nem igényel, beraktározásához tehát költségesebb építmények helyett többemeletes, közönséges magtárakat is elégségesnek tart. Az állam szerepe az egész kérdéssel kapcsolatban csak arra szorítkozzék, hogy a partfalat és vasútvonalat megépíti, gondoskodik a később igénybeveendő területek felől és az építéshez esetleg állami támogatás formájában hozzájárul. Minden egyéb a magánvállalkozás feladata.

Ez a törvényjavaslat parlamenti tárgyalás elé sosem került. Különböző minisztériumi bizottságok még egy ideig elvi jellegű vitát folytattak a fővárosi közraktárak ügyében, majd a magánvállalkozás újabb érdeklődése e meddő munkának is elejét vette, a törvényjavaslatot pedig egyszer és mindenkorra félretették. A magántőke részéről ismét megnyilvánuló érdeklődést Wass Samu gróf és érdektársainak entrepôt és dokkok tárgyában készített tervezete jelentette, amelyet még 1872 április 15-én juttattak a kormány elé. A kereskedelmi minisztérium akkori tervüket tárgyalás alapjául nem fogadta el, mire a vállalkozók 1873 január 11-én újabb emlékiratot terjesztettek be. Ebben felhívták a kormány figyelmét arra, hogy a budapesti, sőt az egész magyar kereskedelemnek milyen nagy érdeke fűződik ezen intézmény létrejöttéhez, és azokra a veszélyekre, amelyek a további késedelmeskedésből származhatnak. Közölték, hogy saját vállalkozásukban készek egy közraktári, előlegezési és bizományi üzletet létesíteni. A kérdés technikai részének lebonyolítására sikerült megnyerniök W. Wilson angol mérnököt, aki a londoni Mylvall-dokk építője, a pénzügyi részhez pedig J. Reed Longham londoni kereskedő tőkéjét, aki az említett angol vállalkozást is finanszírozta. Két tervet készítettek, egyet a soroksári Dunaágban való elhelyezés esetére, a másikat a vámház alattira és ezen tervek közti választás jogát fenntartották a kormánynak. A vállalkozáshoz a kormánytól csupán 90 évre szóló engedélyt kértek, az igénybevett föld- és vízterület ingyenes átengedését és adó-, illeték- és bélyegmentességet. 90 év múlva a vállalat az államra száll át.

A közmunka- és közlekedésügyi miniszter közölte a vállalkozókkal, hogy 200.000 forint biztosíték letétbehelyezése esetén kész a benyújtott kérés tárgyalását elrendelni, s miután ezen feltétellet a folyamodók rövid időn belül teljesítették, Hieronymi Károly miniszteri tanácsost bízta meg a tárgyalások vezetésével. A közmunkaügyi, kereskedelmi és pénzügy-minisztériumok bevonásával tartott minisztériumközi tárgyalás március végén folyt le, amelynek során megállapítást nyert, hogy a benyújtott tervek lényegesen eltérnek a kormány részéről a Dunaszabályozási Fel-

ügyelőség által készített tervektől. A végső döntés tehát a három érdekelt miniszter: Tisza Lajos, Zichy János és Kerkápoly Károly, valamint Hieronymi május 10-én tartott tanácskozásán alakult csak ki. Eszerint a kormány készséggel megadja a kért 90 évre szóló engedélyt, a területátengedésre vonatkozó kérelmet azonban nem áll módjában teljesíteni, minthogy a szóbanforgó telkek legnagyobbbrészt a főváros birtokában vannak. Készségét fejezte ki azonban aziránt, hogy közbenjár a fővárosnál a telkeknek 100 arany jelképes áron való átengedése érdekében. A magántulajdonban levő területet természetesen a társaság tartozik megvásárolni. Kívánatosnak tartotta a kormány, hogy az építkezés az összekötő vasúti híd munkálatainak befejezése után fél évre, de leggyorsabban csak három év múlva, szintén befejeződjék. A közraktári üzletből származó jövedelem után 30 évre adómentességet nyújt, a vele kapcsolatos bankjövedelem azonban nem lehet adómentes. Végül biztosította a kérvényezőket, hogy 20 éven belül hasonló vállalkozást ilyen kedvezmények mellett államsegéllyel nem támogat. Az érdekeltekkel május 19-én közölték ezen feltételeket, de ezeket az alapítók nem találták változatlanul elfogadhatóknak. Álláspontjuk a kormányfeltételektől főképp két szempontból különbözött: a magántulajdonban, elsősorban a Flóra gyertya- és csontgyár birtokában levő terület rész kisajátítási költségeit nem vállalják, másrészt szívesebben beleegyeznek, hogy csupán 65 évre kapjanak engedélyt, de egymillió segéllyel járuljon hozzá a kormány a rakpart kiépítéséhez. A minisztérium az egymillió segélyt az ország súlyos pénzügyi helyzetére való tekintettel határozottan megtagadta, az elől azonban nem zárkózott el, hogy a szükséges területek kisajátítását a törvényhozás előtt javaslatba hozza. Mire a tárgyalások ennyire jutottak, eltelt 1873 első fele és közbejött a nagy válság. A megváltozott körülmények között a társaság a feltétlenül szükséges tőkét nem tudta előteremteni, sőt a külföldi alapítók közül J. Reed Longham és W. Ofenheim a vállalatot visszaléptek s még a kormánynál biztosítékként letett pénzüket is kivonták a vállalkozásból. A vállalat ilyen módon válságos helyzetbe került, egyre kevesebb reménnyel kecsegtetett, és 1874-ben a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium teljesen elejtette.

1874-ben tehát a közraktárügy, mint hosszú története folyamán nem egyszer, ismét kútba esett. Vállalkozóknak sora próbálkozott és hagyott fel vele, a hatóságok is hozzányultak a kérdéshez, de mindez nem volt egyéb, mint állandó egyhelyben topogás. Két évtizednél hosszabb idő mult el a nélkül, hogy a probléma csak egy része is tisztázódott volna: az elhelyezés tekintetében nem volt egyöntetű állásfoglalás, az állammal és fővárossal való viszony rendezetlen volt, a felépítéshez szükséges tőke kevésbé volt biztosítva, mint valaha. Míg azonban ez a fővárosi kereskedelemre nézve olyan nagyjelentőségűnek felismert intézmény alig haladt valamit a megvalósulás felé vezető úton, lényeges változáson ment keresztül maga a fővárosi kereskedelem. Midőn két évtizeddel előbb Pest gabonakereskedelme sok reményre jogosító fejlődés kezdetén állt, sokan Odessza jövődi versenytársát látták benne s az európai gabonakereskedelem középpontjává akarták fejleszteni. És Pest csakugyan hamarosan jelentős szerephez is jutott e téren. Bécs gabonakereskedelme nem bizonyult versenyképesnek, Győr, Moson forgalma is apadt a főváros térhódítása

következtében, és az 1860-as évek végén már Pest bonyolította le az ország gabonakivitelének 10%-át. 1869-ben történt a megtorpanás. 8·7 millióról 4 millióra esett vissza az évi kivitel. Ez a nagyarányú csökkenés magában véve még nem lett volna veszélyes, mert a rossz termés következtében ugyanilyen arányban süllyedt az egész ország kivitele, és Pest a magyar gabonaexportnak még mindig 8%-át tartotta kezében. A következő évben azonban 2·2 millióra, 1871-ben 2 millióra, 1872-ben és 1873-ban pedig már 1·1 millióra apadt a fővárosból külföldre szállított gabonamennyiség, jóllehet országos viszonylatban nem találkozunk hasonló jelenséggel. A főváros gabonakereskedelme rohamosan vesztett jelentőségéből, 1870-ben a magyar exportnak már csak 3%-ában, 1871-ben csak 2·75%-ában részesedett. Nemcsak hogy Odesszával szemben szóba sem jöhetett többé, hanem túlszárnyalta Bécs is, és háttérbe szorult Győrrel, Temesvárral, Szegeddel szemben. E hanyatlásban kétségtelenül több ok játszott közre. Ezek közül legelső helyen említhető talán a fővárosra nézve káros vasút-politika, amely a budapest—zimonyi és budapest—szőnyi vonalat akkor még nem építette meg. A főváros kereskedelmét sujtotta az úgynevezett különbözeti díjszabás, amely annyival költségesebbé tette a szállítást Budapesten keresztül, mint ha az áru a főváros elkerülésével egyenesen megy külföldre, hogy ez a különbség Szegedről mázsánként 8 kr.-t jelentett. Nem utolsó sorban riasztotta el Pest felől az árut a magas városi illeték és az a sajnos körülmény, hogy »minden sürgetés, rimánkodás, valamint annak dacára, hogy Bécs e tekintetben minket megelőzni készült, Pesten bírtunk ugyan sugárutakkal, de gabonarakktárakkal még nem.«²²⁾

De nemcsak a gabonakereskedelem szenvedett a közraktárak hiánya miatt. Mióta a kereskedésben a spekuláció egyre nagyobb tért hódított, csak a jól szervezett, kellően központosított és a szükséges intézményekkel ellátott kereskedelem tudta állni a versenyt. Ezen szempontoknál fogva pedig a pesti kereskedelem legtöbb ága nem nélkülözhetette tovább a közraktárakat, ha csak nem akart eleve lemondani a kedvező földrajzi helyzetről fogva őt megillető szerepről. A köz- és szabadraktárak messziről vonzzák az árut, előbb-utóbb minden egyéb intézkedésnél biztosabban érvényesül központosító hatásuk. Tapasztható volt ez akkoriban München példáján, vagy még jobban az északamerikai St. Louisén, ahol az 1870-ben épített közraktárak a gabonaforgalmat 4 és $\frac{1}{2}$ millió mázsáról néhány éven belül $14\frac{1}{3}$ millióra növelték. Ugyanilyen hatással lehetett volna ez az intézmény Budapesten és emelte volna a város jelentőségét, nemcsak Magyarországon, hanem a Balkánon is. A gabonakereskedelem terén ez nem volt kétséges, és épp így kiütközött a raktárhiány a lisztkereskedelemben. A magyar gyapjúkereskedelem, amely a világpiacról már kiszorult, szintén a köz- és szabadraktáraktól várta fellendülését, az erdélyi román, szerb és török gyapjúkereskedelemnek megszerzését. A kézműipari termékek számára viszont új piacot nyithatott volna és a Kelet felé való közvetítést könnyítette volna meg. A dohány-, bőr-, szesz- és borkereskedelem egyaránt állandó várakozással és reménykedéssel nézett a közraktárak megvalósulása elé.²³⁾

A fővárosi kereskedelem egységesen foglalt állást a közraktárak ügyében, legfeljebb a kivitel egyes részletére nézve ágaztak el a nézetek

az érdekek különbözősége szerint. Teljesen azonos érdek vezette azonban az egész pesti kereskedelmet a bécsi konkurrencia elleni védekezésben, amikor előállt az a helyzet, hogy Bécs a közraktárak terén megelőzte a magyar fővárost. Bécsben különösen az az 1866-i rendelet hatott serkentőleg a közraktárak létesítésére, amely vámolatlan külföldi áruk számára készített szabad raktárakra és vám- s illetékmentes áruk befogadására szolgáló közönséges raktárakra vonatkozólag rendelkezett. A pénzügyi ellenőrzést nehézkesen szabályozó és az előlegezést korlátozó intézkedései miatt azonban lassan jelentkezett a hatása. Csak 1869-ben kezdett érdeklődni a Wiener Handelsbank közraktári üzlet iránt, kibérelvén erre a célra egy cukorgyár üressé vált helyiségeit. A vállalkozás sikerült, a rendelkezésre álló férőhely rövid időn belül szűknek bizonyult. A Wiener Handelsbanknak az Unionbankkal való fúziója után az utóbbi átvette a közraktárak kezelését is, amelyek azonban a szükségletnek ekkor már egyre kevésbé tudtak megfelelni. Mind erősebben hallatta szavát az a követelés, hogy a meglévő közraktárak helyett újat, az igényeket jobban kielégítőt kell létesíteni. A kérdést ekkor a bécsi városi tanács vette kezébe, hogy minél előbbi elintézésével a kereskedelem kívánságát lehetőleg maradék nélkül kielégítse.²⁴⁾

Teljesen érthető tehát, ha ilyen körülmények között a pesti kereskedők sem maradhattak tétlenül. A pesti közgyűléseken szinte félévenként megújították érdeklődő és sürgető felszólalásukat a közraktár ügyében. 1872 november 20-án Weisz Bernát kívánt felvilágosítást a Matolay-féle indítványra szerkesztett országgyűlési felirat sorsáról, s minthogy a fővároshoz ezen február 7-i memorandumra még semmi formában sem érkezett válasz, javaslatára újabb sürgető kérvényt terjesztett fel a közgyűlés a képviselőházhoz és a kormányhoz egyaránt, hangsúlyozva, hogy »elsősorban a közraktárak létesítése által nyerné meg Budapest kereskedelme és ipara azon segélyeszközt, amelynek segítségével nemcsak jelenlegi aggasztómérvű megállapodottságából lépne ki, hanem olyan erőre is emelkednék, hogy Bécs városának a gabonakereskedés meghódítására célzó intézkedéseit is eredményükben megerősíthetnék«. Minthogy ez az újabb sürgetés sem vezetett eredményre, az 1873 április 23-án tartott közgyűlésen Simon Florent a főváros és az ország kereskedelmének érdekében hivatkozva és különös tekintettel azon erőfeszítésre, amelyet Bécs városa a közraktár életbeléptetése érdekében kifejt, a kormánynak ismételt megkeresését indítványozta s ez alkalommal a gyors döntést szorgalmazó feliratot a polgármester vezetésével külön küldöttség adta át a közmunka- és közlekedésügyi miniszternek. A kormányt ekkor a Wass-féle tervezet foglalkoztatta, látszólag tehát a kérdés jó mederben haladt; a válság közbejöttével, 1874-re azonban megint kezdeti stádiumba esett vissza. Vigasztalan sorsa nem kerülhette el az 1874 április 13-án Havas I. elnökölete alatt a budapesti terménykereskedelem emelése ügyében tartott értekezlet figyelmét, s midőn ezen anket javaslatára az április 22-i fővárosi közgyűlés 24 tagú bizottságot küldött ki, abból a célból, hogy tárja fel a kereskedelem hanyatlásának okait és jelölje ki a fellendülésre vezető módokat, ezen bizottság megalakulásakor Kamermayer Károly megnyitó beszéde az országnak a fővárosra nézve hátrányos közlekedési

hálózata, a magas szállítási költségek és városi illetékek mellett rámutatott »a közlerakodóhelyek hiányára« is, mint amely első helyen említendő a baj okai között. A bizottság későbbi tanácskozásai során megállapította, hogy mivel Budapesten raktárak sem elegendő számban, sem kellő helyen és megfelelően központosítva nincsenek, a meglévők az általános fővárosi lakás- és üzlethelyiség hiány miatt drágák, alkalmas szabad- és közraktárak felállítása tovább halasztást nem tűrhet; június 19-én pedig külön albizottságot bízott meg a közraktári kérdés tanulmányozásával. A Vecsey Sándor, Kochmeister Frigyes, Schweiger Adolf és Körösi József tagokból álló albizottság először elvi természetű részleteket tisztázott. A közraktárak által olyan árutelepek létesítése volt célja, amelyekben az áruk nagymennyisége aránylag könnyen hozzáférhető módon áll a vevők rendelkezésére, ahol az áru eladása, a rájuk való előlegezés, az elszállítás könnyebbítették, ahol a kezelés szakszerű, és költségei sem magasak. Ezért a közraktárak számára tágas, a berendezések részére elég teret nyújtó, másrészt különféle közlekedési eszközökkel jól megközelíthető területet akart választani. Minthogy azonban a kivitelezés konkrét kérdéseiben már kevésbé általános elvi szempontok vezették, hanem főleg a gabonakereskedelem előnyét tartotta szem előtt, és mivel a fővárosba behozott gabonának 80%-át helybeli malmok dolgozták fel, a Felső-Dunasornak a Margit-sziget alatt tervezett híd feletti, a nagymalmokhoz és az osztrák államvasutak pályaudvarához közeleső részét ajánlotta közraktár céljaira. A mintegy 300 öl hosszú, 85 öl széles partmenti területen másfél millió forintnyi összköltséggel az egyelőre ötnegyedmillió mázsa befogadó-képességű raktárak mellett dokkokat is tervezett. E tervezetet azonban a 24-es főbizottságnak nem sikerült a közgyűléssel elfogadtatnia, és a város 1875 március 11-i felterjesztésében a kereskedelmi minisztériumtól a régi, vámház alatti terv megvalósítását kérte. A Pest északi részén székelő lipótvárosi kereskedelem a Kereskedelmi és Iparkamara április 16-i rendkívüli közgyűlésén még egyszer megpróbálta érvényesíteni a felsődunai tervhez fűződő érdekeit, és a kamara ilyen értelmű kérvénnyel igyekezett a kereskedelmi miniszter előtt a közgyűlés álláspontját gyengíteni. E kamarai feliratnak azonban más szempontból nagy jelentősége lett. Az a kívánság ugyanis, hogy az elhelyezés problémájától függetlenül a kormány mindenképp azokat a jogokat és kedvezményeket állapítsa meg, amelyekben az alakuló közraktári vállalatot részesíteni kívánja, az illetékes fórumok előtt nem maradt visszhang nélkül. Míg egyrészt a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium a Dunaszabályozási Felügyelőséget három év után ismét a közraktári tervek véleményezésére szólította fel, másrészt a három érdekelt minisztérium között tárgyalások indultak meg a kormánytámogatás jellege és mértéke felől.

A Dunaszabályozási Felügyelőség gyorsan elkészült javaslatával. A felsődunai tervet nem pártolta, minthogy oda a parlament és lakóházak terveztettek, és mivel az ott már meglévő magánraktárakat sem használják ki teljesen a malmok. A közraktárak számára legmegfelelőbb helynek a vámház alatti területet jelölte meg, ahol költségvetése szerint a partfal, utak és raktáráépületek építési költsége 4-3 millió forintra, a vasúti összeköttetés megteremtése 2 millióra, a kisajátítás költsége pedig további

1 millióra rúgnak, belső berendezéssel együtt tehát a közraktárak 7-5 millió forinton felépíthetők. E jelentés alapján a kormány az elhelyezés kérdésében ismét az Alsó-Dunator mellett döntött.

Nehezebb volt azonban az állami támogatás problémájának tisztázása. A döntést pedig az érdekeltek türelmetlenül várták. Steiger Gyula augusztus 25-i érdeklődésére Kamermayer Károly a közben lefolyt kormányválsággal mentette a március 11-i felterjesztésre esedékes válasz kérését, majd két héttel később, miközben személyesen utánajárt a dolognak, főbb pontjaiban már körvonalazta a minisztérium várható elhatározását. Végre október 2-án kézhezkapta a főváros a kereskedelmi miniszter leiratát, hogy ha a közraktárak a vámház és az összekötő vasúti híd felett tervezett tehérpályaudvar között épülnek, a kormány hajlandó a vállalkozókat 90 éves koncesszióban részesíteni, a kincstári telket ingyen átengedni, 30 évre adó- és illetékmentességet biztosítani, a telepnek a pályaudvarral, vámházzal és összekötő-vasúttal való összeköttetését elkészíteni. Kamermayer ezt a döntést, amely lényegében véve megegyezett a gr. Wass-féle vállalkozással szemben elfoglalt állásponttal, október 6-án közölte a közgyűléssel, amely rögtön 18 tagú bizottságot rendelt ki, hogy a város által nyújtandó kedvezmények felől és általában a közraktár-építés módjairól javaslatot készítsen. Ezen fővárosi bizottság, amelyben a közlekedésügyi minisztériumot Hieronymi államtitkár és Bodoky Lajos tanácsos, a kereskedelmi minisztériumot Schneider Gyula tanácsos, a kamarát Kochmeister Frigyes és Strasser Alajos képviselte, munkálatával november közepére elkészült. A november 18-i közgyűlés elfogadta jelentését és ennek alapján nemzetközi pályázatot írt ki a fővárosi közraktárak felépítésére. A pályázatra 1876 első felében mindössze három vállalkozó adta be ajánlatát: L. W. Beck és Társai antwerpeni cég, W. Wilson londoni mérnök és A. Clavel és Társai angol-belga társaság. Ezek közül a két első csak általánosságban mozgott és ajánlatukat nem lehetett tárgyalási alapul elfogadni, Clavel ajánlata pedig a fővárosi tervtől eltért, mert a közraktári vállalatot nemcsak Budapestre, hanem az ország egyéb városaira és így elsősorban Fiuméra is ki akarta terjeszteni. Ilyenformán a 18-as bizottság 1876 augusztus 23-án kénytelen volt a közgyűlés tudomására hozni, hogy a pályázat eredménytelen maradt, mire a főváros belátván a közraktárak magánvállalkozási úton való felépítésének bizonytalan voltát, elhatározta, hogy »saját erejével arányban álló módon és terjedelemben« maga a hatóság építi fel. Megbízta a már eddig is működő bizottságot, hogy a kormány és a Kereskedelmi és Iparkamara közegeinek bevonásával vizsgálja át még egyszer az egész problémát, ezen új helyzetre való tekintettel készítse el a terveket és költségvetést, adjon üzemtervet, a várható jövedelemről kimutatást és járjon el a kormánytámogatás kieszközlése ügyében.²⁵⁾

Az 1876 augusztus 23-i közgyűlési határozat fordulópontot jelent a közraktár-kérdés történetében. A negyedszázaddal előbb magánvállalként tervezett intézmény kezdettől fogva érezte a főváros jóindulatú pártfogását. 1869-ben Pest technikai természetű nehézségek következtében irányítólágy nyúlt bele a kérdésbe és ettől fogva egyre nagyobb szerepet vállalt intézésében. A város ezen magatartása érthető egyrészt a dolog kétségtelenül nagy súlyánál fogva, másrészt abból a nem csekély be-

folyásból, amelyet a kereskedelem a város különféle szerveiben helyet foglaló képviselői révén az ügy intézésére gyakorolni képes volt. A kereskedelemnek ez a kitartó érdeklődése és kellő időben történt közrehatása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a főváros a közraktárak felépítését saját feladatának ismerte el. Ezzel pedig a közraktár-ügy nagy lépéssel közeledett a végső megoldás felé.

A fővárosi közraktári bizottság az addig összegyűlt bőséges anyag birtokában gyors munkát végezhetett. Október 8-i ülésében már megállapíthatta azokat a tájékoztató elveket és nagyban vázolt követelményeket, amelyek a végleges tervek elkészítésére hirdetett nyilvános pályázat feltételeiül szolgálhattak. Ezek szerint a közraktárak a vámház és a teherpályaudvar között, a Duna felett 8·25 méter magasan feltöltött 700 m hosszú és 70 m széles partszakaszon építendőek, két, egymással párhuzamos raktársorban, olyan módon, hogy minden raktárépületet vasúttal és kocsival egyaránt meg lehessen közelíteni. A pályázat október 14-i közzétételével egyidejűleg eljárta a bizottság a kormánynál is az alsó-dunasori állami partépítési munkák megkezdése végett, hogy ezek a tavasszal már megindítandó raktárépítkezéseket ne késleltessék. A különféle kormányiszterek között ismét hosszú iratváltás kezdődött. A Duna-szabályozási Felügyelőségnek tájékoztatnia kellett a közmunka- és közlekedésügyi minisztert a rakpartszabályozási munkálatok állásáról, ez összeállította a szóbanforgó partrész munkatervét és költségvetését a kereskedelmi miniszter számára, a pénzügyminisztert a kiadások fedezéséről való előzetes gondoskodásra szólították fel, végül egy minisztertanácsi rendelkezés értelmében újlagos minisztériumközi tárgyalás indult meg a kormánytámogatás ügyében. Ezek eredménye semmiben sem tért el a már október 2-án hozott végzéstől, a dolgot csupán az nehezítette meg, hogy közben nyilvánvalóvá lett, hogy a partépítési költségeket a pénzügyminisztérium nem tudja fedezni. Felszólították tehát a fővárost, hogy az erre a célra előirányzott 700.000 forintot előlegezze az államnak évi 5%-os kamattal és a töltési és partépítési munkálatokat az építkezéssel együtt bonyolítsa le. A fővárosnak ez ellen nem lett volna észrevétele, azonban szükségesnek tartotta annak leszögezését, hogy a part legnagyobb-részt fővárosi tulajdon, az államot még a partrendezés folytán újonnan nyert darab sem illeti meg, mert ez előzetes rendelkezések értelmében egy fővárosi pénzalapot gyarapít, továbbá a partfal megépítését sem lehet kormánytámogatásnak számítani, mert ez az 1870: X. t. c. 3. §-ának végrehajtása. Ezen pontokra nézve tehát az ellentétes nézeteket annyival inkább össze kellett egyeztetni, mivel a kormány a feltételek egyetemleges, változatlan elfogadását kérte. Az ebből a célból még 1879 közepén is folyó tárgyalások bevezetésénél jóval előbb, 1877 tavaszán érkeztek meg a pályamunkák. A közraktári bizottságnak 1877 május 2-án közzétett jelentése szerint a leghasználhatóbbnak ítélte, »Budapest jövője« jellegű pályázat csekély módosítással kivitelezhető volt. A közgyűlés felhatalmazta tehát a bizottságot a részletek pontos megállapítására és egyúttal intézkedett az építési költségek előteremtése felől.

Már-már minden a legsímábban haladt volna a maga útján, ha közbe nem jön egy váratlan külföldi ajánlat. Az angol Meiggs & Church-cég

vállalkozott volna 600.000 mázsa gabona befogadására alkalmas elevátorból és négy vagy hat raktárépületből álló közraktári telep felépítésére, és ez az ajánlat megzavarta a főváros eddigi elhatározását. Bár kezdetben kijelentette, hogy az új lehetőséggel csak a régi tervvel párhuzamosan kíván foglalkozni, és ennek nem szabad késleltető hatással lenni amannak intézésére, az a remény, hogy mégis magánvállalkozás kezébe adható át a munka, természetesen megfontolásra készítetett mindenkit. Még inkább megzavarta azonban az amúgy is lassan kialakult egységes vélekedést a terv újszerűsége. Gabona részére elevátor, egyéb áruk számára közönséges raktárépületek! A már elfogadott pályamunkát is átalakították úgy, hogy az eredetileg tízre tervezett raktárépületek közül kettőt elhagytak és ezek helyébe egy elevátort próbáltak iktatni. Közben 1877 második felében és 1878-ban állandóan folytak a Meiggs & Church-céggel az értekezések, sőt újabb ajánlatok is érkeztek, mint például Schwartz és Basch pesti vállalkozóké, Siegl G. bécsi gépgyárosé, a Magyar Általános Hitelbanké és az ebben az ügyben egyszer már szereplő londoni Reed Longham-cége. Ezen újabb ajánlattevők közül a megbeszélések során egyik sem bizonyult komolynak, a Meiggs & Church-féle javaslat azonban a tárgyalások folyamán egyre kialakultabb formát öltött. Az kétségtelen, hogy a vállalkozók a már ismeretes államsegély teljes igénybevétele mellett nagy áldozatot kívántak a fővárostól is, ez azonban, úgylátszott, inkább hajlott arra, hogy jelentős kedvezményekben részesítsen egy magánvállalkozást, mintsem hogy házilag, saját költségén építse fel a közraktárakat. Késznek nyilatkozott a telephez szükséges földterületet használatra teljesen ingyen átengedni, kilátásba helyezve a partrendezés következtében nyert vitás jellegű területnek a kormánytól való megszerzését is. Hosszabb alkudozások után legfeljebb évi 150.000 forintig emelkedhető segílyt biztosított a vállalatnak, amelyet azonban a beraktározott áruk után szedett városi illetékből akart fedezni. Minden fővárosi adó és illeték alól 30 évre mentesítette volna a vállalkozást. Mindezen kedvezményekkel szemben az építkezés alatti felügyeleti jogot kötötte ki magának és azt, hogy a szükséglet növekedésével kötelezheti a vállalatot üzemének bővítésére. Ezen az alapon a tárgyalások már befejeződtek, és csupán a kormány jóváhagyása volt még hátra, midőn a társaság ajánlatát 1878 október végén visszavonta, és így a város a raktárüggyel ismét magára maradt. Nem volt más hátra, mint visszatérni az 1876 augusztus 23-i határozathoz és tovább folytatni a házilag való felépítés előkészítését.

Bármilyen káros hatással volt is a Meiggs & Church-féle ajánlat azáltal, hogy a már útban lévő megoldást másfél évre feltartóztatta, közbejöttének mégis volt egy hasznos következménye. A cég által benyújtott tervek vetették fel először a pesti közraktárügyben az elevátor gondolatát, és ezt az eszmét a főváros magáévá tette. A kivitelezésre elfogadott, »Budapest jövője« jeligéjű pályatervet már a Meiggs & Church-céggel való tárgyalás közben olyképp módosították, hogy egy elevátornak is helyet adtak a felépítendő közraktári telepen, és midőn a magánvállalkozóval folyó tárgyalások kudarca után ez a terv újból előtérbe került, a közben szerzett tapasztalatok alapján lényegesen átalakították. Az átalakítás feladatát a közraktári bizottság végezte el, amely 1878 november

27-én ismét azt a megbízást kapta, hogy a közraktárak házilag felépítése ügyében tegyen javaslatot a közgyűlésnek. A bizottság e munkálatában a vegyes rendszer mellett döntött: közönséges raktárakat tervezett, különféle vegyes áruk számára, a gabona elraktározására azonban külön erre a célra szolgáló elevátort, sőt abból a megfontolásból kiindulva, hogy a Pestre érkező áruk nagyobb része gabona, és ezért raktárak építésénél elsősorban ennek szakszerű és olcsó elhelyezésére s kezelésére kell törekedni, az eredetileg tízre tervezett közönséges raktárak számát leszorította négyre, minden épületet 80.000 vámmáza befogadóképességűnek számítva, az ilyenképen elmaradó hat közönséges raktárt pedig pótolta egy 60.000 vámmáza gabonára méretezett elevátorral. 1879 május 16-án kelt ilyen értelmű javaslata június 11-én jutott a közgyűlés elé, amely azt általánosságban elfogadta. Tekintettel azonban arra, hogy az elevátor akkoriban nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában szinte ismeretlen intézménynek számított, amelynek szakszerű megkonstruálásához mérnökeinknek előbb hosszabb tanulmányozásra volt szükségük, ennek ügyét elválasztották a többitől és a közönséges raktárak építését már 1879 őszén meg kívánták indítani. Miután a partszabályozás fejében megígért 200.000 forintos kormánytámogatás és az újonnan nyerendő területrészt tulajdonjoga iránt még függőben levő kérdéseket a kormánnyal sikerült a fővárosra nézve kedvezően elintézni, továbbá a munka lebonyolítása céljából felveendő 1,600.000 forintos fővárosi kölcsönnek sem állt semmi útjában, az átvállalt partépítési munkálatokat és a közraktáraknak felépítését a pályanyertes terv szerzőire, Basch Gyula és Krajcsovits Lajos pesti mérnökökre bízta, kik a terveknek a fővárosi hatóságok (középipészeti bizottság, fővárosi tanács, közmunkák tanácsa), majd a különféle állami fórumok által való jóváhagyása után a munkát tényleg még 1879-ben meg is kezdték. Ezzel a közraktárak felépítésének kérdése végleges elintézést nyert, a munka eredménye ma is ott áll a vámháztól délre, a pesti Dunaparton.²⁶⁾

Az elevátor kérdése a közraktárakénál lényegesen gyorsabban intéződött el. A közraktári bizottság az 1879 június 11-i közgyűlési határozat értelmében még abban a hónapban pályázatot hirdetett elevátor tervezésére. Ősszel már nyolc pályamunka volt kezében, amelyeknek felülbírálására október 20-án saját kebeléből külön albizottságot küldött ki. Ez az albizottság 1880 március 30-ára befejezte munkáját és a pályázatok közül a *Salus Patriae II.* jeligéjűt találta legjobbnak. Némi módosítással ezt ajánlotta megvalósításra is. Véleményét a közraktári bizottság április 16-i ülésében magáévá tette. Ha a közgyűlés szintén elfogadja ezt az előterjesztést, nincs semmi akadálya annak, hogy a munkálat végleges kidolgozásával a terv szerzői megbízassanak, és ez a részletes terv aztán a felsőbb hatóságok megerősítését elnyerje. A tanács május 7-i üléséből az elevátor kérdése május 10-én csakugyan a főváros közgyűlése elé került, amely az albizottság jelentését elfogadva a végleges tervek lehető leggyorsabb elkészítését kívánta. Így kaptak megbízást az elevátor terveinek kidolgozására Flattich Vilmos, a Déli vasút építész, Ulrich Keresztély, magánépítész és Zipperling, a simmeringi gépgyár igazgatója. Munkájukkal hamarosan elkészültek, és minden részletre kiterjedő végleges terveik még

május vége előtt a közraktári bizottság előtt feküdtek. Kétféle megoldási módot vetettek fel: az első szerint az elevátor a már épülő négy közraktári épülettől délre, további két raktárépület számára való hely kihagyásával, ezek közvetlen folytatásában helyezkednék el, míg a másik szerint az elevátor és a raktárépületek között akkora üres terület maradna ki, hogy annak helyén akár négy raktárépület vagy egy, a jelenlegivel teljesen azonos újabb elevátor is elhelyezhető lenne, s ilyen módon a most felépítendő elevátor a közraktári telep határát a Boráros-tér felé harminc méterrel átlépné. E második terv figyelemmel kívánt lenni a forgalom emelkedésére, de nem látott városépítészeti szempontból semmi kivetni valót abban, hogy a körutaknak elveszi szabad torkolásukat a Dunára. E szerint a Boráros-teret észak felől az elevátor, dél felől a teherpályaudvar zárja el a folyótól. A bizottság azonban elfogadta e tervet, és ugyanígy döntött a június 24-i közgyűlés is. Ki kellett tehát hasítani a térből a közraktári telek és a teherpályaudvarral való összeköttetés számára a Duna mentén egy szegélyt és gondoskodni kellett arról, hogy a többivel együtt ezt az újabb partszűzletet is rendezzék. Mindezt aránylag könnyűszerrel keresztül lehetett vinni, úgyhogy a főváros 1880 szeptember 2-án a kormánytól már a kereken kétmillió forintos költséggel előirányzott elevátor-építkezés megindítására kérhetett engedélyt. 1880 novemberében az elevátor munkálatai is folyamatban voltak.²⁷⁾

Magának az építkezésnek története, valamint a közraktárak és az elevátor műszaki leírása e dolgozat keretein kívül maradhatnak, szükségesnek látszik azonban néhány szóval megemlékezni a közraktári üzlet megindulásának történetéről. A fővárosnak nem volt szándékában a vállalatot saját kezelésében megtartani. A bérbeadás azonban nem okozott sok gondot, mert még az építkezés ideje alatt 1881 május 5-én benyújtották Széll Kálmán és érdektársai ajánlatukat, amely szerint beraktározási, előlegezési és bizományi üzletre egy tisztán magyar, nemzeti jellegű vállalkozást hoznának létre s ebből a célból a közraktári épületeket az elevátorral együtt a fővárostól bérbevennék. Néhány nappal később hasonló ajánlatot tett a Magyar Országos Bank Rt. is. A főváros Széll Kálmán és érdektársaival, illetőleg jogutódokkal, a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bankkal bocsátkozott tárgyalásba. A feltételeket rövidesen megállapították, és az 1881 július 8-án tartott közgyűlés már jóvá is hagyta azt a szerződés-tervezetet, amelyet július 25-i leiratával a belügyminiszter is megerősített, és amelynek alapján szeptember 7-én megtörtént a főváros tulajdonát képező közraktári telepnek a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank számára való bérbeadása.²⁸⁾

Juhász Lajos

JEGYZETEK.

¹⁾ Deutsch Antal: A Pesti Lloyd Társulat. 1853—1903. (Budapest 1903) 49. l.

²⁾ Pólya Jakab: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Budapest 1896. 336. és köv. ll.

³⁾ Székesfővárosi Levéltár (a továbbiakban Szföv. L.), Pesti tanácsulési jegyzőkönyvek 1852—53.

⁴⁾ Pólya Jakab: id. m. 338—342. ll.

⁵⁾ Arno Mehlan: Mittel- und Westeuropa und die Balkanjahresmärkte zur Türkenzeit (Südostdeutsche Forschungen III.), u. a.: Grundlinien einer Aussenhandels-geschichte Bulgariens, (u. o.), u. a.: Die grossen Balkanmessen in der Türkenzeit (Vjschr. f. Soz. und Wg. 1938), u. a.: Historischer Überblick über die deutsch-bulgarischen Wirtschaftsbeziehungen (Schmollers Jb. 1937), Karl Grünberg: Die handelspolitischen Beziehungen Österreich-Ungarns zu den Ländern an der unteren Donau (Leipzig 1902); Georg Zane: Die österreichischen und die deutschen Wirtschaftsbeziehungen zu den rumänischen Fürstentümern, 1774—1874. (Weltwirtsch. Archiv 1927.), Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt (Buda 1840), Gárdonyi Albert: Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században (Budapest 1930), Thallóczy Lajos: Utazás a Levantéban. A keleti kereskedelem története Magyarországon. (Budapest 1882), Ajtay Gábor: Folyamhajózás a nemzetközi jogban és a Duna. (Budapest 1933).

⁶⁾ Ernest Hasse: Geschichte der Leipziger Messen (Leipzig 1885), Ernest Kroker: Handels-geschichte der Stadt Leipzig. (Leipzig 1925)

⁷⁾ Pólya Jakab: id. m. 342—356. l. Pesti Napló 1859. ápr. 28.

⁸⁾ Pesti Napló 1860. ápr. 14, 1861. márc. 31.

⁹⁾ Pesti Napló 1864. jún. 24.

¹⁰⁾ Mátygráber Ágoston: A docksrendszer s annak alkalmazása a Budapesten állítandó közraktárakra. Pest 1865.

¹¹⁾ Szföv. L., Pesti közgy. jkv. 1868. dec. 2.

¹²⁾ Pester Lloyd 1867. febr. 7.

¹³⁾ Pester Lloyd 1867. jan. 10. — Szföv. L., Pesti XI. 3/1867.

¹⁴⁾ Szföv. L., Pesti közgy. jkv. 1868. júl. 22, júl. 29, 1869. márc. 3. — Pesti XI. 43/1869.

¹⁵⁾ Kőrösi József: Budapest gabonakereskedelmének hanyatlása. Budapest 1874.

¹⁶⁾ Juhász Lajos: Az 1869-i pénzválság és a bankkérdés. Századok 1939.

¹⁷⁾ Juhász Lajos: A pesti fővámház elhelyezésének története. Tanulmányok Budapest multjából VI. 1938. Szföv. L., Pesti közgy. jkv. 1870. máj. 18.

¹⁸⁾ Országos Levéltár, Közmunka- és közlekedésügyi minisztérium lev. 182/1871. (A következőkben: Közm. lt.) — Szföv. L., Pesti közgy. jkv. 1871. okt. 31. — Pesti VI. 178/1871.

¹⁹⁾ Országos Levéltár, Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium lev. 460. eln./1871.

²⁰⁾ Szföv. L., Pesti VI. 178/1871.

²¹⁾ Itt és a következőkben mindenütt, ahol nem közlök jegyzetet, forrásom az az iratköteg volt, amelynek szinte minden darabja témámra vonatkozik, és amelyet az Országos Levéltár Közm. lt. 1873. 3. tétel 804. sz. alatt őriz.

²²⁾ Kőrösi József: id. m.

²³⁾ A fővárosi kereskedelem emelésére 296/74 közgyűlési számmal kiküldött bizottság tárgyalásai. I. rész. Budapest 1874.

²⁴⁾ Lagerhaus der Stadt Wien. Wien 1876; Die Entwicklung der Stadt Wien in den Jahren 1848 bis 1888. Wien 1888; Wien 1848—1888. Denkschrift zum 2. Dezember 1888. Hg. vom Gemeinderathe der Stadt Wien. Wien 1888.

²⁵⁾ Szföv. L., Közgy. jkv. 1875. aug. 25, szept. 9, szept. 22, okt. 6, nov. 17—18, 1876. jún. 14, júl. 26 és aug. 23.

²⁶⁾ U.o. Közgy. jkv. 1877. máj. 2, 1878. febr. 27, márc. 1, máj. 8, jún. 5, júl. 12, júl. 25, szept. 4, okt. 30, nov. 27, 1879. márc. 5 és jún. 11.

²⁷⁾ U.o. II. 439/1879. Az elevátor építésére és műszaki leírására: Budapest főváros elevátora Ulrich-módszer szerint. Tervezte és kivitte Ulrich Keresztély. Budapest. — Továbbá: Miklós Ödön: Negyedszázad a magyar közéletben. Budapest 1906.

²⁸⁾ Szföv. L., II. 439/1879.

Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében.

A XVIII. és XIX. század határesetendeje, az 1800. év, örök időkre emlékezetes marad Magyarország zenetörténetében. Ebben az esztendőben adott a zene két lángelméje: *Haydn* és *Beethoven* személyes megjelenésével zenei életünknek olyan erőteljes lendületet, amely egyszerre előbbre vitte legalább fél évszázaddal.

A két nagy mester látogatása után hirtelen megindult a külföldi zeneművészek áramlása Pest-Budára; de sűrűn szerepeltek a színdarabok felvonásai közé beékelve, *Muzsikai Akadémiának* nevezett hangversenyeken a magyar zene úttörői: *Lavotta*, *Csermák*, *Bihari*, *Rózsavölgyi* s a Pesten és Budán élő német zeneszerzők is.

Ezúttal a XIX. század első felének csupán *nevezetesebb* hangversenyeivel foglalkozunk, olyan művészekével, akiknek szereplése zenei életünknek nem mennyiségi eredményét, hanem magas színvonalát mutatja. Mert a mennyiségnél többet jelent az egyelőre ritkán megjelenő, de a zeneművészet élén haladó mesterek fokozódó vonzódása hálás és fogékony talajunkhoz.

Haydn és Beethoven után *Hummel*, majd a tizenkét esztendő *Liszt* Ferenc következett, utána a Pesten született és európai nagysággá emelkedett *Heller* István mint csodagyermek; a két bécsi keringőkirály: *Lanner* József és *Strauss* János, a magyar származású angol *Oury* James, a belga *Vieuxtemps*, a norvég *Ole Bull*, a férjivá nőtt *Liszt* Ferenc, a hangverseny dobogóján szereplő *Kossuth* Lajos, *Rubinstein* Antal mint gyermek, *Berlioz*, aki itt adotta elő első ízben a Rákóczi indulót saját átíratában, majd az ifjabb *Strauss* János, azután ismét *Liszt* Ferenc vonulnak el a sorozatban. Mint események csatlakoznak: a *Pest-Budai Hangász Egyesület* első hangversenye, a *Szózat* pályaműveinek, majd a *Himnusz* pályázatára beérkezett munkáknak bemutató hangversenye, a királyi városi *Redut* palotájának felavatása és a Nemzeti Színház hangversenye 1848-ban, március 15-én.

Haydn és Beethoven budai szereplését részletesen ismertettem a *Tanulmányok Budapest múltjából* VII. kötetében, *József* nádor és első feleségének, *Pavlovna* Alexandra nagyhercegnőnek pest-budai ünneplésével kapcsolatban.

Haydn *Teremtés*-oratóriumának március 8-i első bemutatója után másodikat is rendeztek a pesti német színházban, 11-én. Ezt is Haydn vezényelte, akit az előkelő *meghívott* közönség nagyon melegen ünnepelt. Néhány nappal utóbb visszautazott Bécsbe.

Április 6-án tartotta a német színház a *Teremtés* első nyilvános előadását. A hatalmas zenei és énekalkotás oly nagy hatást tett a közönségre, hogy néhány nappal később, 10-én meg kellett ismételni.

Két évvel ezután, 1802-ben, április 11-én tartotta a Városi Színház az *Évszakok*, Haydn másik hatalmas oratóriumának első előadását. Ezt is gyakran megismételték hosszú esztendőig.

HUMMEL.

A pest-budai zenei életben szereplő előkelőségek sorában Haydn és Beethoven után a *pozsonyi* születésű *Hummel* N. János következett, tehát a kezdethez méltó folytatás. De eléggé szépszámú kitűnő muzsikás járt itt, ha náluk kisebb jelentőségű is, az előbbi kettő és a harmadik megjelenése között eltelt tizenöt esztendőben. Pest és Buda hangverseny-élete kezdett megélnkülni.

Harminchét esztendő volt Hummel, amikor Pesten megjelent, de nevét már több, mint negyedszázad óta ismerte Európa. Tízesztendő volt, amikor apja hangversenykörútra indult vele Németországba, Dániába, Hollandiába, Angliába és Skóciába. És mindenütt belemuzsikálta magát hallgatóinak szívébe, olyan mélyen, hogy a tanulással és komponálással eltöltött hosszú esztendők alatt, amíg nem szerepelt nyilvánosan, nem felejtették el.

Hummel a zongorajátszásban hétéves korától kilencéves koráig *Mozart* tanítványa volt. Ennek a két esztendőnek a tanulságai és emberi hatásai élete fogytáig sem halaványultak el lelkében. Komponálási módján is feltűnően látszik *Mozart* hatása.

Pesten 1815-ben, június 15-én szerepelt első ízben, az 1812-ben, Beethoven alkalmi műveivel felavatott Királyi Városi Színházban. »A sorsjegy« című vígjáték felvonásainak szünetében játszott. Óriási érdeklődés előzte meg hangversenyét, mert ekkor lépett a hosszú visszavonultság után a közönség elé, és Pest volt az első állomása annak a hosszúra tervezett körútnak, amelyre végre rászánta magát.

Műsorán csakis saját szerzeményei szerepeltek: a második zongoraverseny, két rondo és két variációs munka. A zsúfolt színház közönsége nagy lelkesedéssel ünnepelte minden szám után. Eddig nehezteltek rá, mert még nem volt Pesten, de ezen az estén megbékéltek vele.

Pestről néhány nagyobb vidéki városba utazott Hummel, de 26-án visszajött és ismét fellépett a Városi Színházban. A jegyeket már jóelőre elkapkodták, mert most már mindenki akarta hallani a játékát; azok is, akik még nem hallották, meg azok is, akik az első estén jelen voltak.

A második estén »Az új földesúr« című színmű felvonásai között játszott. Ezúttal harmadik zongoraversenye, két capriccio és két variációs munka volt műsorán. A mozarti bájt visszatükröző muzsika most még nagyobb hatást tett a hallgatókra. A hosszas ünneplés után meg kellett ígérnie, hogy nemsokára visszatér hozzánk.

Erre azonban nem került már a sor. A sok utazás mind más irányba vitte Hummelt, egyre messzebb tőlünk. A következő esztendőt ismét úton töltötte: Németországban, Svájcban, Hollandiában, Franciaország-

ban és Oroszországban járt. Azután Weimarba került karmesternek az udvari színházhoz. Ekkor jutott szoros barátságba Goethevel; a barátság 1832-ig, a költő haláláig tartott. Beethovennel való (nem egészen zavar-talan) barátsága, amely 1793-ban kezdődött, sokkal ismeretesebb, semhogy említeni kellene.

LISZT FERENC, A CSODAGYERMEK.

A tizenkét éves Liszt Ferenc 1823-ban lépett fel első ízben Pesten, május elsején. A hangversenyt megelőző napokon a következő szövegű plakátokat ragasztották ki a pesti utcákon:

*Méltóságos és Kegyelmes Nemesség!
Tiszteletreméltó Közönség!*

Magyar vagyok és nem ismerek nagyobb boldogságot, mint hogy nevelésem és taníttatásom első gyümölcseit Franciaországba és Angliába utazásom előtt ragaszkodásom és hálám első áldozataként drága hazámnak bemutatthassam. Ami még hiányzik érettségemből, azt kitartó szorgalommal igyekszem megszerezni és egyszer talán abba a szerencsés helyzetbe juthatok, hogy drága hazám dicsőségének egyik ága leszek.

Liszt Ferenc.

A sajtóban csupán a »Vereinigte Ofner und Pester Zeitung« jelezte előre a Bécsben már ismert nevű, ünnepelt csodagyermek fellépését. (Beethoven, mint ismeretes, megjelent egyik hangversenyén 1822-ben és nagy elragadtatással avatta művészzé.) A német lap a következő híreскét közölte a hangverseny napján: »A magyarországi születésű Liszt Ferenc, egy tizenegy éves fiú, Bécsben általánosan elismert zongoraművészi tehetségét ma délután 4 órakor itt is bemutatja, a »Hét választófejedelem« termében, zenei Akadémia keretében.«

A zajos ünnepléssel kísért bemutatkozó hangversenyről így számolt be annak a kornak legtekintélyesebb pesti lapja, a »Hazai 's Külföldi Tudósítások«: »Mennél nagyobb elme tehetséget kíván a' mesterséges hangoknak megfogása, 's mennél különösebb ügyességet mutat azoknak helyes gyakorlása, annál nagyobb figyelemre 's álmétkodásra méltó az, a' ki elme tehetségének nagy megfoghatóságát gyakorlásának jeles tökéletességével egybe kaptsolja. Illy ritka tünemény ragadott el bennünket a' mult 'Tsütörtökön, midőn a' »Hét Választó Fejedelmek« nevezetű Vendégfogadónak palotájában Liszt Ferencz, Soprony Vármegyei Tizenegyesztendő Ifjatska Hangmesteri tehetségét a' Klaviron köz bámulásunkra kifejtette. — Hazánknak Naggyai, kik minden Hazafi igyekezeteket gyámolítani ditsőségöknek tartják, mind Pestről, mind Budáról igen számosan megtisztelték, valamint a' két városnak *tsinosabb* része is nagy részvéttel jelen volt. Játszott az Ifju Mester Schneider Fridriktől lévő Ouverture után egy nagy Concertet, és nagy Variatiokat Moschelestől; közben »Elisabeth« Duettót és egy áriát »Libussa« operából Tayber kisasszony és Babnigg énekeltek; végre ő az akkor feladott thema szerint

szabad Fantasiájából gyönyörű Variációkat jádzott. — Mindenikben a szép szőke Ifjatska oly ügyességet, könnyűséget, pontosságot, érzést, kellemetes erőt, és mesteri fogásokat mutatott, hogy az egész Nemes gyülekezetet gyönyörűséggel eltöltené, és bámulásra ragadná. Az ő remek jádzásából már ki-ki azon kellemetes reménységre fakadott, hogy ő *a' szép Mesterségek pályáján Hazánknak nagy dítsősségére lészen.* — Mi ezen Szép Léleknek tsak azért is egészséget és hosszú életet kívánunk, mivel Hazájának kívánta előbb tisztelete díjját lefizetni, minekelőtte Frantzia és Anglia Országokba menne. A' hol bizonyára a magyar talentumoknak betsületet fog szerezni.»

A bemutatkozás nagy sikerének hatása alatt a pesti királyi Városi Színház két hangversenyre szerződött az ifjú művészt. Az első május 10-én, a másodikat 24-én tartották. Az első estén a »Két szó« című opera, a másodikon »A kalábriai ember« című vígjáték felvonásai között játszott Liszt Ferenc.

A magyar lap ezekről nem vett tudomást, mert a német színház eseményeivel nem foglalkozott; a német lap pedig csak a május elseji és a tizediki szereplésről emlékezett meg: »A tizenegy esztendő Liszt Ferenc, — írta — akinek zongorajátszó virtuozitását ebben a zsenge korban jogosan mondhatjuk rendkívülinek, a szó teljes értelmében igazolta ezt a megállapítást május elsején, Pesten a Hétválasztó termében műértők jelenlétében rendezett hangversenyén. Az ifjú művész tegnap másodsor lépett fel a pesti Királyi Városi Színházban.«

HELLER ISTVÁN, A CSODAGYERMEK.

A pesti Városi Színház előadásának felvonásai között egy tizenegy esztendő zongoraművészt bocsátottak szárnyra 1827-ben, március 16-án. Heller István volt a fiú neve s a mesterével, Bräuer Ferenc egyházi karnaggyal együtt lépett fel. Dussek János kézzongorás versenyművét adták elő, olyan nagy hatással, hogy a kis művésznek egyszerre több pártfogója is jelentkezett a páholyokban ülő előkelőségek közül.

Pesten és Budán akkoriban sok zenebarát és tehetséges műkedvelő muzikus volt a főurak között. Ezek felismerték a vézna gyermek rendkívüli tehetségét és felvilágosították az apját, aki tisztviselő volt egy gyárban, hogy súlyosan vétkezik, ha nem engedi a fiút a zenei pályára. Az előkelő urak lelkes beszéde hatott. Heller Nepomuk János megígérte, hogy lemond eredeti tervéről; ne legyen a fia hivatalnok, hanem muzikus.

Bécsbe utaztak. A fiú Halm Antal zeneszerző növendéke lett, növendéke és büszkesége. Rövid idő múlva Bécsben is fellépett a kis művész és egyszerre meghódította a kényes és idegenekkel szemben elfogult bécsi közönséget és kritikát.

Ezután művészi körútra indult, amely rendkívül gazdag volt sikerekben és élményekben. Varsóban megismerkedett Chopinnel és Paganinivel. Lengyelországból Németországba utazott, s itt történt, hogy egyik hangversenye után a kritika Liszt Ferencsel állította párhuzamba. Annyira megkedvelték és megbecsülték a németek, hogy teljes öt esztendeig el sem tudott szabadulni.

Heller Párizsba vágyakozott. De sejtette, hogy Párizs lesz a végzete. Ezért még egyszer hazajött, hogy megmutassa a pest-budai közönségnek, mennyire vitte a távol töltött hat esztendő alatt. Ismét a pesti színházban lépett fel, 1833-ban, április tizenegyedikén.

A húszesztendőös ifjú már a megjelenésével is megnyerte a közönség rokonszenvét. Műsorát *Hummel* egyik zongoraversenyével kezdte, utána hegedűről zongorára átírt ábrándokat játszott és változatokat »A keresztes vitéz« című opera nyitányának témájára. Mesteri játékával annyira elragadta a közönséget, hogy a nagy lelkesedés csaknem lehetetlenné tette a színdarab előadásának befejezését.

Pestről egyenest Párizsba akart utazni, de Németországban ismét megrekedt. Csak 1838-ban jutott el Párizsba, ahol a legmagasabbra emelkedett pályáján mint zongoraművész és zeneszerző, s ahol szegénységben és teljesen elhagyatottan halt meg hetvenöt esztendőös korában.

A REDUT PALOTÁJÁNAK FELAVATÁSA.

Pest és Buda úri társadalma igen élénk szükségét érezte a mult század elején olyan nagyvárosi palotának, amelynek különböző nagyságú termei megfelelő keretei lehetnek előkelő báloknak, ünnepségeknek és hangversenyeknek. Az előkelő külsejűnek és fényűző berendezésűnek elképzelt épület megépítésének feladatát a *József* nádor kezdesére megalkult Szépítési Bizottság vállalta el, amely egy színházi palota építésével kapcsolatosan kívánta megoldani.

Ilyen nagyjelentőségű építkezést abban a korban nem határozhatott el önállóan a városi tanács. Bécsből kellett engedélyt kérni, ahol rendszerint lassan intézkedtek a két főváros fejlődését előmozdító ügyekben. Így történt, hogy az 1802-ben elindított terv hosszú esztendőkre elakadt és ketté is szakadt. A színházi palotát (Királyi Városi Színházat) 1812-ben, tíz év multán lehetett csak felavatni, a Redutot pedig huszonegy esztendővel később, 1833-ban. Ez az épület a mai Vigadó helyén volt, háttal a mai Haas-palota helyén állott Királyi Városi Színházhoz hozzáépítve. A két díszpalota első tervét *Hillebrandt* udvari építész készítette; a második terv *Hild* János munkája volt, de ez sem valósult meg, hanem a harmadik, amelyet *Polláck* Mihály készített. A Redut építkezését 1828-ban kezdték meg és 1832 végén fejezték be.

A vígasság palotájának megalkotása nagy eseménye volt a két városnak. Nagyobb érdeklődéssel kísérték egyes szakaszait, mint előbb a színház épülését. S amikor a hatóság megállapította a megnyitó ünnepség és a következő négy este időpontját, napok alatt elkapkodták a jegyek túlnyomóan nagy részét, nemcsak pesti és budai, hanem vidéki, sőt bécsi érdeklődők is.

A felavatás napja 1833 január 13-a volt. Ezen a napon már délelőtt megnyitották a kapukat, hogy a város népe megtekinthesse a palota belsejét. A lépcsőházban, előcsarnokokban, folyosókon és kisebb termekben szabadon járkálhattak a kíváncsiak, de a nagy és a kisebb hangverseny- és báltermet, meg a hozzájuk tartozó éttermeket nem nyitották ki, hogy tiszták maradjanak.

A közönség tiszteletteljes csodálkozással nézegette a díszes helyiségeket, a szép szőnyegeket, függönyöket, tükröket, csillárokat és ülőbutorokat a déli órákig. Akkor kiürítették a palotát és eltakarították a többszáz látogató lábanyomát.

Este tündéri kivilágítást rendeztek az utcai homlokzaton és a palota belsejében. Amikor a közönség, nagyrészt pompás fogatokon, a díszes bejárat-hoz érkezett, a környéket megszálló kíváncsiak százainak sorfalai között kellett előbb elhaladnia, mert a kíváncsiakat a tél hidege sem tudta elriasztani.

A bált hangverseny előzte meg, amelynek műsorát a tánchoz játszandó darabokból állították össze. Ezért sokan, főként az álarcsok, csak később jöttek el, amikor a hangversenyt már befejezték.

De a terem nélkülok is megtelt. A rendező, *Tomala* Ferdinánd műkereskedő és zeneszerző, a Redut első bérlője, nem sietett a kezdéssel. Megvárta, míg a hölgyek és urak alaposan megsejmeltek a nagyterem látóival és egymást s el is helyezkedtek.

A nagyterem elragadó látványt nyújtott. A hölgyek toalettjének színpompája és ékszereinek csillogása harmónikus színeképpé alakult az urak fekete, barna vagy kék frakkjával, amelyhez fekete pantallót öltöttek. A hatalmas csillárok pazar világossága teljesen érvényre juttatta az élő, sőt élénk színeképet, s a várakozás kellemes izgalma boldog légkört árasztott szét a teremben.

A rendező az alkalmas lélektani pillanatban jelt adott a zenekarnak az előadás megkezdésére. Az első zeneszám, amely az új palotában elhangzott, *Tomala* Ferdinánd *Zampa* keringője volt, amely erre az ünnepi alkalomra készült. Nagyon hatásos, jól hangzó, tetszetős mű. A közönség hosszas tapssal köszönte meg és megismételtette. A következő zeneszám a *Dudás-galoppe* volt, szintén *Tomala* műve; ez főként szokatlan hangszíneivel hatott. Ezek után *Strauss* János és *Lanner* József keringői következtek. *Tomala* régebbi táncdarabjai, a legkedveltebbek fejezték be a műsort. Ezek után szünet következett, utána megkezdődött a tánc.

A második ünnepi est egy héttel utóbb, 27-én volt; három ezer látogatót számláltak össze, közülök sokan az első alkalommal is jelen voltak. Most még nagyobb számban jöttek el az előkelőségek, a toalették még pompásabbak, az ékszerek még vakítóbbak, a jelmezek még ötletesebbek s az emberek még vidámabbak voltak. Nem is nagyon figyeltek az előzetes hangverseny műsorára. Siettették a tánc megkezdését.

A harmadik, negyedik és ötödik estén egyre fokozódott a táncos kedv. Az új Redut bevonult a közönség szívébe és a két város társaséletébe. Most már nem a szépségeit csodálták, hanem azt, hogy eddig hogyan élhettek nélküle.

STRAUSS JÁNOS HANGVERSENYEI.

Az új Redut első érdekes művészvendége *Strauss* János volt. Természetesen az idősebb, az apa. A fiatalabbik akkor még csak nyolcesztendő volt. Az apa huszonkilenc.

Strauss János tizenöt éves korától huszonegy éves koráig (1819-től 1825-ig) *Lanner* József környezetéhez tartozott. Néhány évig a kvartett-

ben játszott, azután második karmestere lett a zenekarnak. Huszonegy esztendőös volt, amikor megvált mesterétől és zenekart szervezett, de külföldi útra csak nyolc évvel később indult. A magyar főváros első állomásainak egyike volt.

Pesti szereplését ekképen jelezte a *Honművész* című folyóirat 1833. évi november 3-i számában: »Strauss János, a Bétsieknek ama' híres táncnótájik hangszerzőjök majd 40 személyből álló hangász-karával Pestre váratik, hol a' városi tánczteremben Nov. 7-én adandó bál alatt hallatni fogja gyönyörű muzsikáját. Hírelük, hogy a' bemenetel díjja két ezüst forint leszén. Ennyit fizettünk Bétsben is, midőn az utánozhatlan Paganini négy év előtt a' cs. redout szálában felséges koncertjeivel bájolá el a' pénzes bétsieket.«

Strauss János november 5-én délután két órakor érkezett Pestre. Ő maga üveghintóban utazott, harmincegy (tehát nem negyven) muzsikusa pedig öt négyfogatú társaskocsin. A feltűnő kocsisor nagy ostorpattogatással vonult végig Pest utcáin, ami a jobbizlésű emberekre kissé kiábrándítóan hatott.

November 7-én volt a Redut nagytermében az első »álorczás táncz-innep«. Másfélezernél több hallgató volt jelen. A bált megelőzően hangverseny volt, amelyen az akkori szokás szerint előre eljátszották az est táncdarabjait.

Strauss zenekara az obligát üdvözlő zeneszám után a *Rákóczi indulót* játszotta, amivel egyszerre meghódította hallgatóit. Az induló után magyar sorozat, majd a tánczene műsora következett: *Legszebb napom Badenben*, *Vígység a céloom* (keringők), *Cotillon és galoppe*, *Áloműző keringő*. Szünet után »Ein Strauss von Strauss« (*Bokréta Strausstól*) címmel potpourri a mester műveiből, *Rákóczi induló* másodsor, *Alexandra keringő*, *Robert Cotillon*, *Galoppe* és *Farsangi ajándék* keringő.

A közönség önfelelt lelkesedéssel ünnepelte Strauss Jánost; alig hagyta abba az éljenzést és a tapsot. Különösen a *Rákóczi induló* és a *Pannonia*- és *Hunnia*-gyűjteményből való magyar nóták tüzelték fel a hallgatókat. A sok ismétlés miatt nagyon elhúzódott a hangverseny; csak a tánc fanatikusainak erélyes követelésére hagyták abba.

A második hangversenyt tizedikén tartotta, ezerhétszáz főnyi közönség előtt. Műsora nagyjában azonos volt az elsőével (a közönség kívánta így), de volt két újdonság is: *Ezer teringette!* című keringő és *Hangászati szóváltás* című zenei tréfa énekparódiával, sípládával és hasonló fűszerekkel.

A harmadik estén, tizenegyedikén, harmadfélezer hallgató várta, hogy a városszerte ünnepelt mester kijöjjön a zenekar emelvényére. A műsoron ezúttal a magyar zenedarabok uralkodtak, ismét a két gyűjteményből, de volt opera-nyitány és táncmuzsika is. A közönség egészen a zene hatása alá került s szünet nélkül tombolt, tapsolt és éljenzett, a karzatról németnyelvű üdvözlő verseket dobáltak a zenekarra és a közönség közé; sokan meg akarták akadályozni, hogy a muzsikusok visszavonuljanak pihenni, amíg a tánc előtti szünet tart. Alig akart véget érni a túláradó ünneplés. Csak Pesten tudtak ilyen szertelenül rajongani a zenéért és a zenészekért.

Nyolc esztendő telt el Strauss János újabb pesti szerepléséig. E nyolc esztendő alatt azonban csak Strauss lett valamivel idősebb, a pest-budai közönség nem. Most is a régi rajongással fogadták; tudták, hogy a világ szemében milyen nagyot nőtt az első találkozás óta, ezért megbocsátották neki a műsor első részének túlságos komolyságát. Az első szám ugyanis *Lindpaintner* Péter koblenzi zeneszerző »A génuai nő« című operájának nyitánya volt, a második a Meyerbeer-féle »Ghibellinek« opera karéneke és zárójelenete. Ezzel aztán véget is ért a komoly zenei előadás, és megkezdődött a tánczene. Három ujdonságot is hozott Strauss, három saját művet: *Emlékezés Ernstre* (a nagy hegedűművészre), továbbá *Bécsi farsangi quadrille* és *Zenei napilap*. A hangversenyt követő bálon nem kevesebb, mint tizenkét új darabot játszott a zenekar. Köztük volt a *Donauwalzer* is.

A november 7-i első estét 11-én *reunió* követte, kétezer látogatóval. A tánc előtt a *Tell Vilmos* nyitányát játszotta a zenekar. Több komoly zenedarab nem is volt ezúttal. A közönség türelmetlen volt. Sürgette a táncot. A második reuniót tizenharmadikán tartották. Most kétezeröttszáz hallgató jelent meg, a műsoron pedig egyetlen opera-nyitány sem volt. Néhány keringő előadása után megkezdődött a tánc.

Strauss János előkelő cselekedettel fejezte be pesti szereplését. A második reuniót követő napon legszebb műsorával rendezett hangversenyt a *pesti református paplak* építési alapja javára. A nemes elhatározás nagyon jó benyomást tett a két város közönségére, s az est folyamán kevésbé szenvedélyesen, de annál meghatóbban ünnepelték érte a művészt.

LANNER JÓZSEF HANGVERSENYEI.

Volt tanítványának, Strauss Jánosnak nagy sikerén felbuzdulva *Lanner* is eljött Pestre, 1834 novemberében. Itt természetesen nem csupán a nevét ismerték már, hanem számos szerzeményét is; a személyes megismerkedést tehát a közönség élénk érdeklődéssel és örömmel várta.

Lanner szintén hat négyfogatú batáron érkezett, mint az előző évben Strauss János, de ő nem utazott külön üveghintóban, hanem a muzsikusaival. És nem volt ostorpattogtatás sem. Szerényen, csendben vonultak be a városba, feltűnést csak a hat egyforma és együtt haladó négyesfogat keltett.

Az első hangversenyt november 6-án tartotta Budán, az Országházban, az előkelőség bálja előtt. Zenekarának harmincnégy tagja volt, hárommal több, mint Strauss együttesének. A közönség nagy melegséggel ünnepelte a bécsi muzsikuskat, főként a tiszteletet parancsoló megjelenésű ifjú karmestert, az első keringőkirályt.

A műsoron, amely a hosszas ünneplés miatt csak sokára kezdődött meg, kizárólag Lanner művei szerepeltek, s a zenében járatos, helyes ítéletű pest-budai közönség nyomban megérezte a két bécsi mester muzsikája közt levő jelentős különbséget. A megkülönböztetést egyébként megkönnyítette a két karmester vezénylese között levő feltűnő eltérés is. Míg Strauss János olyan mozdulatokra törekedett, amelyek a bécsi »fesch« és »schneidig« fogalomnak megfeleltek, Lanner lágyabb, nyugodtabb mozdulatokkal vezette muzsikusait. Strauss a ritmust hangsúlyozta, Lanner az érzelmet.

A bál ujdonsága a *Pesti keringő* volt, amellyel Lanner hódolatát fejezte ki fővárosunk iránt. A bál közönsége örömmel fogadta a szép gesztust, de magát a művet is. Természetesen megismételtették, nem is egyszer. A mester egyik életrajzírója szerint »a *Pesti keringő* (Pesther Walzer) és az 1835-ben ugyancsak Pesten bemutatott *A verbunkosok* (Die Werber) Lannernek legnépszerűbb és legelterjedtebb művei. A »Pesti keringő« első részében hamisítatlan cigányzene ostromolja a hallgató fülét és szívét, amelyet a második részben bécsi színek váltanak fel. A harmadik részben a bécsi vér és a bécsi szellem diadalmaskodik elbűvölő, felejthetetlen melódia-hullámaival.«

A »Pesti keringő« híre már a bál után való napon elterjedt a két városban. Mindazonáltal 8-án, amikor Lanner a Nemzeti Kaszinó vendége volt, az egykorú tudósítás szerint »kisebbszámú gyülekezet« volt jelen. De akik ott voltak, soha el nem felejtették azt a szép élményt, hogy a mester a gyenge látogatottságot kedvező oldaláról ítélte meg s meghitt társaságban érezvén magát, egészen szíve szerint vezette zenekarát. A »Pesti keringő« itt is többször hangzott el, ezen kívül még egy új keringő, a *Kalandok*. A Nemzeti Kaszinó remekbe faragott tajtékpipát ajándékozott Lannernek a művészi élmény viszonzásául.

November 10-én másodszer vonult fel a bécsi muzsikuskok társasága Budára, az Országházba. Ezúttal csupán hangverseny volt, tánc nélkül. A zenekar a *Figaro házassága* nyitányával kezdte, utána a *Tell Vilmos* és végül a Mercadante-féle *Eskü* nyitányát adta elő. Vendégszereplő is volt: *Heinefetter* Sabina, az európai hírvű operaénekesnő, aki Bellini és Kreutzer operáiból énekelt néhány áriát. A műsor többi száma táncdarab volt.

Másnap a Redutban játszott a zenekar, nyitányokat, operarészleteket (főként indulókat), magyar darabokat és tánczenét. Csaknem kétezer ember hallgatta a közönség legkülönbözőbb igényű rétegeinek figyelembevételével összeállított műsort. A *Pesti keringő* többször is elhangzott.

Következett a búcsúzkodás, 12-én az Országházban. Ismét csak hangverseny. Jellemző Lanner egyéniségének szuggesztív hatására, hogy a legszenvedélyesebb táncosok is megfeledkeztek a táncról, amikor a mester így kívánta. A műsor első részében most is nyitányok és más operarészletek voltak, a második részben Lanner táncszerzeményei. A végén ismét hosszasan ünnepelték Lannert és muzsikusait s a közeli viszontlátás reményében váltak meg tőlük.

Az egyik pesti német lap a következő összehasonlítással fejezte be Lanner hangversenyeiről szóló sommás bírálatát: »Strauss a végletekig hat az idegekre s hanghullámaival viharként sodor el fiatalt és öreget; Lanner pedig behizelgő és simogató hangjaival hódít meg bűbájos dallamainak mindenkit. Strauss és Lanner ugyanannak az égboltnak két csillaga, de a fénysugár, amely műveikből kiárad, nem rokon egymással. Az előbbi elkápráztat, az utóbbi világít. Strauss a szellem útján szól a szívhez, Lanner a szíven át a lábhoz.«

*

Lanner pest-budai híveinek nem kellett sokáig várniok a viszontlátásra. A következő évben, 1835-ben, január 22-én ismét megérkezett hozzánk.

Első ízben 24-én szerepelt a zenekar a Redutban, »uraságok magánbálján«, onnan a szünetben átment a Vadászkürtbe a kereskedők báljára. Másnap a Redut nagytermében bál volt, előtte hangverseny. A terem a kisteremmel együtt zsúfolásig megtelt, és Lanner hívei olyan féktelenül viselkedtek lelkesedésükben, hogy a rend teljesen felbomlott. A műsor újdonsága a *Muzsikai szemle* című nagy potpourri volt, amelyet háromszor játszott el a zenekar. A tánc csak három óra felé kezdődött, amikor a vendégek egy része eltávozott és helyet csinált a táncoskedvű fiataloknak.

Két nappal utóbb, 27-én, hajnali két óráig tartott a hangverseny az Országházban, 29-én pedig ismét a Redutban volt nagy táncmulatság. A vidám, gondtalan, mulatásra vágyó Pest és Buda ismét megtöltötte a Redutot. Háromezernél többen szorongtak a nagy- és kisteremben, meg az előcsarnokban és az étkezőhelyiségekben.

Lannernek két új darabját játszotta a zenekar, két névtelen darabját, amelynek a címét a közönségnek kellett sorsolás útján megállapítania. Szavazás közben a zenekar a Rákóczi-indulót és a *Pannonia- és Hungaria-gyűjtemény* darabjait játszotta. A sorsolásnál annak a hölgynek a számát húzták ki, aki *Emlék-keringők* címet ajánlott. Később megváltozott a cím: *Búcsúvétem Pesttől* (Mein Abschied von Pest) címet adott a szerző a két valcernek.

Tánc közben, amely csak hajnalban kezdődött, a következő verset szórták a karzatról a közönség közé:

LANNERHEZ.

(Télhó, jan. 25-én, 1835).

Im! körüléd a vigalmak	Minden érező kebelnek
Lenge szárnyat öltenek ;	Szívbordáin át-hata.
'S kedvteremtő hangjaidnak	Légy köszöntve gerjedelmek
Hódologva lejtének.	Lángra gyújtó bajnoka,
Légy köszöntve, nagy remeklő!	Játszi vígság, hő szerelmek
Élj! Buzogva tisztelünk,	Szellem-őre, gyámnoka.
Bájkörödben, istenítő,	Légy köszöntve hő szívüinktől,
Földi mennyet éldelünk.	Mely rokon gyanánt tekint,
Mint zsi bong a nép!	'S lelki vonzalom jeléül
Művednek szédítő varázslata	Díjfűzért lobogva int!

Ilyen biedermeieres hangulatban búcsúzott el Lanner a hálás pest-budai közönségtől, ismét a közeli viszontlátás kölcsönös kívánásával.

November elején valóban vissza is jöttek a bécsi muzsikusok. Négyyszer a Redutban játszottak, egyszer a budai színházban, egyszer pedig az Országházban. De ezúttal a látogatottság nem volt arányban a lelkesedéssel. Ezernél több látogatójuk egyszer sem volt, az Országházban még háromszáz sem. Az új darabok közül csak a *A verbunkosok* tetszett a közönségnek. Ez teremtett kedvező hangulatot az utolsó három hang-

versenyen is, amelyen ötszázan vettek részt a Redutban. A búcsúzás nagyon vidám hangulatban ment végbe.

Lanner még nyolc évig élt ezután, de Pestre nem jött el többé.

OURY JAMES, MAGYAR-ANGOL HEGEDŰMŰVÉSZ.

Az 1835. év áprilisának 26. napján egy rendkívül érdekes művészegyéniséget ismert meg Pest és Buda zenekedvelő közönsége: *Oury Anthony* James angol hegedűvirtuóz. Ez a művész magyar származású volt, amit mindjárt megérkezése után közölt a fogadására megjelent előkelőségekkel.

— *Én a magyar Uri családok nemzetségéből származom*, — mondotta. — *Dédapám Rákóczi katonája volt* és vele együtt bujdosott el Franciaországba. Innen nagyapám Angliába vándorolt, s az apám már ott született.

Ami a magyar eredetet illeti, az valóban kétségtelen. De a család útja Magyarországból Angliába egészen másfelé vonult. Ourynak az az őse, aki Magyarországot elhagyta, a nagykőrösi *Uri* János volt, aki 1750 táján Hollandiába, Harderwijk városába utazott s teológiát tanult. Ott áttért a keleti nyelvek és irodalmak tanulmányozására és néhány év alatt ebben a tudományban nemzetközi tekintélyre emelkedett. Így érte az a megtiszteltetés, hogy az oxfordi egyetem meghívta a hozzátartozó világhírű *Bodleian Library*, a nagy könyvtár keleti kéziratgyűjteményének feldolgozására. *Uri* János aztán élete végéig Oxfordban maradt és megbecsülhetetlen értékű munkásságot végzett. Érdemeit azzal ismerték el, hogy 1796-ban bekövetkezett halála után a Szent Mihály-templomban helyezték örök nyugalomra a holttestét.

Az *Uri*-család angol ágának ő volt a megalapítója. Rákóczi, a Franciaországba bujdosás, meg az a másik, külföldi lexikonokban található változat, hogy *olasz* nemes család sarja, s apja Napoleon hadseregében szolgált és angol hadifogságba jutott: mind csupán regényes kitalálás.

Oury Anthony James tehát 1835-ben, április 26-án lépett fel első ízben Pesten, a Redut kistermében.

»Jeles művészi tehetségeit előre megismertették velünk a bécsi folyóiratok 's egyéb onnan jött hírek« — írta a *Honművész*. »És így nem lehet másképp, mint hogy igen nagy számú közönség látogatta meg első előadását. Könnyű, igen pontos és erős, gyönyörű, érzékeny, lágy és olvasztó előadás, melly valamely éneklőnek hangjaihoz hasonlít, bélyegzé mai érdekes játékát.« (*Tartini* és *Nardini* műveit játszotta.)

A nagy ünneplés, amely bizonyára nem csupán az előkelő művésznek, hanem magyar származásának is szolgált, újabb fellépést tett szükségessé, és május 2-án ismét megjelent a művész a dobogón.

Ezúttal saját szerzeményeiből is felvett néhány darabot műsorába. Másnap, 3-án, a Nemzeti Kaszinó vendége volt, ahol az eddigieknél is nagyobb sikerrel játszott. Néhány számot meg kellett ismételnie, és ráadásokat is kértek.

Oury a Kaszinótól nem fogadott el honoráriumot. Ott ő mint előkelő úr játszott, előkelő urak előtt. A Nemzeti Kaszinó ezért — a *Honművész* szerint — »szívességét emlékül Budapest tájrajzával ékesített 's Bécsben, a' cs. kir. porcellángyárban készült igen becses findsával viszonzta.

A kaszinói szereplés után a budai német színház is meghívta két fellépésre. Május 4-én és 14-én játszott, ezúttal lassú és friss *magyar népdalokat* is, amelyeket itt dolgozott fel.

E két hangverseny után kénytelen volt Pestről elutazni, mert vidéki városokban is fel kellett lépnie. De május 30-án ismét megjelent itt s 31-én a német színházban játszott, június 6-án pedig ismét a Nemzeti Kaszinóban. A pesti és budai közönség nagy szeretettel ünnepelte és igen érzékenyen búcsúztatta el. Megígérte, hogy még visszatér hozzánk, de többé nem látta őt Pest és Buda.

A PEST-BUDAI HANGÁSZ EGYESÜLET ELSŐ HANGVERSENYE.

A két főváros zenei életének rohamos fejlődése s a nagy zene- és énekkari művek előadása iránt megnyilvánuló érdeklődés szükségessé tette a mult század harmincas éveinek elején olyan zenei intézmény megteremtését, amelynek fő feladata ilyen felsőbbrendű zenei alkotások kifogástalan előadása.

Pest és Buda ismerte már ekkor Haydn két oratóriumát, Mozart *Requiemjét*, Beethoven *Krisztus az olajfák hegyén* című oratóriumát, Cherubini nagymiséjét, Haydn *Krisztus utolsó szavai a keresztfán* című művét, Spohr vokális nagymiséjét és kisebb jelentőségű zeneszerzők kantátáinak hosszú sorozatát. Ezeket részint a német színházban, részint pedig Pest és Buda főtemplomaiban adták elő, nem mindig a műhöz szükséges nagy készüléttel és készültséggel.

A zene- és énekkari egyesület megszervezésének mozgalmát *Schedius* Lajos egyetemi tanár és *Trexler* Antal indították el 1836 szeptemberében. Mivel a hivatalos fórumok rövidesen megadták az engedelmet, októberben már meg is alakult a társaság *Pest-Budai Hangász Egyesület* címmel és *Schedius* Lajos elnökségével.

Az egyesület kimondotta, hogy elsősorban nagy hangversenyek rendezését tartja céljának, mert ezen a területen van nagy hivatása. Karmesternek *Urbany* Ágoston zeneszerzőt, a Városi Színház karmesterét választották meg s vele mindjárt megállapodtak az első hangverseny műsorában és időpontjában is.

A műsor így alakult: *Mozart*: Szent, kegyesen nézz le ránk, nagy karének. *Urbany* Ágoston: A hangművészet szentsége, kantáta. *Beethoven*: IV. szimfónia. A hangverseny napja: november 27.

A hangversenyt a három évvel azelőtt felavatott Redutban tartották, ezeröttszáz főnyi hallgatóság előtt. A zene- és énekkar ez alkalommal százhatvantagegú volt, kilencven muzsikussal és hetven énekes.

A közönség nagy lelkesedéssel üdvözölte a tekintélyes számú művészeget, amely kifogástalanul adta elő a műsorát. Megérezték, hogy ennek a társaságnak nagy szerepe lesz zenei életünkben. A sajtó akkoriban még nem nagyon érdeklődött zenei események iránt; azok a lapok, amelyek megemlékeztek a hangversenyről, nagyon elismerően nyilatkoztak róla, de egyúttal figyelmeztették a vezetőket az Egyesület feladatainak nagy komolyságára is.

VIEUXTEMPS HANGVERSENYE ÉS AFFÉRJE.

Egy tizenhét esztendő, pompás kedélyű belga ifjú jelent meg 1837-ben február közepe táján Pesten, hogy hollandiai nagy sikerei után Pest és Buda közönségének is bemutatkozzék. *Vieuxtemps* Henri volt a neve. Tízestendő volt, amikor a Belgiumban hangversenyző *Bériot* felfedezte rendkívüli tehetségét s mindjárt magával is vitte Párizsba, hogy az ő vezetése alatt fejlődjék világhírű művésszé. Még abban az évben fel is léptette, s a párizsi közönség megerősítette abban a hitében, hogy egészen kivételes tehetségű fiút fogadott tanítványának. *Vieuxtemps* aztán Bécsben és Párizsban tanult és 1826-ban kezdte meg művészi pályafutását Németalföld városaiban.

Amikor Pestre jött, úgy volt, hogy egyszer, vagy ha jól megy, kétszer lép föl. És az egy-két szereplésből tíz is lett. Első ízben február 14-én játszott a városi Redut kistermében, zenekari kísérettel. Ennek az estnek a műsorán a következő művek szerepeltek:

Mozart: Figaro házassága nyitány, *Vieuxtemps* saját hegedűversenye, Proch: Vándordal. Énekelt Kaler, a német színház tagja, zongorán *Erkel* Ferenc kísérte, kürtön Czvrcek színházi zenész. *Vieuxtemps* ezután még eljátszotta *Ernst* H. W. hegedűvariációit. A *Honművész* ezt írta kritikájában: »E fiatal művészt méltán mondják sokan korára és művészségének már most is oly nagy fokára nézve *második Paganininek*.« Ez volt *Vieuxtemps*-ről a *Honművész* véleménye.

A második hangverseny sorsa már az elsőn eldőlt. A nagy lelkesedés biztosította a további sikert. Február 21-én lépett az ifjú művész másodsor a pest-budai közönség elé a következő műsorral:

Mozart: Tündérsíp (Varázsfuvola) nyitány, Mayseder A-dur hegedűversenye, Rossini »Semiramis« című operájából kettős ének, Chopin: F-dur Polonaise hegedűre és zongorára (Zongora: Bräuerné), *Bériot*: Air varié. Ezt meg kellett ismételnie, sőt ráadásokkal megtoldania. A siker fokozódása harmadik fellépést is szükségessé tett.

Február 26-án Mozart »Titus kegyessége« (Clemenza di Tito) c. operájának nyitányával kezdődött a műsor. Utána közkívánatra el kellett játszania *Vieuxtemps*-nak az első hangversenyen előadott versenyművét. Néhány énekszám következett *Erkel* Ferenc zongorakíséretével, majd *Bellini*nek »Il Pirata« című operájából való témákra írt változatai. Végül *Erkel* Ferencnek magyar témákra írt hegedű-zongora változatai. Ezeket a belga és a magyar művész adta elő, zsúfolt ház előtt.

Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy az ünnepezt fiatal művész egészen belemuzsikálta magát Pest és Buda szívébe s hogy egyhamar nem megy el innen.

Március 2-án volt negyedik hangversenye, *Taborsky*nak, a német színház első hegedűsének javára, a német színházban. A műsor *Weber* Euryanthe-nyitányával kezdődött. *Vieuxtemps* eljátszotta ezután saját hegedűversenyét és az *Ernst*-féle variációkat. Néhány énekszám is volt műsoron, ezeket *Erkel* Ferenc kísérte zongorán.

Március 5-én a Nemzeti Kaszinóban lépett fel. Itt a bécsi *Mayseder* a-moll sextuorjában az első hegedűt játszotta, azután előadta *Bériot* és *Lafont* variációit *Bellini* Alvajáró-jának témáira.

Március 7-én már a Redut nagytermében játszott. Ezúttal a Pesti Jótékony Asszonyi Egyesület javára. A műsor *Beethoven* »Prometheus«-nyitányával kezdődött, utána előadta Bériot már ismert változatait. Most egy zenei pikantéria következett: *Panzeron* francia zeneszerző műve: »Tartini álma«. Énekszám (Minkné asszony) hegedű és zongora kíséretével (Vieuxtemps és Erkel Ferenc). Ezután a tízesztendős *Taborsky* Gabriella, egy zongorás csodagyermek eljátszotta *Kalkbrenner* erősen technikás Rondóját. Végül Vieuxtemps az ismert Ernst-variációkat adta elő.

Most már valóban nem volt megállás. A fiatal művész 9-én ismét megjelent a dobogón, vagyis a színpadon, a német színházban. Az »Oberon«-nyitány kezdte a műsort, utána a belga ifjú előadta *Pechatschek* változatait *Schubert* gyászkerengőjére, két énekesnő Bellini »Puritánok« című operájából énekelt duettet, végül megismételték Erkel Ferencnek magyar témákra írt hegedű-zongora variációit. Ez alkalommal is zsúfoltan megtelt a színház.

Következett a nyolcadik hangverseny, március 15-én. Most már egyhetes szünetre volt szüksége az elfáradó művésznek. Ezúttal ismét jótékony célra játszott. Pfeiffer Antal zenekari fuvalás jutalomjátéka volt. Előadták a »Norma« első felvonását, utána Vieuxtemps eljátszotta *Rode Pierre* hegedűversenyét és a Bériot-féle változatokat.

A kilencedik hangversenyt a német színház első gordonkásának, Wagner Józsefnek a jutalomjátékául rendezték. *Beethoven* VII. szimfóniájának első tételével kezdték a műsort, utána Vieuxtemps előadta saját hegedűversenyének első tételét. A színház basszistája áriát énekelt Rossini »Korinthus ostroma« című operájából, Wagner pedig eljátszotta *Romberg* kobozra írt Concertinóját, majd Erkelnek már ismert hegedű-zongora változatai következtek és Vieuxtemps-nak Bellini »Il Pirata« című operájából vett témára írt variációi.

Március 20-án *Minkné*, a német színház nagy híré szopránénekesnője tartotta búcsúfellépését. Ugyanakkor búcsúzott el a pest-budai közönségtől Vieuxtemps is. Ez volt tizedik szereplése. Művészi és egyéni sikerekkel gyarapodva hagyott itt bennünket, a viszontlátás élénk vágyával.

*

Vieuxtemps 1843-ban ismét eljött, most már mint európai híró művész. Január közepén érkezett ide impresszáriójával. Most a Nemzeti Színházzal szerződött négy estére. Ekkor úgy volt még, hogy február 16-án el kell utaznia innen, más kötelezettségei miatt. A színházzal tehát olyan megállapodást kötött, hogy sem Pesten, sem Budán nem lép fel más helyiségben. Ezt az igazgatóság közölte is a színlapokon és a sajtó útján.

Elsőízben január 23-án szerepelt, az »Aki mer, az nyer« című vígjáték felvonásainak szünetében. Mint hegedűművész és mint zeneszerző. Előadta E-dur hegedűversenyét, Adagio, Rondo és Capriccio című rövidebb műveit és magyar témákra készült rögtönzéseit, viharos sikerrel. *Egressy* Béninek férfikarra írt népdala is műsoron volt. A közönség még emlékezett Vieuxtemps hat évvel korábbi szereplésére, amikor tíz alkalommal gyönyörködhetett játékában és szerzeményeiben.

Másodszor január 27-én lépett fel, az elsővel csaknem azonos műsorral. A harmadik estén, február másodikán saját fizs-moll hegedűversenyét, a Capricciót és A-dur fantáziáját adta elő, végül újabb változatokat magyar témákra. A lelkesedés estéről-estére fokozódott. A harmadik hangverseny után ezt írta róla a *Honderü*: »Vieuxtemps úr versenyei nagy zajt csinálnak a zenészek és műértők között. A zene-virtuózok közötti osztályozás mindig ingatag alapon feneklik: a viszonylagos ízlésen. Annyi igaz, hogy Vieuxtemps úr egyike korunk legnagyobb hegedűseinek. A szép magyar nóták, mellyeket hangversenyei végén oly szívrehatólag tud eldalolni mesteri húrjain, magasztos tapsra ragadnak minden igaz magyart.«

Mielőtt a negyedik, tehát utolsónak szánt fellépés ideje elkövetkezett, levelet kapott a művész, amelyben az esedékes külföldi fellépés elhalasztásáról értesítették. Tehát nem kell innen 16-án elutaznia. Ezt a változást arra használta fel az impresszárió, hogy a művész megkérdezése nélkül a német színházzal is kötött szerződést, de csak egy estére.

A Nemzeti Színház igazgatósága február 10-ére tűzte ki Vieuxtemps negyedik fellépését; ugyanekkor már a német színház is közölte, hogy a művészt szerződtette egyszeri szereplésre.

Erre a hírre csúnya botrány tört ki, amely egészen feldúlta a város nyugalalmát. Néhány ujság azzal vádolta meg az előkelő művészt, hogy üzleti fogásból félrevezette a Nemzeti Színház igazgatóságát és a közönséget, mert a szerződés ellenére a német színházzal is kötött megállapodást. Mások a Nemzeti Színház igazgatóságát vádolták meg üzleti ravaszsággal.

A nagy konokossággal terjesztett hírek természetesen Vieuxtempsnak is tudomására jutottak. A művész nagyon felháborodott az alaptalan támadáson és *Eötvös* József báróhoz fordult tanácsért és oltalomért. Levelében tiltakozott a rosszhiszeműség vádjá ellen és megmagyarázta eljárását, amely teljesen kifogástalan volt.

Eötvös József báró készségesen lépett közbe az igazság érdekében. Lefordíttatta Vieuxtemps levelét s a következő megjegyzéssel küldte le a lapoknak: »Eddig Vieuxtemps úrnak a levele, kinek kívánatát véleményem szerint jobban nem teljesíthetem, mint ha azt fővárosi lapjainkban egész terjedelmében közlöm, felhíva egyszersmind a tisztelt művész nevében mindenkit, ki ezen nyilatkozatának valóságán kételkedik, hogy ellenvetését nyíltan, a közsajtó útján s ne titkos rágalom útján tegye. Teljesen meg vagyok azonban győződve, hogy a Nemzeti Színház igazgatósága addig is, míg Vieuxtemps úrnak eredeti szerződése kezéhez jut, azon viszonyokról, mellyekben az említett művész úrral állott, a közönséget felvilágosítani el nem mulasztja. — Pesten, 1843 február 17-én. —
Br. Eötvös József.

A Nemzeti Színház igazgatósága már másnap teljesítette *Eötvös* József báró kívánságát és nyilatkozatot küldött a lapoknak. A nyilatkozat *Bartay* igazgató írásműve volt és így kezdődött: »Alulírott, ki t. cz. Vieuxtemps úr jeles hegedűvirtuóznak a Nemzeti Színházban adott hangversenyei előtt, annak sehol másutt, mint a Nemzeti Színpadon fellépését hirdtetém...« Az igazgató minden részletre nézve megerősítette a művész állításait és kijelentette, hogy sem a művész nem vezette félre a színház

igazgatóságát, sem az igazgatóság a közönséget. *Majláth* János gróf (aki később oly tragikusan fejezte be életét) szintén síkra szállt az igazság mellett s a fondorkodókat olyan kemény kifejezésekkel illette, amelyek *ma* nem jelenhetnének meg nyomtatásban.

Közben lezajlott a negyedik hangverseny, sőt *Vieuxtemps* ötödször is szerepelt a Nemzeti Színházban, február 20-án. Mégpedig a Pest-Budai Hangász Egyesület konzervatóriuma javára. A német színházban február 27-én lépett fel és egész honoráriumát, hatszázötven forintot, a vakok intézetének adta.

Elutazása előtt néhány nappal a következő közlemény jelent meg a pesti lapokban *Köszönet* címmel: »*Vieuxtemps* Henri ezennel forró köszönetet mond a nemes közönségnek az iránta mutatott részvétért [vagyis érdeklődésért]. Magasarangú nők társulatától felkérést juttattak el hozzá, hogy rendezzen nekik magány-hangversenyt, ha még Pesten maradna. A legmélyebb sajnálattal közli, hogy az általánosan ismert körülmények miatt, melyeknek változtatása nem tőle függ, ezen őt annyira megtisztelő ajánlatot el nem fogadhatja.«

Ezzel a nyilatkozattal búcsúzott el a művész Pest és Buda közönségétől, nem a legzavartalanabb örömmel. Az emlékek kellemetlen elemei azonban teljesen eltűntek lelkéből március harmadikán, amikor *Brunszvik* József gróf nagy estélyt rendezett a tiszteletére. Az innepségre főként a zenekedvelő főurak és hölgyek voltak hivatalosak és természetesen a zenei élet kiválóságai is: *Erkel* Ferenc, *Volkman* Róbert, *Mosonyi* Mihály. *Vieuxtemps* nagyon felvidult az előkelő és kedélyes környezetben és sokat muzsikált. A zongoránál felváltva a grófné és *Erkel* Ferenc ült.

Másnap útnak indult a művész, sok kedves emlékekkel gazdagodva és teljesen megbékülve.

OLE BULL, A NORVÉG CSODAHEGEDŰS.

Az 1839. év zenei életének legkimagaslóbb eseménye a norvég csodahegedűs, *Ole Bull* hangversenyeinek sorozata volt. A fiatal művészt, akiről 1836-ban azt írta egy párizsi lap, hogy *Paganini* kezéből kiütötte a hegedűművészet királyi pálcáját, rendkívüli érdeklődéssel várta Pest és Buda zenekedvelő közönsége.

A *Honművész* ezt írta első fellépéséről: »*Ole Bull* úr, a' »Váza-rendnek« (brilliantokban) vitéze, ápr. 27-én 5 órakor adá első hangversenyét a' nagy Redoutteremben. Tárgyai voltak: 1. *Beethoven* »Prometheus«-ának ouvertureje egész hangászkarral. 2. Allegro maestoso, adagio cantabile és rondo pastorale, szerzé és játszá hegedűn egész hangászkar kísérete mellett *Ole Bull* úr. 3. *Proch* Henrik: »Panaszom« című dalját éneklé *Stampfl* úr, fortepiano (*Merkel* úr) kísérete mellett. 4. Adagio religioso, szerzé és játszá a' vezénylő úr. 5. *Rossini* »*Erzsébet*« operájából nagy ária, éneklé *Gyöngyössi Sarolta* k. a. egész hangászkar kísérete mellett. 6. Recitativo, adagio amoroso con *Polacca Guerriera*, szerzé és játszá *Ole Bull* úr. 7. »Tartsd meg Isten királyunkat« népdalt minden kíséret nélkül, ugyancsak a' vezénylő úr, teljes négy hangú accordokban, tehát egyszerre négy húron játszá. — Olvasóink nagyobb része előtt már ismeretes lesz, hogy e' művész a' maga nemében a mostan élő művészek közül elsőnek mondatik lenni, minthogy

művészetének azon legnehezebb fokait érte el, mellyekről az őt még nem hallottnak képzele sem lehet. Az óriási teremtet megtöltött fényes közönség hosszasan tartott, majd szünni sem akart zajos tapsokkal fogadá őt, tisztelé több ízben 's vált meg tőle az előadás végén. E' mulatságban részt méltóztattak venni Ó fenségök, a' nádorné 's *Hermine* cs. k. főhercegné 's *István* főherczeg udvari kíséretökkel.»

Ole Bull csupán egy hangversenyt szándékozott nálunk adni, a nagy siker azonban arra bírta impresszárióját, hogy még egyszer felléptesse. A második estét szintén a nagy Redut-teremben rendezték. Ezúttal rövidebb volt a műsora, mint az első alkalommal: Mozart egyik Adagio-ját játszotta és saját szerzeményeiből három darabot. Ráadásul »a kijelelt renden kívül, egy *képzeményes* capricciót játszott. Ma is különös ügyességét bizonyítja be a' pianissimo 's flageoletben, mellynek ő egyetlen mestere« — jelentette a *Honművész*.

A második hangversenyt harmadik követte május 5-én, most már a Nemzeti Színházban (akkor még Magyar Színház volt a neve). A műsor *Weber* Oberon-jának nyitányával kezdődött. A második szám Ole Bull műve volt: *Variationi di bravura*, Bellini témája után. Majd Felbér Mária és Erkel József adott elő duettet *Bellini* »Beatrice di Tenda« című operájából. Ezt ismét hegedűszám követte: *Capriccio fantastico*, vagyis a második estén már előadott »képzeményes« mű. Ezután *Mercadante* »Eskü« című operájának egyik kardala került sorra, végül ismét a hangversenyző művész lépett a színpadra. Az utolsó szám ez volt: »*Magyar hangok*. Fantázia magyar nemzeti dalokból. Szerzette és előadja Ole Bull úr.«

A *Honművész* többi közt ezt írta hosszú és lelkes bírálatában: »E' művész, a' művészet terén e' ritka üstökös, ezen Amphyon, ki hangszere négy húrján egyszerre nemcsak várost, hanem a' hangképzeteknek egy egész tündérvilágát alkotja, ki hallgatói kebelében egy gyönyörre, ámulatra ragadó Elysiumot teremt, riadó tapsal üdvözölve lépett fel 's le minden szám után... *kéjbe andalító azon érzés*, melly lelkéből átömölve hangszeréből kihullámzik; *gyönyörézésre ragadó azon tisztaság*, melly minden hangját bélyegzi; *édes borzadással eltöltők azon hang-salto-mortalék*, mellyeket hangszerén tesz; szóval, ő óriás, egy elérhetetlen, *megfoghatlan fény sugar.*«

Ennek a hangversenynek teljes bevétele a művészt illette. A kiadásokat és a színház részesedésének megfelelő összeget a Nemzeti Kaszinó fizette ki, pontosan »331 ezüst forintokat«.

Május 8-án negyedszer jelent meg a norvég művész a túlaradó lelkesedéstől megszállott pesti és budai közönség előtt, ezúttal a német színházban. Kétszeres helyárák, de már nem egészen telt ház. Igaz, hogy műsorának alig volt új száma.

Május 10-én külön plakáton hirdette a Magyar Színház, hogy »Ole Bull a' pesti színháznak, mint nemzeti intézetnek egyedüli javára nagy hangászati académiát adand«. A hangversenyt, amelyen végre elbúcsúztatott a norvég művész a kétegy magyar fővárostól, 14-én tartotta. »Ole Bull úr — írta a *Honművész* — minden fel- 's leléptekor zajosan tapsoltatott meg 's több ízben ugyan olyan zajjal hivatott 's végre koszorúval tiszteltetett meg.« Ezen a hangversenyen *Erkel* Ferenc is közreműködött, mint zongoraművész.

LISZT FERENC ISMÉT PESTEN.

Az 1839. évben december 24-én érkezett Liszt Ferenc Pestre, ahol tizenhat esztendővel előbb még mint gyermek jelent meg honfitársai előtt, nagy bécsi sikerei után. Magyarországon természetesen élénk érdeklődéssel figyelték a távolból a fiatal művész tüneményes pályafutását és nagy érdeklődéssel várták vissza. Liszt Ferenc is leplezetlen vágyakozással gondolt szülőhazájára, s nem rajta mult, hogy csak ilyen hosszú idő multánláthatta viszont. És abból, hogy már az első órákban teljesen otthonosan érezte magát itt, kétségtelennek látszott, hogy gondolatban sokszor időzött hazájában.

Három napig tartó ünneplés után december 27-én délben lépett a Redut dobogójára. Az ünnepies alkalomra olyan műsort állított össze, amely minden oldalról megmutatta zongoraművészetének kivételes tökéletességét. Az első hangversenyt az 1838. évi pest-budai árvízkarosultak javára rendezte.

A műsor első száma: *Bellini* »Puritánok« című operájából való témákra írt ábránd. A következő szám *Grill* János műve: Dal négy férfihangra. Ezt a Pest-Budai Hangász Egyesület négy tagja adta elő. *Rossini* műve volt a harmadik szám: »La Serenata e l'Orgia«, zongoradarab, zenekari kíséret nélkül. Újabb dal következett, ez is négy férfihangra, ennek is *Grill* János volt a szerzője. Az utolsó két szám *Schubert* zenéje volt: az *Éji dal* (Ständchen) és az *Ave Maria*.

A közönség síri csendben hallgatta az ifjú mester játékát, de minden száma után olyan dörgő tapsvihár és éljenzés robbant ki, amilyent még nem hallottak a Redut falai. Jelentősen fokozta az ünneplés lehetőségét az is, hogy a dobogót a terem közepén helyezték el, Liszt Ferencet tehát egészen körülvehette a közönség.

A kritika túlradó magasztalással számolt be a ragyogó és forró estről. A *Honművész* bírálója ezt írta hosszú cikkében: »Leírni rendkívüli tehetségének egyes részeit hosszas, de sikertelen s talán lehetetlen is volna. Őt hallani kell, hallani a hangok ama tengerét, melyet tíz ujjának szinte megfoghatatlan ügyességével teremt elő; hallani azon bájt, melyet az ének utánzásával s a kíséret eljátszásával gerjeszt... Neki semmi sem látszik lehetetlennek. Előadásából a leírhatatlan tűz s szökellésének szabadsága mint a láva kitörése ömlik elő.«

Második hangversenyét december 29-én tartotta, ugyancsak a Redut nagytermében, ezzel a műsorral: Fantázia a »Lammermoori Lucia« motívumaira. Utána *Schodelné* elénekelt *Beethoven* »Adelaide« című dalát, Liszt Ferenc zongorakíséretével. A következő szám két darab volt: »Fantázia magyar szellemben« és *Schubert* »Erlkönig«-je zongorára. Mind a kettő Liszt Ferenc műve, ő is játszotta. Majd ismét *Schodelné* lépett a dobogóra és *Schubertnek* »Gretchen am Spinnrad« (Margit a rokkánál) című dalát énekelt. Ezzel be is fejeződött volna a műsor, de a tomboló közönség követelte, hogy Liszt folytassa a játékot. Erre a mester eljátszotta a *Rákóczi indulót*, saját átírásában, amely akkoriban készült. A közönség leírhatatlan lelkesedéssel ünnepelte Lisztet a váratlan fejedelmi ajándékért. Ennek a hangversenynek még egy váratlan mozzanata volt: Liszt Ferenc intézkedésére a jegyeket magyar nyelven nyomatták, Pesten első ízben.

Az egyelőre végeláthatatlan hangversenysorozat harmadik estje január másodikán volt. Műsora: *Weber* f-moll zongoraversenye, Liszt »Hexameron«-ja, *Beethoven*től »Tenger csendje és szerencsés utazás« és *Haydn* »Vihar« című zenekari műve. A két utóbbit a Hangász Egyesület tagjai adták elő.

A negyedik hangversenyt a Magyar Színház javára 4-én rendezte Liszt. A színház örömtől lelkendező, piros betűs plakáton hirdette ezt az örvendetes eseményt. A színlap szövege ez volt:

LISZT FERENCZ ÚR

művész hazánk fia

hazafiságos indulatból, a ' színház javára

HANGVERSENYT

szíveskedik adni, mellynek tárgyai lesznek:

1-ső: *Andante finale* »*Lucia di Lammermoore*« operából.

Előadja Liszt Ferencz úr.

2-ik: *Galop chromatique*. Előadja: Liszt Ferencz úr.

Bérletszünet, szabadjegyek nem érvényesek.

Azt is közölte a színlap, hogy a nézőteret ünnepélyesen kivilágítják. A közönség lelkesedése és rajongásának kitörései teljesen fékezhetetlenek voltak. A pesti közönség még senkit sem ünnepelt ilyen megszállottan. A *Honművész* ezt írta kritikájában: »Hogy a vér nem válik vízzé, a láng nem hazudtolja meg természetét, tiszta kebelből a hazaszeretet ki nem alhatik, Liszt Ferencz művész hazánk fia fényesen bebizonyította.«

A bíráló elmondja ezután, hogy Liszt Ferenc az 1838-i pesti árvíz hírére Bécsbe sietett, hogy az árvíz károsultjai javára hangversenyt rendezzen; nemrégén Pozsonyban játszott jótékony célra, Pesten pedig a Hangászegyesület és a nemzet színháza javára. Mindenben kimutatja szép lelkét és hazafiságos érzelmeit. Hányan teszik ezt kivülről? — kérdezi végül.

Az ötödik hangversenyt harmadnap, Vízkereszt napján rendezték, ezt nem jótékony célra. A műsor *Hummel* Septettjével kezdődött, azután a nápolyi »*Tarantellák*«-at és az »*Alvajáró*«-fantáziát játszotta Liszt; *Váray*, a magyar színház tagja két Schubert-dalt énekelt: a »*Vándor*« és a »*Csoportozatok a Tartarusból*« címűeket Liszt Ferenc zongorakíséretével.

Január 9-én volt a hatodik hangverseny napja. A műsor ezúttal is igen választékos volt, s különösen érdekessé tette az is, hogy *August* Antal báró, a nagyllású köztisztviselő és előkelő főúr két Schubert-dalt énekelt. Liszt Ferenc a XVIII. századbéli *Pacini Francesco* »*Frequenti palpiti*« című dalára készített változatait és a »*Ständchen*« és az »*Ave Maria*« át-iratait játszotta. *Festetic* Leó gróf is szerepelt: fiszharmonikán adott elő egy Adagiót, meg nem nevezett szerzőtől (valószínűen saját műve volt).

Két nappal utóbb következett a Hangászegyesület javára rendezett hangverseny. A »*Varázsfuvola*« (akkor még »*Bájsíp*«) nyitányával kezdődött, utána *Beethoven* karfantáziája, mind a kettő a Hangászegyesület zenekarának előadásában. Ezt az »*Oberon*« nyitánya követte, majd ének-

kettős *Donizetti* »Marino Faliero« című operájából, *Beethoven* A-dur szimfóniájának Andante-tétele és kórus *Haydn* »Évszakok«-oratóriumából. Liszt Ferenc *Weber* f-moll zongoraversenyét adta elő.

Másnap, 12-én, elbúcsúzott Liszt Ferenc a közönségtől, negyednapon pedig Budapestről is, emlékekkel és élményekkel túlságosan megterhelve. Most már teljes bensőséggel érezte, hogy *magyar és hogy magyar mivolta elválaszthatatlanul összefűzi hazájával holta napjáig*. Külső jelet is vitte magával örök magyarságának: azt a régi, remekművű díszkardot, amellyel főúri tisztelői ajándékozták meg.

KOSSUTH LAJOS FELOLVASÁSA EGY HANGVERSENY KERETÉBEN.

A néhány esztendő és anyagiakban még gyenge alapon álló gyermek-kórház javára nagyszabású »literaturai és zenészeti estélyt« rendeztek 1841-ben, április negyedikén a városi Redut nagytermében. A kissé különös műsor nagyon felcsigázta a közönség érdeklődését, s mivel a látogatottságot is nagy hozzáértéssel szervezték meg, az anyagi eredmény nagyon kielégítő volt. A fiatal *Kossuth* Lajos felolvasását is kíváncsian várta a közönség.

Az estélyen Pest és Buda valamennyi előkelő családja megjelent; fényes toalettekben és még ragyogóbb ékszerekben tehát nem volt hiány. Nem is lehetett, mert maga az előkelő terem is megkövetelte a díszes megjelenést.

A prólógust *Majláth* János gróf, Erzsébet királyné későbbi történelem- és magyar tanára írta németül. Elszavalta *Rogendorf* Katalin grófkisasszony. Utána a Nemzeti Színház zenekara előadta *Beethoven* »István király«-nyitányát, a Pest-Budai Hangász Egyesület zenekarának közreműködésével. *Frankenburg* Adolf »Részvét és részvény« című humoros felolvasása következett, majd *Donizetti* »Gemma di Vergy« című operájának kvartettjét énekelték. Ismét *Majláth* János műve következett: egy német románc, amelyet a szerző maga szavalt el. A szavalás után *Derra-Zettiry* Mária nagy művészettel játszotta el *Weber* f-moll zongoraversenyét.

A műsor második része bizarr, de abban az időben nem szokatlan zenei produkcióval kezdődött: *nyolc zongorán tizenhat zongorás* előadta *Rossini* »Semiramis« operájának nyitányát. A bizarr »hangmutatvány« szereplői *Bräuer* Teréz, *Mayerffy-Weninger* Ludmilla, *Zöllner* Adél, *Pfeffer* Ilona, *Taborsky* Gabriella, *Uffer* Eliza, *Urbany* Amália, *Weiss* Eleonora, *Hóra* János, *Merkel* József, *Moravec* Eduárd, *Rosenfeld* Lajos, *Weber* Fridrik, *Winkler* Károly Angyal, *Zindl* Károly és *Zöllner* Fülöp dr. voltak. A közönség eleinte derült érdeklődéssel hallgatta a harminckét kéz munkáját, de nemsokára ellankadt a figyelme, és úntatta a művészietlen és torz zenei ízetlenség.

Amikor a tizenhat zongorás fölállt és a háttérben eltűnt, a tapsba hálálkodó sóhajtások gyűltek. Nagy melegséggel fogadták a következő szereplőt, *Bujanovich*-Beniczkyné »asszonyságot«, aki *Eötvös* József báró meghatározó és népszerű költeményét szavalta: »A megfagyott gyermek«-et. A költemény után ismét az első részben szerepelt *Derra-Zettiry* Mária

lépett a dobogóra és eljátszotta Schubert *Erlkönig*-jét, Liszt Ferenc átírásában. Garay Jánosnak »A részvét könnyei« című költeménye került ezután sorra: ezt Tóth Lőrinc, a költő szavalta el. Az utolsó zeneszám Festetics Leó gróf »Ábránd« című műve volt, amelyet a szerző játszott el fiszharmonikán.

A másort Kossuth Lajos »Végszó« című rövid és tartalmas felolvasása rekesztette be. Kossuth a gyermek-egészségügy nagy nemzeti jelentőségét ismertette s megfigyeléseivel, bírálatával, eszméivel és javaslataival igen nagy hatást tett a hallgatóira. A gondolkodásra és cselekvésre ösztönző előadást hálás tapssal és éljenzéssel köszönte meg a közönség.

RUBINSTEIN ANTAL, MINT CSODAGYERMEK.

Pest és Buda zenei életében már a XVIII. század vége óta gyakran bukkantak fel zenei csodagyermek. Legnagyobb részük teljesen eltűnt utóbb, de voltak közöttük olyanok is, akik igazi nagy tehetségek voltak és világhírré emelkedtek. Elsősorban Liszt Ferenc.

Az 1842. év márciusában a XIX. század másik világhírű zongoraművésze, zeneszerzője és tanítómestere mutatkozott be Pesten, mint csodagyermek: Rubinstein Antal, Liszt Ferenc későbbi meghitt barátja.

A két nagy művész azonos körülmények között indult el pályáján: a magyar csodagyermeket sem vették fel a párizsi konzervatóriumba s az orosz sem. Rubinsteint tizenegy esztendő korában, 1840-ben vitte el apja a francia fővárosba, nagysikerű moszkvai bemutatkozás után. Vittek ajánlólevelet, nagy elragadtatásról tanuskodó kritikákat, élőszóval is könyörögtek a konzervatórium hatalmasságainak, de mindez nem használt. A fiút visszautasították. De az apa nem csüggedt el. Pártfogót keresett, aki meghallgatja a kis művészt és nyilvánosság elé viszi. Nem is volt nehéz a zenei világban egy megértő és jóindulatú embert találnia. A bemutatkozás megtörtént a párizsi zenei élet nagyságainak jelenlétében és óriási sikerrel végződött. Jelen volt Liszt Ferenc is és a legnagyobb elragadtatással nyilatkozott a kisleányról. Ítéletét ezzel fejezte be: — Ez a fiú lesz az én művészetem örököse!

*

A pesti bemutatkozás március 3-án a Nemzeti Színházban ment végbe, zsúfolt ház előtt, a *Tudtán kívül kém* című vígjáték szüneteiben. Rubinstein Liszt és Thalberg variációs műveit játszotta, végül a *Rákóczi-indulót*. A közönség feszült figyelemmel hallgatta a tizenhárom esztendő (de tizenegynek hirdetett) művész játékát és olyan szenvedélyes lelkesedéssel fejezte ki elismerését, hogy zavarba hozta és megriasztotta vele.

A közönséggel egy véleményen volt ezúttal a kritika is. A *Honderű* ezt írta: »Felvonások után a' 11 éves Rubinstein moszkvai zongoraművész hallatá magát Thalberg és Liszt műveinek előadásában, végül pedig a' nálunk népnótává lett Rákóczi-indulót játszá el. Ezen legnagyobb reményű művészcsemetének fölötte lelkes, erőteljes, bájos és ügyes zongorajátéka idősebb művészeknek sem válnék szégyenére, sőt az ő életkorához képest valóban rendkívüli. Előre megjósolhatjuk, hogy Rubinstein, nevének

megfelelőleg, a' zeneművészet aranygyűrűjében a legragyogóbb, legnagyobb rubinkővé válhatik.«

Hasonló elismeréssel nyilatkozott az ifjú művészről a *Pesther Tagblatt* bírálója is: »A viharos tetszésből és a lelkesedő kihívásokból azt kell következtetnünk, hogy az eredmény a hallgatóság nagyon felfokozott várakozását is felülmutta. Egészen bizonyos, hogy a fiatal művész további hangversenyeinek, amelyeket részint a Nemzeti Színházban, részint pedig a Redoutban fog rendezni, rendkívül nagy közönségük lesz. A művész játékanak lényegéről és sajátosságairól későbbi bírálatunkban fogunk ítéletet mondani. Azt azonban már most is kijelenthetjük, hogy a valóban hivatottak közé tartozik, a zenei szellemeknek ahhoz a kiválasztott társaságához, akik az igazi művészet legfelsőbb fokáig felemelkedhetnek.«

A másik német lap, a *Der Spiegel* véleménye ez volt: »Mult kedden végre lezajlott Rubinstein zongoraművész első hangversenye, amelyet közönségünk már régóta várt. Játéka a legteljesebb mértékben kielégítette a várakozást, sőt meg is haladta, mert a más művészekről is hallott zeneműveket újszerű, eredeti és meglepő módon adta elő.«

A második hangverseny napja március 6-a volt. Rubinstein ezúttal is Liszt Ferenc és Thalberg műveit játszotta, általában technikás darabokat, a közönség egyre fokozódó lelkesedése mellett. A *Pesther Tagblatt* ezt írta a hangverseny után: »A kedves Rubinstein második hangversenye valóságos szenzáció volt. A művelt világ legkiválóbb személyiségei hallgatták a zseniális zongoraművész játékát, amelyet néhány nap mulva ismét élvezhetünk.«

A néhány nappól azonban három hét lett, mert Rubinsteint elvitték vidéki városainkba, s csak 26-án tért vissza Pestre. Búcsúestjéről szóló kritikáját ezzel fejezte be a *Pesther Tagblatt*: »Nagyon tévednénk, ha ez a kedves művészgyermek a legközelebbi jövőben háttérbe nem szorítana hírneves mestereket.«

A kritikus nem tévedett.

A »SZÓZAT« PÁLYÁZATA.

A mult század negyvenes éveiben erőteljesen újraéledő magyar nemzeti szellem szükségessé tette olyan nemzeti dal megalkotását, amely ünnepies alkalmakkor való előadásra tökéletesen méltó és megfelelő.

A feladat nem volt éppen könnyű. Olyan dalra, énekkari műre volt szükség, amely telítve van nemes tartalommal, magasztos, szépen hangzó és művészi, a mellett egyszerű, hogy az éneklésben gyakorlatlan emberek is könnyen előadhassák.

A nehéz feladat megoldása a Nemzeti Színház igazgatóságára mint egyetlen magyar zenei fórumra hárult. Mindenekelőtt ki kellett keresni a magyar irodalom legjavából azt a költeményt, amely alkalmas a szükséges célra. Hosszas tanulmányozás és tanácskozás után végre arra a meggyőződésre jutottak, hogy *Vörösmarty* Mihály »Szózat« című költeménye lesz a legalkalmasabb.

A pályázatot, szerény *húsz arany* díjjal, 1843 elején írták ki. És várták a hazafias és művészi ihletben fogant éneket, amelyet majd a nemzet a lelkébe fogad és imádsággá szentel.

A további fejleményeket így mondták el a hírlapok a Nemzeti Színház igazgatóságának közlései alapján: »Bartay igazgató úr hivatalos jelentése szerint az általa Vörösmarty *Szózatára* készítenő melódia jutalmául kitett húsz arany pályadíjra a határnapig huszonkét pályamunka érkezett, melyek a műbírák által megvizsgáltatván s közülük a jelesebbek kiszemeltetvén, a nemzeti színpadon nyilvánosan elő fognak adatni s előadásuk után a legjobbnak a húsz darab arany a műbírák által odaítéltetni.«

Ezt az egyetlen mondatba foglalt jelentést három héttel utóbb újabb közlemény követte: »A Vörösmarty Mihály *Szózatára* érkezett húsz (az elébb még huszonkettő volt) pályadal megbírálása április 28-án megtörténvén, az említett pályaművek közül a második számú »Ki mer, nyer« s a harmadik számú »Minden ember legyen ember és magyar« jelszavuk szemeltettek ki nyilvános előadás végett, midőn egyszersmind a teljes című bíráló választmány ítélete nyilvánosan fel fog olvastatni s a jutalmat nyert mű jeligés levele felbontatni.«

Azután elmondja még a jelentés, hogy a pályamunkák között van egy kantáta is, amely műfajánál fogva nem vehet részt a pályázaton, de olyan értékes munka, hogy mégis meg akarják ismertetni a közönséggel. A három zeneművet két új vígjáték között fogják május tizedikén a Nemzeti Színházban előadni.

Ennek a jelentésnek a közzététele után valami zavar támadt a műsor körül, és meg kellett változtatni. Így történt, hogy a *Szózat* pályamunkáit nem tizedikén, hanem nyolcadikán adták elő, a színház teljes zene- és énekkarával.

Az érdekes estéről ezt írta *Petrichevich Horváth Lázár* lapja, a *Honderű*, május 13-án megjelent számában: »Mult szerdán este a Vörösmarty *Szózat*-ára készített legjobb *népdalra* kitett húsz arany jutalom odaítélése minden zúgában megtölté nézővel színházunkat. A nyertes *Egressy Béni* lón, kinek is a jutalom a nézőség előtt ünnepélyesen átadatott. A mellette legjobb s szinte előadatott dal szerzője pedig *Thern Károly*. A jelességénél fogva szinte előadásra érdemesített Cantate, melly formája miatt nem versenyezhetett, szinte általános tetszést nyert. Szerzője *Fáy Gusztáv* úr, kinek művészi hivatottságáról már pár ízben vala alkalma meggyőződni budapesti olvasóinknak.«

A *Szózat* nagyon lelkes közönség előtt hangzott el első ízben, de sikere nagyon rövid ideig tartott. Nemcsak elterjedni és népszerűvé lenni nem tudott, hanem még szűkebb körben sem gyökerezett meg. Igen hamar elfelejtették, éppen olyan hamar, mint azt a két vígjátékot, amellyel együtt került a közönség elé. A Nemzeti Színház igazgatósága a balsiker láttára kénytelen volt elhatározni, hogy újabb pályázatot ír ki, de más költeményt választ megzenésítésre. Az új pályázat, amely *Kölcsey Ferenc Himnusz*-ának megzenésítését kívánta, *Erkel Ferenc* remekművével ajándékozta meg a nemzetet. Ha a *Szózat* hódítani tudott volna, a *Himnusz* sohasem születik meg. *Egressy Béni* műve csak a halála után kezdett elterjedni és népszerűvé lenni.

A »HIMNUSZ« PÁLYÁZATA.

A Nemzeti Színház igazgatósága tehát pályázatot hirdetett az 1844. év elején *Kölcsey* Ferenc »Himnusz« című költeményének megzenésítésére.

A pályázatra tizenhárom munkát küldtek be. Ezek közül hét egészen értéktelen, dilettáns munka volt, amelyet minden tanulmányozás nélkül félretehettek. Tehát mindössze hat munka közül kellett választani. Ezeknek az előadását július másodikára tűzte ki a bírálóbizottság.

A szent nemzeti imádság pályamunkáinak bemutatása egészen profán módon ment végbe, az alkalomhoz teljesen méltatlan módon, éppen úgy, mint a *Szózat* esetében. Nem szántak rá külön estét, hanem a rendes színházi előadás felvonásközi szüneteit használták fel. És éppen egy francia bohózat volt kítűzve erre az estére. »Tudtán kívül kém« volt a címe.

Ahogy a színház megtagadta a nemzeti imádságok bemutatásától a megfelelő ünnepies külsőségeket, a közönség is tartózkodó volt az érdeklődés dolgában. A színház nem telt meg. A közönyösségben a sajtó is egyetértett a színház igazgatóságával és a közönséggel. Nem mindegyik ujság küldött kritikust az előadásra.

A hat pályamunkát hármas csoportban két részre osztották. Hármat a színdarab előtt adott elő a zene- és énekkar, hármat az első és a második felvonás közötti szünetben.

A közönség tudta, hogy a bírálóbizottság az utolsónak előadottat akarja a díjjal kitüntetni. Ez hatotta meg leginkább a hallgatókat is. Hosszas taps következett a befejezése után, s amikor ismét elcsendesült a közönség, a bizottság egyik tagja felolvasta a jegyzőkönyvet. Közölte, hogy a díjat egyhangú szavazással az egyes számú pályamunkának szánták. Az egyes számú lezárt levél felbontása után kihirdették az eredményt: — *A díjat a mi kedves karmesterünknek, Erkel Ferencnek, a »Hunyadi László« szerzőjének ítéljük oda.*

Az eredményt hosszas, dübörgő tapssal és éljenzéssel fogadta a közönség. A bizottság örömmel látta, hogy helyesen ítélte. Erkel meghatottan köszönte meg a bizottság döntését és a közönség tetszésnyilvánítását.

A *Honderü* ezt írta az estről július 6-i számában: »Múlt kedden estve adatának elő nyilvánosan a *Hymnusra* írt s a bíráló választmány által pályadíjra érdemesített s a többi, dicséretre méltóknak ítélt *nép-melódiák*. A közönség, mely — közbevetőleg legyen mondva — számos megjelenés által nagyobb tanúságát adhatta volna ez ügy általi érdekeltségének, mondjuk, a közönség fényesen igazlá ezúttal a választmány ítéletének helyességét, tehát a bírálat körüli eljárását. A dicsérettel említették közül méltán legnagyobb hatást eszközlé s legnagyobb tetszést vívta ki az egyes számú. A jelíges levélké a színpadon a rendezőség és a színházi titoknok jelenlétében a bíráló választmány jegyzőkönyvének felolvasása után felbontatván, a nyertes pályamű szerzőjének derék maestronk és karmesterünk, *Erkel* Ferenc kiáltaték ki. Szívesen osztozunk a közönség éljen-kiáltásaiban, mellyekkel a nyertes szerzőt kihívá. Most csak az van hátra, hogy *Erkel*ünk gyönyörű *Hymnusát* többször adassék alkalom hallani, megismerni, megtanulni. Annak jelessége kezekedik,

hogy nemsokára a legnagyobb népszerűséget vivandja ki magának s valódi magyar néphymnussá válandik.»

A *Nemzeti Újság* rövidebben számolt be a pályázatról: »Az első felvonás előtt Kölcsey Ferenc *Hymnusára* az igazgató által kitűzött 20 aranynyi díjért versenyzett 13 népmelódia közül adatott elő három dícséretes; a második felvonás előtt szinte három, utolsónak a jutalommal koszorúzott melódia, mellynek szerzőjéül Erkel Ferenc jeles karmesterünk üdvözöltetett, kinek dallamdús és magasztossággal teljes s amellet egyszerű, derék szerzeményét a közönség lelkesülten fogadá és megismételteté.»

A *Der Spiegel* című német lap mindössze annyit mondott Erkel Ferenc munkájáról, hogy az volt az egyedüli szabályos pályamű. A többit — mondta a tudósító — csak azért adták elő, hogy a bírálók megmutassák pártatlanságukat.

A *Pesti Hirnap*, amelynek szerkesztését akkoriban vette át Kossuth Lajostól Szalay László és a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* nem vett tudomást a Himnuszról.

Az új nemzeti imádságot november 27-én a Pest-Budai Hangász-egyesület is előadta. Ekkor még elemibb erővel hatott a hallgatókra, és sokkal nagyobb közönsége is volt, mint a Nemzeti Színházban.

A Himnusz kéziratát a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának zenei osztálya őrzi.

BERLIOZ ÉS A RÁKÓCZI-INDULÓ.

Berlioz Hector két hangversenye nem csupán az 1846. esztendőnek, hanem a magyar zenetörténetnek is nagy ünnepe volt. A nagy francia zeneszerző ekkor mutatta be először a Rákóczi-indulót saját mesteri átírásában. Természetesnek tartotta, hogy a néki is fontos esemény helyéül Pestet válassza, ahol a legilletékesebben dönthetik el, jó munkát végzett-e az átírással, vagy balfogást követett-e el?

Berlioz figyelmét Liszt Ferenc hívta fel a Rákóczi-indulóra az 1845. év nyarán, amikor a Rajna vidékén összetalálkoztak. A hatalmas és ellenállhatatlan erejű zenemű nagyon belemarkolt a francia muzsikuskébe. Elhatározta, hogy művészibb felépítéssel, de az eredeti szellem leggondosabb megővésével újra hangszereli, hogy a hatás fokozása logikusabb, a fokozás hatása pedig magával ragadóbb legyen. Hosszas és lelkiismeretes gondolkodás és kísérletezés után sikerült a legjobbnak vélt megoldást megtalálnia, s ekkor lépett összeköttetésbe a Nemzeti Színház igazgatóságával a bemutatás előadás dolgában.

A Rákóczi-induló zenekari anyagát tehát készen hozta magával. Noha ez egészen természetes, Pesten mégis azt a hírt terjesztették akkoriban, hogy az átírás itt készült *hirtelenében*.

Berlioz Bécsből jött Pestre. Kocsin, amely a korai áradástól előntött országúton kerékgagyig merült bele a sártengerbe. Egy helyen a Duna medrébe is beletévedt a hintó. Alig tudták kivonszolni. Amikor a zeneszerző tárgyalni kezdett Erkel Ferencsel az induló előadásáról, kiderült, hogy a Berlioz-féle hangszereléshez nem elég nagy a Nemzeti Színház zenekara. Erre a Pest-Budai Hangászegyesülethez fordult Erkel kiségitő

zenészekért, és Berlioz maga szemelte ki a szükséges embereket. A muzsikuskok megkapták szólamaikat, Berlioz közölte velük utasításait és kívánságait, és megkezdődött a nagy mű betanulása.

A muzsikuskok útján hamar elterjedt a városban a Rákóczi-induló áthangszerelésének híre. Nagy izgalom és nyugtalanság támadt a hír nyomán, s ennek a sajtó is hangot adott. De Berlioz hallgatott. Mindenkit azzal a kéréssel utasított el, hogy várja meg nyugodtan az előadást.

Február 15-én, vasárnap volt a bemutató, a déli órákban. Jó félház volt csupán, amiből arra lehetett következtetni, hogy az aggodalmaskodó emberek érdeklődése csupán üres fontoskodás volt. A valóság már nem érdekelte őket. A műsor első száma a Rákóczi-induló volt. A hatást így írta meg Berlioz az önéletrajzában: »A váratlan bevezetést némán és nyugodtan hallgatták. Mikor azonban a hosszú crescendoban fugaszerűen megszólaltak a téma részei, amelyeket a nagydobnak távoli ágyúdörgéshez hasonló tompa ütései szakítottak meg, a teremben leírhatatlan moraj támadt. Abban a pillanatban, amikor a felszabadult zenekar szilajul nekieresztette sokáig visszatartott fortissimoját, tragikus kiáltások és önfelédlt lábdobogás zaja töltötték meg a termet. A viharzó lelkekből olyan hangon tört ki az addig visszafojtott lelkesedés, amely megborzongatott engem... Ettől a végzetes taktustól kezdve tudtam, hogy szó sem lehet a teljes műsor előadásáról. A zenekar hasztalanul küzdött a szenvedelmek kitörései ellen, az indulót meg kellett ismételni. Még ekkor sem tudott magán uralkodni a közönség.«

A Rákóczi-indulónak ez az elementáris hatása szinte megrendítette a francia művészt. Most már megértette, mit jelent a magyar léleknek ez a vérforraló zenei remekmű, és elhatározta, hogy megismerteti egész Európával.

A sajtónak az a része, amely előzetesen hangulatot akart csinálni Berlioz és a munkája ellen, most megnémult. Annál lelkesebben nyilatkozott meg a tárgyilagos és hozzáértő kritika.

A *Honderü*, Petrichevich Horváth Lázár lapja foglalkozott Berliozzal a legelismerőbb módon: »Tegnapelőtt délben a Nemzeti Színházban adatott nagy hangversenye a világ egyik leghíresebb zeneszerzőjének, Berlioz Hectornak... Berlioz, e bámulatos Hectora a hangművészetnek, két hangversenyben hallatá klasszikus zenéjét. Berliozt korunk legnagyobb zeneszerzői közé sorozza a világ. Csak nevetnünk kelle tehát, midőn egy-két zúgírót vagy bírálót ellene berzenkedni látánk. Szerzeményeit mélység, higgadtság, jellemesség és tanszerűség bélyegzi... Hogy a mesterileg kezelt Rákóczi-nóta a legélénkebben megvillanyozta a hallgatóságot, az magától értetődik. Alig leírható az a benyomás, mit e darabban hectori kezelése véghezvitt.«

A *Pesti Divatlap* megemlítette, hogy Berlioz saját műveiből állította össze műsorát, azután azt mondta: »Mindenek közt leghatékonyabb s legjelesebb volt a Rákóczi-induló, melyet Berlioz igen sajátosan s valóban meglepő nagyszerűen instrumentált. Nem is emlékezünk, hogy valaha szép nemzeti nótánk nagyobb hatással adatott volna elő.«

Az első és a második hangverseny (20-án) között Berlioz meghallgatta a *Hunyadi László* előadását és őszinte elragadtatással nyilatkozott róla.

Egyik napon pedig a Nemzeti Kaszinó meghívta a *Deák* Ferenc tiszteletére rendezett lakomára, ahol *Széchenyi* István gróffal is megismerkedett. *Erkel* Ferenc, *Volkmann* Róbert és *Mosonyi* Mihály is jelen volt.

A második est műsora azonos volt az elsőével, de *Berlioz* okult a tapasztaltakon és ezúttal a Rákóczi-indulót nem első, hanem utolsó számnak tette. Így biztosította a teljes műsor eljátszásának lehetőségét.

A műsor ez volt: *Római Carneval* nyitány; *Breton, a fiatal pásztor*, énekelté *Schodelné*; Három részlet az *Egy művész élete* szimfóniából; *Románc és magyar népdal* *Egressy* Bénitől; énekelté *Füredy* Mihály; *Zarándokok indulója és esti ima* a »*Harold*«-ból; *Bolero*, énekelté *Schodelné*; *Rákóczi-induló*, újonnan hangszerelve.

A színház zsúfolásig megtelt a második estén, az előadásnak azonban két olyan mozzanata is volt, amely kezdetben nagyon veszélyeztette az ünnepies hangulatot. Az egyik kellemetlenség az volt, hogy a zenekarban hat elsőhegedűssel kevesebb ült, mint amennyire szükség volt, a másik pedig, amely a közönséget még jobban felháborította: hogy a gázlámpák fénye helyett faggyúgyertyák pislákoltak a nézőtérén.

A *Honderü* szóvá is tette ezeket a bántó hibákat: »Ez alkalommal nem hallgathatjuk el az igazgatóság azon nem helyeselhető filléreskedését, miszerint krajczárkíméletből faggyúgyertyákat égetett. Ez nemzeti intézetünknel legalább is *hollóúgiás*.«*) A szokatlan világítás természetesen *Berlioz*t is meglepte, sőt eleinte észrevehetően bántotta is, de a Rákóczi-induló vihara elsodorta a kellemetlen benyomásokat a nézőtérén és a zenekarban is. Ez a két este holtanapjáig emlékezetes maradt *Berlioz*nak.

A Rákóczi-indulót ezután belefoglalta *Faust elkárhozása* című szimfónikus költeményébe és diadalmasan járta vele végig Európát.

Berlioz Rákóczi-induló átírásának eredeti kéziratát a Nemzeti Múzeum zenei osztálya őrzi. Természetesen csak a vezérkönyvet, amelyet *Batthyány* Kázmér gróf vásárolt meg a szerzőtől. A gróf a nagybecsű partitúrát *Erkel* Ferencnek ajándékozta. Az ő halála után jutott a Nemzeti Múzeum tulajdonába.

LISZT FERENC ÚJABB HANGVERSENYSOROZATA.

Hatesztendei távollét után ismét megjelent Pesten *Liszt* Ferenc, hogy kárpótolja művészetének hatalmas és hűséges taborát az 1840 óta elmaradt művészi élményekért.

Április utolsó napján érkezett meg. Bécsből jött, hajón. Az állomáson ezer meg ezer híve várakozott rá, nagy zenekarral. Még azon az estén szerenáddal örvendeztették meg szállása, az *Angol királynő*-szálló előtt, másnap pedig már kora reggeltől nem volt nyugta az ismerős és ismeretlen tisztelőktől.

Első hangversenyét május 3-án tartotta a Redutban. Műsorának négy száma volt: *Don Juan*-ábránd, *Schubert*: *Ave Maria* és *Erlkönig*, *Beethoven*: *As-dur* szonáta, a *Don Sebastian*-opera gyászindulója.

* *Hollóúgi* a német kisváros gúnynevének, a *Krähwinkel*-nek ornitológiailag önkényes fordítása, mert „*Kräh*” varjút jelent, nem hollót.

A közönség egész este elárasztotta a mestert a tisztelet és elragadtatás szertelen megnyilvánulásaival, de felvidítani nem tudta. Súlyos lelki problémák nehezédtek ekkor már érzékeny lelkére, amelyek olyankor hatalmasodtak el rajta legjobban, amikor a zongoránál ült.

A *Honderü* kritikusa célzást is tett erre a kritikájában: »Lisztet a sors keze olyan viszonyokba sodorta, amelyek távol tartják imádott honától. Nemzetiségének érzetét a Fátum súlya nyomta s ő érezte hallgatóival, hogy magyar az ő lelkének teljes lángja s szívének legkisebb ereiben, ingerlékeny idegzetének minden atomjában magyar... Érezte, hogy ő is ama boldogtalanok közé tartozik, akiket a génusz és a sors kiüldözött hazájukból, hogy szívük vére árán szerezzék meg a világhírnév rettenetes dicsőségét...«

Második hangversenyét 6-án tartotta a Nemzeti Konzervatórium, a Pest-Budai Hangászegyesület zeneiskolája javára. Műsorán a »Tell Vilmos« nyitánya, Chopin-variációk, Schubert Divertissement hongrois-ja, a »Lammermoori Lucia«-ábránd és az »Ördög Róbert«-ábránd szerepeltek. A hangverseny után fáklásmenettel kísérték a *Pesti Kör* helyiségébe, ahol nagy lakomát rendeztek a tiszteletére.

Harmadszor 9-én szerepelt, a Pesti Polgárhad javára rendezett hangversenyen. A Rákóczi-indulót játszotta és csárdásokat. Másnap a Pesti Nőegylet javára játszott, ott is a Rákóczi-indulót adta elő és egész sorát magyar átírásainak. Ekkor már nem tudta leplezni fáradtságát. Kora reggeltől késő estig sohasem lehetett egyedül, nem pihenhetett, mert vagy ünnepekre vitték, vagy a szállásán táboroztak a hódolók.

Tizenegyedikén a tiszteletére rendezett lakomán is kellett játszania. Tizenharmadikán délben a Nemzeti Színház előadta az ő tiszteletére a *Hunyadi Lászlót*, este pedig a József-fiúárvaház javára játszott. Teljesen kimerülve ült vonatra másnap és visszautazott Bécsbe, ahol ki-pihenhetette magát bécsi búcsúhangversenye előtt.]

IFJABB STRAUSS JÁNOS HANGVERSENYEI.

Az ifjabb *Strauss* János, a bécsiek új keringőkirálya 1846-ban jelent meg első ízben Pesten, öt esztendővel azután, hogy apja utoljára járt itt.

Nagy hír és hírverés előzte meg, ehhez már akkor is értettek élelmes impresszáriók és művészek; első szereplése mégsem sikerült úgy, ahogyan jogosan remélhette. A Nemzeti Színházban vezényelt június 13-án, tehát nyáron, még hozzá hétköznapon és délben. *Üres széksorok előtt.*

Műsorát a »Tell Vilmos« és »A bűvös vadász« nyitányával kezdte, ezek után táncdarabok következtek. A *Der Ungar* című lap szerint a nyitányokat is valceresen játszotta a zenekar, amely a hangszerek aránytalan elosztása miatt különben sem volt egészen kifogástalan. A kudarchoz mindenesetre hozzájárulhatott az is, hogy hétköznapon délben kevés ember fogékony a tánczene iránt.

Délután Budán a *Horváth-kert*ben játszott a zenekar. Itt ragyogó elégtételt kapott *Strauss* a déli balsikerért, mert nem kevesebb, mint négyezer ember váltotta meg a jegyét. Gyönyörű idő volt, ami főként a nőket vonzotta a bécsi muzsikához, de nem volt hiány táncos férfiakban sem.

A műsoron több magyaros témájú új darab szerepelt. Legjobban tetszett ezek közül a *Pesti csárdás*, amelyet többször megismételtek. Noha a közönség nagyon jó hangulatban maradt együtt késő estig, a kritika, éppen a *német* lap kritikája, nagyon elégtelen volt. Az események tárgyilagos ismertetése után ezt mondta a *Der Ungar* kritikusa: »Köztünk legyen mondva, az ifjú Strausst nem tartjuk feljogosítottnak arra, hogy három tucat muzsikussal utazgasson. Szerzeményei között kétségtelenül vannak szép darabok is, de ezekben semmi újat sem találhatunk. Nincs meg bennük sem Lanner bágyadt kedélyessége, sem az idősebb Strauss viharos szenvedélyessége. Kompozícióit és dirigálását bizonyos fiatalos élénkség jellemzi, ami mindenesetre alkalmas arra, hogy a táncoló párokat alaposan megforgassa.«

A nagy sikeren felbuzdulva még egy szabadtéri hangversenyt tervezett Strauss, ugyancsak a Horváth-kertben. Ennek azonban eleinte akadálya volt, mert a hangverseny-vállalkozó és a kert bérlője között nézeteltérés támadt. Erre a Beleznay-kertben puhatolódtak, ott azonban a nagy tornaiskola igazgatója tiltakozott a zenekar befogadása ellen. Végül elismítetták a Horváth-kert bérlőjével támadt összekülönbözést, és 16-án ismét elfoglalta helyét Strauss János és zenekara. De most nem jöttek el négyezren, csak hatszázan.

*

A következő évben ismét ellátogatott hozzánk Strauss János. Október tizedikén tartotta hangversenyét a Redutban. A nagyterem zsúfolásig megtelt. A zenekar ezúttal nem kevesebb, mint húsz darabot játszott, nagyrészt újakat, de *apjától egyetlenegy sem*, ami feltűnt a közönségnek. Legmutatósbab ujdonsága az a francianégyes volt, amelyet *Auber* »Az ördög osztályrésze« című operájából vett és alakított át. A hangulat nagyon emelkedett volt. A hölgyek körülvették Strausst és kérték, maradjon még Pesten. Maradt volna szívesen, de kötelezettségei másfelé szólították. Csak a hatvanas években jött el ismét.

RÖGTÖNZÖTT HANGVERSENY MÁRCIUS TIZENÖTÖDIKÉN.

Pest és Buda már nagy forrongásban volt 1848-ban, március elején, de arra csak kevesen gondoltak, hogy a szabadságért és elsősorban a szabad sajtóért indított mozgalom egyhamar szétfeszíthesse a szűk törvényes kereteket. Nem gondolt erre a Nemzeti Színház igazgatósága sem. Ezért 15-ére a »Két anya gyermeke« című vígjátékot tűzte ki, azzal a feltevessel, hogy a sok izgalom között megnyugtatóan hat a közönségre háromórai nevetés.

De ahogy közeledett a tizenötödike, egyre világosabban bontakozott ki a közeli jövő képe. A két város hangulata úgy alakult, hogy egy vígjáték nemcsak megnyugtató nem lehetett volna, hanem felháborítónak érezte volna mindenki. Ezt természetesen észrevették a színház irodájában is, ezért készségesen tettek eleget a közönség köréből érkezett kérelmeknek, hogy március 15-én a *Bánk bánt* adják elő.

A viharos nap estéjén tehát azzal a tudattal ment a közönség a színházba, hogy Katona József tragédiáját fogja látni.

De nem így történt. A színészek ugyan beöltöztek szerepükbe, a nézőtér is ünnepi kivilágításban ragyogott, de a betóduló közönségen előre meglátszott, hogy fölzaklatott idegein nem tud majd uralkodni és nem nézi végig nyugodtan a tragédia előadását. A nézők nagy része el sem foglalta helyét, hanem csoportokba verődve tárgyalta a nap nagy eseményeit és nem is gondolt rá, hogy ezt abbahagyja. Végre megkezdődött az előadás, de a nézőtér nem csendesedett el. A színészek szavát csak azok érthették meg, akik a színpad közelségében ültek.

A harmadik jelenet után nagy robajjal rontott be száz meg száz föllelkessült hazafi. »A' sajtó-szabadság kivívásából és *Stancsics* kiszabadításából megérkezett nép betódul, — írta a Pesti Hírlap — minden padok megtelnek 's a fuladásig nyomott népnek a' páholy-tulajdonosok nyujtanak le kezét 's emelik fel magokhoz...«

Mindez persze nagy zajjal járt, és közben a sok felhevült ember összevissza kiabált, vitatkozott, éljenzett; végül, amikor egyre többen kiabáltak föl a színpadra: *Halljuk a Rákóczi-indulót!* — a színészek belátták, hogy hiába erőlködnek, az előadást nem folytathatják. *Egressy* Gábor, *Petur* bán megszemélyesítője a rivaldához lépett és a nagy hangzavart túlkiabálva megkérdezte a közönségtől:

— Folytassuk a Bánk bánt, vagy énekeljünk a Hunyadi Lászlóból?

— A Hunyadi! a Hunyadi! — kiabálták sokan. — Mások ezt kiabálták:

— A Rákóczit! A Marseillaiset!

— Az is meglesz, csak csendet kérünk majd, — felelte *Egressy*.

Ezután lebecsátották a függönyt. Néhány perccel utóbb szétnyílt, s akkor a teljes énekkar a színpadon volt már a szereplőkkel együtt, a zenekar pedig a helyén ült és várta *Erkel* Ferenc intését.

És megkezdődött a rögtönzött hangverseny. A nemzeti kokárdás magánénekesek és kardalosok legelőbb azt énekelték, hogy *Meghalt a cselszövő*... Irtózatos tombolás, lábdobogás támadt, s amikor valaki *Metternich* nevét kezdte kiabálni, az egész közönség rázendített:

— Pokolba a cselszövővel!

A kardal után a *Himnusz* következett, amelynek templomi hangjai hirtelen letompították a felszabadult indulatokat. Belevágott az egész közönség s ekkortól fogva együtt énekelt a színpad népével mindent. A *Himnusz*t a *Rákóczi-induló* követte, amitől megint lángra lobbantak a márciusi lelkek, s ezt a *Marseillaise* még izzóbbá forralta. Amikor ez is lezajlott, *Füredy* Mihály előbbre lépett és elénekelt *Egressy* Béni két gyönyörű dalát: *Tiszapartján halászlegény vagyok én*, utána pedig: *Beszegődtem Tarnócára bojtárnak*... Ezeket áhítatos csendben hallgatták végig és hosszas tapssal köszönték meg. De érezni lehetett a hangulaton, hogy harmadik dalt már nem tudtak volna nyugodtan végighallgatni.

A visszafojtott indulatok fokozott erővel törtek ki ismét, s a műsor újból kezdődött: *Hunyadi László*, *Himnusz*, *Szózat*, *Rákóczi-induló*, *Marseillaise* a végkimerülésig.

Így ment végbe a Nemzeti Színház rögtönzött hangversenye 1848-ban, március tizenötödikén...

HAYNAU A HANGVERSENYTEREMBEN.

Az 1850. évben a tavaszi áradás igen nagy kárt tett a dunamenti vármegyékben. Sok olyan község, amely egészen közel van a Dunához, víz alá került mindenestől. Az ár elborította a földeket és százával döntötte romba a gyengén épített falusi lakóházakat és gazdasági épületeket.

Pesten nyomban megindították a gyűjtést a szerencsétlenül járt emberek megsegítésére és március 10-én nagy hangversenyt rendeztek a *Nemzeti Kaszinóban* ugyanezzel a céllal. A rendezőbizottság meghívókat küldött szét az előkelőségeknek és a jómódú polgároknak, s a nagy hangversenyterem zsúfolásig megtelt.

Megjelent Haynau tábornagy, Magyarország katonai kormányzója is, nagy kísérettel; de tőle függetlenül is igen sok nagyrangú katonatiszt. A közönség kíváncsian figyelte a véreskezű ember arc kifejezését és minden mozdulatát, mert már az év eleje óta köztudomású volt, hogy Bécsben leáldozott a napja, csak azt nem tudták még, mikor szabadítják meg tőle Pestet. »A borotvát használat után vissza kell tenni a tokjába« — ezzel jellemezték a gonoszlelkű katona elejtésének szükségességét.

A hangversenyt a *Pest-Budai Hangász Egyesület* zeneiskolája rendezte, de a növendékeknek csak csekély szerepük volt. A fő vonzóerő *Hollóssy Kornélia*, a Nemzeti Színház előkelő énekesnője, *Lovassy Betti*, a másik énekesnő s *Füredy Mihály* és *Stéger Ferenc* énekesek voltak. Valamennyien önzetlenül, tiszteletdíj nélkül vállalták a szereplést.

A műsor az általános szokás szerint operanyitánnyal kezdődött, amelyet a Nemzeti Színház zenekara adott elő.

A nyitány elhangzása után *Füredy Mihály* jelent meg a dobogón. A tiszték között most nagy mozgolódás támadt, mert a műsor szerint egy *Petőfi-költemény* következett. Haynaut a segédtisztje figyelmeztette az elkövetkezendőkre.

És *Füredy* rákezdte hatalmas hangján, szenvedélyes modorában:

Rég veri már a magyart a teremtő,
Azt sem tudja: milyen lesz a jövő?
Lesz-e még ezen a földön jó napja?
Örüljön-e, búsuljon-e? Nem tudja.

Dörgő tapsvihár tört ki az első versszak után. A tiszték feszengtek, Haynau kérdő tekintettel nézett rájuk, *Füredy* pedig, amint lehetett, folytatta a szavalást. Amikor befejezte a rövid költeményt, ismét kitört a tapsorkán. Tovább, sokkal tovább tartott, mint a szavalás. Haynau és a többi katona láthatóan nagy zavarban volt, csak akkor nyugodtak meg, amikor a színházi énekkar a színpadra vonult és *Erkel Ferenc* vezényletével elénekelte *Rossini Stabat Mater*-ének egyik részletét.

A következő szereplő egy tízesztendőös hegedűművész volt: *Grün Jakab*, aki később német udvari színházak hangversenymestere és Európa-szerte ismert hegedűművész lett. *Bériot* két művét adta elő, nagy tetszéssel. Ismét énekszám következett: *Stéger Ferenc* adta elő a »Hunyadi László« egyik áriáját zenekari kísérettel.

Végre Hollóssy Kornéliára került a sor, akit már türelmetlenül várt a közönség. *Egressy Béni* dalát énekelte: *Télen-nyáron pusztán az én lakásom*. Amikor a végére ért, hatalmas tapsriadalom támadt, amelyben a tisztek is résztvettek, maga Haynau is. A dalt meg kellett ismételni, s még másikat is énekeltek az ünnepelt művésznő. Alig akarták elengedni a dobogóról. Szünet után Lovassy Betti operaáriákat énekelte, néhány műkedvelő szavalt, az énekkar ismét előadott egy részletet a *Stabat Mater*-ből, s a hangverseny a szereplők hosszas és tüntető ünneplése után befejeződött.

Haynau megkönnyebbülten távozott el tisztjeivel és örömeiben negyven forintot adományozott a hangverseny céljára. (Március végén Bécsbe utazott és mint bukott ember jött vissza. Haragjában Kossuthkalapot vásárolt és állandóan abban mutatkozott, természetesen polgári ruhában. A nyár derekán véglegesen elhagyta Pestet.)

MISÉK, ORATÓRIUMOK, KANTÁTÁK.

Szükségesnek tartom még, hogy megemlítssem a század első tizenöt esztendejében, tehát az indulás kezdetén Pesten és Budán lezajlott nagy zene- és énekkari előadásokat, amelyek legilletékesebben tanuskodnak zenészeink és közönségünk nemes lelkesedéséről. És tanuskodnak arról is, hogy ebben a két városban aránylag sokkal fogékonyabb talaja volt a legmagasabbrendű zenének, mint a Nyugat sok világvárosában.

A számok beszélnek.

1800-ban a *Teremtés* öt előadása; 1801-ben a *Teremtés* háromszor, *Haydn*: Krisztus hét szava a keresztfán először, *Rosetti-Rösler Ferenc*: A haldokló Jézus kantátája és *Schuster József* kantátája: A zene dicsérete először. 1802-ben: *Haydn* Nelson-miséje először; az »Évszakok« először (az év folyamán háromszor), a »Teremtés« kétszer; 1803: a »Teremtés« háromszor, az »Évszakok« kétszer.

Az 1804. évben: *Beethoven* I. szimfóniája, *Süssmayer Xavér* Ferencnek, *Mozart* munkatársának kantátája, *Schuster József*nek »A zene dicsérete« című kantátája, a »Teremtés« háromszor, az »Évszakok« egyszer; 1805: *Beethoven* »Éroica«-szimfóniája, a »Teremtés« kétszer, az »Évszakok« egyszer; 1806: *Winter Péter* kantátája: »Timotheus, vagy a zene hatása«, ezenkívül az »Évszakok« és a »Teremtés« egyszer; az 1807. évben: *Paër*: »Jézus szenvedései« kantátája, egy *Mozart*-szimfónia, *Mozart* utolsó kantátája, a Budán élő *Spech János* miséje, *Rösler* »Haldokló Jézus«-a és a »Teremtés« egyszer.

Az 1808. évben: az »Évszakok«, a »Teremtés« és »Timotheus«, mindegyik kétszer; 1809-ben: a »Teremtés«, az »Évszakok« és a »Timotheus« egyszer-egyszer; 1810-ben: *Spech János* kantátája: »Jeruzsálem felszabadítása«, a »Teremtés« és az »Évszakok« egyszer-egyszer és egy alkalmi zenés játék négy nagy kórossal: »A budai tűzvész«. A következő évben az »Évszakok« és a »Teremtés« kétszer, 1812-ben egy *Beethoven*-nyitány és a két *Haydn*-oratórium ismétlése, 1813-ban *Mozart* Requiem-ének első előadása és a *Haydn*-művek ismétlése, 1814-ben és 1815-ben szintén ismétlések.

Ezeknek a nagy zenei alkotásoknak további ismételései közben egyre több hasonló remekművel ismertették meg zenei életünket Pest és Buda kitűnő muzsikusai és énekesei; hivatásosak és műkedvelők egyenlő szeretettel és buzgósággal. A nagy zenei előadásokat részint a két város főtemplomaiban, részint a színházakban tartották. Zenei közönségünk érdeklődése azonban a magasztos alkotások őszinte kultusza közben sem vált egyoldalúvá. Ettől megóvta nagy életkedve és élénk vérmérséklete. Ahogyan el tudott merülni a pesti, meg a budai ember a requiemek, misék és oratóriumok fenséges hangulatában, éppen olyan üde és önfeledt örömmel tudott lelkesedni Lanner József és a Straussok tánczenéjében is.

Sebestyén Ede

FORRÁSMUNKÁK.

Magyar Kurir, Magyar Hirmondó, Hazai 's Külföldi Tudósítások, Honművész, Regélő, Hölgyfutár, Honderű, Életképek, Pesti Hírlap, Vereinigte Ofter u. Pester Zeitung, Pesther Tagblatt, Der Spiegel, Pressburger Zeitung.

A pest-budai árvíz 1838-ban. Szerk.: Némethy Károly.

Isoz Kálmán: A Pest-Budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei. (Tanulmányok III. köt.)

Haraszi Emil: Rákóczi a zenében. (Rákóczi emlékkönyv.)

Lange Fr.: Joseph Lanner und Johann Strauss (Wien 1904).

Saját tanulmányaim az itt szereplő művészek számottevő részéről.

Adatok a budavári főtemplom középkori építéstörténetéhez.

A budavári Koronázó-főtemplom építésének története Budapest székesfőváros multjának még tisztázatlan fejezeteihez tartozik. Bár újjáépítésének idején műtörténetíróink megkísérelték az építés különböző korszakait levéltári adatok alapján megállapítani, mégis a hirtelen felángoló kutatásláz rövidesen alábbhagyott, mihelyt kiderült, hogy a templom multjának összeállításához a fennmaradt okleveles anyag nagyon sovány. Az újjáépítés pedig elkezdődött. Halálraítélték az elmúlt korok kőbevésett kezennyomatát, elfűzték a szorgalmas művészek által patinás kövekben életrekellett lelket: a multat, mely darócruhába öltözött a véres századok pörölycsapásai alatt. Megszületett az újjáébredt nemzeti öntudat temploma, melyben a főváros királyi vendégét fogadta, új, remekbekészült egyház szökkent az égnek s ragyogott az időtől megmárt régi épület helyén. Schulek Frigyes ihletett lelke újraálmodta nemzeti multunk e fennmaradt darabját, az ő műve áll ma is és hirdeti alkotójának nagy művészi érzékét.

Azonban, ha az élő építészet az új főtemplom gyönyörű neogótikus épületében maradandó alkotással is lett gazdagabb, a műtörténeti tudományok felbecsülhetetlen kárt szenvedtek azáltal, hogy ez a középkori építészetünk szempontjából oly jelentős alkotás az utókor számára elveszett. Kutatásainkban ma már csupán arra a morzsányi maradékra támaszkodhatunk, melyet akkoriban néhány multat szerető kéz megmentett a falazókőnek lefokozott és széthordott faragványok közül. Abban az időben történetíróink még nem bíztak eléggé a művészettörténet módszereiben s nem is gondoltak nagyon arra, hogy a főtemplom fennmaradt köveinek formakincséből, vagy a lebontás alkalmával megfigyelt műszaki körülményekből olvassák ki a hiányzó történeti adatokat. S mivel nem vetettek sok ügyet a lebontásnál közreműködő szakemberek véleményére sem, így történetelt meg az, hogy sok értékes megjegyzés hangzott el meghallgatatlanul s ment veszendőbe a későbbi kutatók számára. Még nagy szerencse, hogy az újjáépítés alkalmával készített iratokban¹⁾ mégis sok, ebből a szempontból jelentős megfigyelés maradt fenn az utókor számára, olyan részletmegfigyelések, melyeket mai művészettörténeti kutatásainkban is okvetlenül figyelembe kell vennünk. További szerencsés körülménynek mondhatjuk azt, hogy az elmulástól megmenekült töredékek nagyrésze az idők folyamán a Fővárosi Múzeumnak a Halászbástyában elhelyezett kőtárába került és így a kutatás számára könnyen hozzáférhetővé vált. Ez az értékes emlékananyag még néhány magángyűjtemény-

nek templomunkhoz tartozó töredékeivel,²⁾ valamint az Egreskertben felállított déli-keleti kapu maradványaival s azzal a számos faragott részlettel bővült ki, melyek ugyanott, múromokba és oszloptalapatokba építve, vagy a bokrok mélyén elszórva tengetik elfeledett életüket. Végül pedig, ha az eddig felsorolt eredeti maradványok sorát a Schulek Frigyes által készítettet, ma a Képzőművészeti Főiskolának és a Műegyetem középkori építészeti tanszékének birtokában levő gipszmásolatokkal,³⁾ továbbá a templomot bontás közben megörökítő fényképekkel⁴⁾ és rajzokkal⁵⁾ is kiegészítjük, úgy kezünkben van az az anyag, mely ezidőszert a budavári főtemplomnak építéstörténetére műszaki és művészettörténeti alapon fényt vethet.

* * *

A budavári Koronázó-főtemplom építésére vonatkozó történeti adatok a következőkről értesítenek bennünket. Budavára Mária-egyházáról már 1248-ban szó esik,⁶⁾ sőt nagyon valószínűnek látszik, hogy egy 1247-ből keltezett oklevél is ezt az egyházat említi.⁷⁾ Mindkét oklevélből az tűnik ki, hogy a nevezett templom a veszprémi püspök joghatósága alá tartozott. IV. Béla 1255 július 25-én kelt oklevelében pedig azt olvashatjuk, hogy a Boldogasszonyról nevezett, épülőfélben levő budavári plébániatemplom kegyúri jogát a margitszigeti apácakolostorra ruházta.⁸⁾ Azonban az 1269 október 3-án kelt oklevelének tanúsága szerint, melyben templomunkat újonnan épültnek nevezi, előbbi rendelkezését visszavonta s a plébániatemplomot újból a veszprémi püspök alá rendelte.⁹⁾ Ez adatok szerint valószínűnek látszik, hogy a budavári plébániatemplom építése már a negyvenes években megkezdődött, 1255-ben még épülőfélben volt, 1269-ben pedig építése már annyira előrehaladott állapotban lehetett, hogy legalább egy része használatba vehető is volt.¹⁰⁾

A XIV. század építkezési tevékenységéről kevés történeti adat maradt az utókorra. Tudomásunk van arról, hogy Ulving (Wilvingh) ispán Szent László tiszteletére kápolnát alapított. A kápolna, melynek alapításáról XXII. János pápa 1334 július 11-én kelt bullája emlékezik meg — a legújabb levéltári kutatások szerint nem a plébániatemplom testéhez épült, hanem a mellette elterülő temetőben állott.¹¹⁾ Egy másik feljegyzés azt tudatja velünk, hogy 1384-ben mise közben a templom déli tornya beomlott.¹²⁾ Bizvást feltehető, hogy a lezuhanó törmelék magán a templom testén is nagyobbarányú rombolást vitt végbe, minek következtében a budavári főtemplom okvetlenül nagyobbarányú javításra szorulhatott.

Már a XV. századból több kézzelfogható építési adattal szolgál a levéltári kutatás. Tudjuk például azt, hogy a főtemplom északi oldalához épült kápolnát Gara Miklós nádor építtette a Mindszentek tiszteletére. Ugyanis egy 1461-ből származó oklevél szerint¹³⁾ e kápolnát Gara Jóbnak, az oklevél aláírójának nagyapja, Miklós nádor alapította s családi temetőhelynek szánta. Gara Miklós a nádori méltóságot 1402—33 között viselte, következésképpen a Mindszentkápolna alapítása csakis erre az időre eshetett.¹⁴⁾ Már kevésbé figyelemreméltónak tűnik fel az a közlés, melyet

a budavárosi tanácsnak Bécs városa tanácsához 1443-ban intézett levele őrzött meg az utókornak. E levél szerint a budai tanács a budavári plébániatemplom kijavítása céljára deszkát, gerendát és téglát kívánt Bécsben vásároltatni. Azonban e tény jelentőségét erősen csökkentti az a körülmény, hogy a templom teste a Schulek Frigyes által készített fényképek tanúsága szerint kőből s nem téglából épült, a gerendák és deszkák vásárlásából pedig legfeljebb a tetőszék építésére, vagy megújítására gondolhatunk, de semmi esetre sem következtethetünk arra, hogy a budavári plébániatemplom ezidőben nagyarányú átépítésen esett keresztül, vagy csarnoktemplommá való átalakítása 1443 után történt volna meg.¹⁵⁾ Ehelyütt emlékezünk meg a Háromkirályok tiszteletére emelt kápolnáról, mely a plébániatemplom déli oldalához épült. Legkorábbi említése egy 1469-ből származó oklevélben történik, amiből azonban a kápolna alapításának időpontja nem derül ki.¹⁶⁾ Végül pedig történeti bizonyítékként kell elfogadnunk a déli torony harmadik emeletének délnyugati ablakában befalazva talált Mátyás címert, mely ma a templom belsejében a déli torony keleti falát díszíti, míg eredeti helyét ma másolat jelzi. E kőcímer és a rajta látható 1470-es évszám kétségtelenné teszi, hogy a budavári plébániatemplom építésének történetében Mátyás király is jelentős szerepet vitt.

* * *

A továbbiakban célunk tehát az lesz, hogy a rendelkezésre álló összegyűjtött építészettörténeti anyag ismertetésével és feldolgozásával megkíséreljük a hiányos történeti adatok kiegészítését, a tudományos irodalomban ezideig felbukkant történeti és művészettörténeti megállapítások összeegyeztetését, egy nevezőre való hozását s végül ez eredmények alapján a budavári plébániatemplom építéstörténetének felvázolását.

* * *

A fennmaradt régi fényképek és más adataink alapján mindenekelőtt kíséreljük meg képzeletben visszaállítani a Koronázó-főtemplomot abba az állapotába, melyben a lebontás előtt volt s ha lehetséges, úgy keressük meg egyúttal a birtokunkban levő maradványok egykori helyét is.

Vizsgálatainkat kezdjük meg a nyugati homlokzaton. Egy 1874 április havában készült felvételen¹⁷⁾ jól látható a jezsuita-kollégium és a papnövelde épületének ölelő karja közé szorult templom a Pálffy Miklós gróf által 1696-ban emelt előcsarnokkal, melynek báboskorláttal szeptet erkélye alatt a grófi címeren kívül a következő évszám volt látható :

HanC

fronteM
Comes

 eX saXIIs LaXaVIIt VIrgInIs aeDI
D. et Generalis Nicolaus Pálffy.¹⁸⁾

E feliratos kő kerettel megjelölt darabja a Kisbaári Kiss Ferenc-gyűjteményben fennmaradt. Ugyancsak ebben a gyűjteményben látható

egy, két darabból álló felirattöredék is, mely a Széchényi György esztergomi érsek által alapított jezsuita-kollégium homlokzatának évverséből:

FeLIX! qVanta Do MVs soCIIs sV rreXIt IesV?¹⁹⁾

mentett át néhány töredékszót (kerettel megjelölve). A töredék tanúsága szerint az évvers alatt az alapító neve is megörökítésre került.

Egy másik, Schulek-hagyatékából előkerült fénykép — már a lebontás alkalmából készített felvételek egyike — a Pálffy Miklós gróf által építtetett előcsarnok eltávolítása és a vakolat leverése után mutatja be a templom nyugati homlokzatát. (18. kép.) Ekkor tűntek elő a középkori főkapu bélletének maradványai, továbbá az oromfal későbbi átépítések alkalmával kitört és elfalazott rózsablakának kávája és kőrácsának egy-két ívdarabja is. A kőrácskeresztmetszet a nagyméretű fénykép alapján meglehetősen biztonsággal megállapítható, s így ennek segítségével bizonyoságot nyerhetünk arra nézve, hogy felsorolt gyűjteményeinkben a rózsablak kőrácsának számos töredékdarabja menekült meg a megsemmisülés elől,²⁰⁾ sokkal több, mint amennyit maga e fénykép mutat. Talán a rózsablak befalazása alkalmával használták fel e töredékeket, s így a kibontáskor újra napvilágra kerülhettek. Igen fontos az a tény, hogy e töredékek nagy száma még ma is lehetőséget nyújt a rózsablak eredeti formájának visszaszerkesztésére. Annál inkább hihető tehát az, hogy Schulek Frigyes idejében a visszaszerkesztésre elegendő számú töredék állott rendelkezésre, és ekként az újjáépített Koronázó-főtemplom mai nyugati rózsablaka az eredeti formák hű betartásával készült el. E feltevés helyességét több körülmény is támogatja, így a mai rózsablak kőrácsának és kávéjának tagozatai az eredetivel megegyeznek, továbbá a fennmaradt töredékek az újjáépített templom rózsablakának rajzába mind beilleszthetők. Ezen az alapon feltételezésünk, miszerint Schulek Frigyes az újjáépítéskor művén a nyugati rózsablakot a fennmaradt nagyszámú töredékek alapján visszaszerkesztett kőrácsrajz szerint készítette el, helytállónak mondható.

Budapest székesfőváros középkori műemlékanyagának sajnálatosan nagy vesztesége, hogy a budavári plébániatemplom nyugati főkapujának faragványai majd egy szálíg elvesztek, noha fényképünk bizonyossága szerint a béllet meglehetősen ép állapotban látta meg a napvilágot. A kapuzat bélletmélysége sokkal nagyobb volt, mint a homlokfal vastagsága, így a béllet a falsík elé kinyúlt s hatalmas kapu-előépítményt alkothatott. A bélletrészsüket gazdagon tagozott kötegpillérek és oszlopok díszítették, fejezeteik erőteljesen megmintázott növényi formaelemekkel voltak borítva s fejlemezük keresztmetszete a háromgyűrűs lábazatok profiljának megfordításából állt. E fejlemezerek ereszkedtek a kapuzat enyhe csúcsívbe lendülő bélletívei, melyeknek keresztmetszete a bélletoldalakkal nagyjában megegyezett. A nagyméretű, de vonalvezetésében kecsesnek mondható kapuzat részletfínomságokban bővelkedő formai megoldása gótikus építészetünk egyik legsikerültebb alkotásává emeli a budavári plébániatemplom épületének e részét, s annál sajnálatosabb, hogy belőle hírmondónak csak a kapubéllet szőlőindával befuttatott ívének két megviselt darabja²¹⁾ és egy, a Múgyetemen elhelyezett gipszöntvény maradt meg az utókor

számára. A fénykép tanúsága szerint e keretelő ívekből vagy négy darab került az előcsarnok lebontásával napfényre, de előkerültek a béliet díszítő oszlopfejek is majdnem teljes számban. Ezek a számunkra igen jelentős fejezetek sajnos a mai napig sem ismeretesek a történet-tudomány előtt, felbukkanásukra ma már alig nyílik remény. Szükségesnek tartjuk azonban megemlíteni, hogy Schulek Frigyes az egykori kapuzat, e szőlőindával díszített keretelő ívének motívumát az újjáépített templom nyugati kapuján, eredeti alkalmazásának megfelelően újra felhasználta s mivel a mai kapuzat méreteiben és a fényképpel egybevetve még részleteiben is egyezéseket mutat, újra indokoltá válik az a feltevés, miszerint Schulek Frigyes az újjáépítés alkalmával a főkapu formáit az eredeti kapuzatról leste el. A fényképről megállapítható részletek és a mai koronázó főtemplom nyugati kapuzatának formái közül a keretelő indadíszben kívül legalább is a bélietek és bélietívek keresztmetszetéről, a bélietoszlopfők szélrajzáról és díszítésmódjának szelleméről, valamint fejlemezük profiljáról állíthatjuk biztonsággal, hogy egymással teljesen megegyeznek. A mai nyugati kapuzat tehát az egykori főkapu kielégítően hű másolatának tekinthető.

Külön fejezetet érdemel a déli, úgynevezett Mátyás-torony részletes vizsgálata. Az eddig ismertetett fényképeken kívül munkánkat még két fénykép könnyíti meg, melyek egyike a templom nyugati homlokzatát, különösen pedig a déli tornyot egészen közelről mutatja be a szemlélőnek,²²⁾ (17. kép) másika pedig a hosszház főpárkánymagasságáig lebontott déli torony csonkját örökítette meg az utókornak.²³⁾ (19. kép.) Már a felületes vizsgálat is arra az eredményre kell, hogy jusson: Schulek Frigyes a torony földszintjét és alsó három emeletének minden kis részletét az újjáépítéskor híven átmásolta, a délnyugati sarokpillér formáit, továbbá az ötödik emeletet kiegészítette s csak az ötödik emelet ablakíveinek vállmagasságától felfelé eső részeket, meg a sisakot tervezte meg önállóan.

A budavári plébániatemplom déli tornya az újjáépítés előtt, fényképeink tanúsága szerint négyemeletes építmény volt. Földszintje és első emelete négyzetalaprajzra épült, második-, harmadik- és negyedik emelete pedig nyolcszögű alaprajzot mutatott. Schulek Frigyes a toronytest tömegének e felosztását az újjáépítéskor is megtartotta, ami a fényképünkön megrögzített egykori és a mai állapotnak egybevetésével nehézség nélkül igazolható. Ami pedig a részletek összehasonlítását illeti, ajánlatosnak látszik a toronyemeleteknek és az egyes különálló, önmagukban is egészet alkotó toronyrészeknek külön-külön egymással párhuzamba való állítása. Vizsgálatainkat kezdjük meg talán a Mátyás-torony földszintjének nyugati falsíkjával. E helyen a lebontás előtt barokk ablakká keretébe helyezett napóra állott. Hogy helyén egykor gótikus ablak volt, azt a fényképről könnyűszerrel leolvashatjuk, mert a barokk ablakkeret felett az eredeti ablaknyílás csúcsíves záródásának nyomai a vakolaton átütnek. A csúcsíves ablak záradéka közvetlenül a földszintet az első emelettől elválasztó övpárkány alatt volt, éppen úgy, mint azt a mai templomtorny földszintjének nyugati ablakán láthatjuk. A fénykép tanúsága szerint az egykori és a mai ablak méretei is azonosak. A földszinti falsíkot alul lábazat, felül pedig a már említett övpárkány szegélyezte. A töredékesen

fennmaradt lábazat keresztmetszete a fényképekről megállapítható, s a mai lábazattal való egybevetése arra az eredményre vezeti a kutatót, hogy Schulek Frigyes ezt a részletformát is átmásolta az újjáépítéskor. Már az övpárkány keresztmetszetét a fényképekből megállapítani sajnos nem lehetett. A barokk-átépítések alkalmával legnagyobb részét lefaragták s csak a torony délnyugati saroktámpillérén maradhatott fenn oly épen, hogy formáinak másolására lehetőség nyílt. E részletről azonban a fényképek kielégítően nem tájékoztatnak bennünket.

A déli torony első emeletének nyugati homlokzatát magas, keskeny, lándzsaalakú ablak törte át. Mérete után ítélve kétosztású lehetett, de kőrácsa az idők folyamán kitörött s a későbbi tatarozások alkalmából újjal nem pótolták. Schulek Frigyes az újjáépítéskor ezt az ablakformát is átvette s így legfeljebb a mai ablak kőrácsát tekinthetjük önálló tervezési munkájának.

Az első emeletet a másodiktól hatalmas rézsű választotta el, mely egyszerűen a négyzet alapú s a nyolcszögletes toronyrészek közti átmenetül is szolgált. E rézsűre metsződtek a második emelet ablakainak gazdagon díszített béllettagozatai, valamint a toronyéleket szegélyező hengertagok oszlopszéke. A falsíkot felülről csüngő levelekkel díszített háromkaréjos vakrácssor zárta le, mely egyúttal a következő emelet ablakrézsűjét is támasztotta. E díszes osztópárkányt az élhengerek megszakították, hogy mintegy összefűzzék a toronynyolcszög emeletekre tagolt testét. Az ablakok itt is igen megviselt állapotban voltak az újjáépítés idején: kőrácsaik kitörtek s nagyrészüket befalazásra került. Schulek Frigyes azonban ez emelet részletformáit is gondosan megfigyelte és az ablakbéllet keresztmetszetétől kezdve az élhengerek motivumán át a háromkaréjos osztópárkányig minden részletet újra alkalmazott művén. Sajat kezemunkájának legfeljebb itt is az ablakkőrácsok tervét tekinthetjük. De ezt is csak azért, mert semmi adat nem maradt fenn arra nézve, hogy az elfalazott ablakok kibontásakor az egykori kőrácsok, ha töredékesen is, de napfényre kerültek-e s így nem tudható, hogy e kőrácsok megrajzolásánál állott-e hiteles előkép rendelkezésére vagy sem.

A harmadik emelet ablakai voltak a legdíszesebben kialakítva: gazdag béllettagozataikon kívül az élhengerek közé kifeszített átvetőpárkányok számarhátíve fokozta formagazdagságukat. Az átvetőpárkányok az élhengerek testéből könyökvonalban buggyantak elő s ívüket kúszólevelek díszítették. Az emeletet ugyancsak háromkaréjos vakrácsból álló osztópárkány zárta le, melynek bordái az átvetőpárkányok ívére támaszkodva az ablak és a párkány közötti falfelület további díszítését szolgálták. Schulek Frigyes ennek az emeletnek is minden formaelemét átmásolta művében s ez alkalommal is legfeljebb az ugyancsak hiányzó ablakkőrácsok megtervezését tekinthetjük önálló munkájának, noha ebben az esetben sem tarthatjuk kizártnak azt a lehetőséget, hogy a befalazott ablakok kibontásakor e részletformákra is elegendő támpontot lelt. Az egykori formák és részletek eredeti helyen való újraalkalmazására irányuló igyekezetét különben még az a körülmény is mutatja, hogy a torony harmadik emeletének délnyugati ablakába befalazott Mátyás-címert eredeti elhelyezésének megfelelően újra kifaragtatta.

A negyedik toronyemelet szenvedett legtöbbet az idők viharában. Középkori részletformákat csak az ablakok bélletei mutattak, az ablakok fölötti felfalazás, mely minden bizonnyal a toronyóramú elhelyezésére szolgált, a koronázó párkány formáinak tanúsága szerint már a későbbi idők építkezési tevékenységének számlájára írható. Hihető, hogy Schulek Frigyes a torony lebontásakor erre az emeletre vonatkozóan lényeges részletformákra, melyek számára az újjáépítésben irányító hatással lehettek volna, nem nagyon találhatott, így a mai torony negyedik emeletének építészeti kialakítása, az ablakkeretek keresztmetszetétől eltekintve, már az ő önálló tervezési tevékenységének eredménye. Jellemző azonban, hogy e részletek kialakításánál sem járt el teljesen önkényesen, hanem a felhasználott motívumokat a harmadik emelet formakészletéből merítette.

Képzletét szabad szárnyra csak a toronysisak megtervezésénél engedte. A negyedik emeleti ablakok íve fölé kifeszített számráthátívek közé négyoldalt erkélytornyocskákat, galériát, finomvonalú, nyúlánk kősisakot tervezett, melynek alsó harmadát gallérszerűen alkalmazott körerkéllyel is díszítette. Teljesen valószínűtlen, hogy a lebontással az egykori toronysisakra vonatkoztatható töredékformák oly nagyszámban kerülhettek elő, hogy azokból a sisakmegoldás még részleteiben is visszakereszkedhető lett volna. Különben is nagyon kétséges, hogy a toronynak a középkorban egyáltalán kősisakja volt. Az 1470 előtti időből származó Schedel-féle metszetrajz szerint²⁴⁾ a budavári plébániatemplom ránkmaradt déli tornya még nem épült meg,²⁵⁾ Erhard Schön metszetén viszont,²⁶⁾ mely templomunkat az 1541. évi állapotában mutatja be, a tornyot sátoztető borítja. Ugyancsak sátoztetővel fedett tornyot mutat az 1572-ben kiadott Hufnagel-féle rézmetszet is,²⁷⁾ mely az Erhard Schön-féle metszetrajz nyomán készülhetett. Tornyunk 1602-ben még ebben az állapotában lehetett s így érthette meg a visszafoglalást is.²⁸⁾ Azonban 1696-ban, majd 1737-ben, Schmutzer metszetének tanúsága szerint,²⁹⁾ már barokk-hagymatető koronázta testét és ilyformán ábrázolta egy 1777-ből származó metszet rajzolója is.³⁰⁾ E metszetrajzok ismeretében semmiképpen sem látszik valószínűnek, hogy valaha is kősisakja lett volna. Hogy Schulek Frigyes minden korhűségre való törekvése mellett is e megoldást választotta, arra nem a napvilágot látott leletanyag, hanem bizonyos építészettörténeti megfontolások készíthették.

Magának a toronynak és a hozzá kapcsolt épületrészeknek térbeli viszonya is azonos az eredeti állapottal. Ugyanis a toronyalja, mint ahogyan ma is, egykor kápolna céljait szolgálta. A torony emeleteire való feljutás tehát csakis egy külső lépcsőtornyocskának segítségével válhatott lehetségessé. Ez a nyolcszögalaprajzú lépcsőtornyocskák mind eredetiben, mind pedig a templomtornyó újjáépítése után a toronytest déli oldalának nyugati feléhez símul, mint azt az újjáépítés előtti állapotot feltüntető felmérési alaprajz bizonyítja, és a torony második emeletéig vezetett. Ennek igazolására a déli toronyoldalt ábrázoló fénykép szolgál. Ezen a fényképen jól láthatjuk, hogy a földszint és emelet megvilágítására a nyugati oldaléval azonos méretű ablakok törték át a torony falát. Az ablakok és a délnyugati saroktámpillér közti falsíkhöz épült a szóbanforgó lépcsőtornyó, melynek nyomai a fényképen könnyen kivehetők. A lépcsőtornyocskák megmaradt

belső falfelületén — mely a fényképfelvételen az első és második emeletet egymástól elválasztó övpárkány magasságáig követhető — jól látható a benne csavarodó csigalépcső fokainak csorbázata. Fényképünk arról is híven beszámol, hogy a csigalépcső légteréből a torony földszintje és első emelete megközelíthető volt. Az emeleti térbe vezető nyílás, elhelyezését tekintve, minden bizonnyal még középkori eredetű volt, mert a torony-emeletre másképen nem lehetett volna feljutni, noha helyreállítás előtti állapota azt mutatja, hogy a későbbi korokban végzett átalakítási munkálatok formai eredetiségéből ugyancsak kiforgatták. Ezzel szemben a földszinti nyílást egyáltalán nem tekinthetjük középkori eredetűnek. A későbbi s tört kövekből összerótt elfalazástól szemöldökíve a fényképen élesen elválik s látni engedi, hogy nem boltozással készült, hanem a már meglévő faragott kőfalat utóbb egyszerűen kivájták. És különben is a templombelső felé nyitott toronyaljának a lépcsőtornyocskából való megközelítésére a középkorban semmi szükség nem lehetett, ennek az összekötő nyílásnak létesítésére csak abban az időben kerülhetett sor, midőn a jezsuiták a rendház és a papnövelde közötti forgalmat a templomon keresztül kívánták lebonyolítani. Hogy a lépcsőtorny legalább a második emeletig vezetett, azt az első emelet bekötőnyílása feletti lépcsőcsorbázat bizonyítja. Viszont a torony többi emeleteit a négyzetalapú toronytest északnyugati sarkára állított hatszögalaprajzú lépcsőtorny kötötte már össze, amiből Schulek Frigyes joggal következtethetett arra, hogy a déli lépcsőtorny csak a második emeletig nyúlt fel. E megfontolások alapján tervezte meg tehát az újjáépített Mátyás-torony alsó emeleteit összekötő lépcsőtornyot.

A Mátyás-torony felső emeleteit összekapcsoló hatszögű lépcsőtorny a plébániatemplom egykori főhomlokzatát megörökítő fényképfelvétel bizonyossága szerint az újjáépítéskor még majd másfél emeletnyi magasságban állott. A toronytest élein a Mátyás-torony díszítéséhez hasonlóan hengertagok futottak, melyeknek oszlopszékei a templomtorny első és második emeletét elválasztó részfelületre támaszkodtak. A második emelet háromkaréjos vakráccsal díszített osztópárkányával egymagasságban övpárkány szakította meg a lépcsőtorny testét, mely alatt a falfelületet vakráccsal díszítette a középkori kőfaragó. E vakrácsokat felső végükön számárhátívű átvetőpárkány keretezte; íve kis toronyfiak közé feszült, a toronyfiakat pedig az oszlopfőkben végződő élhengerek hordták. Az övpárkány felső részüjéről újabb élhengerek szökkentek a magasba, úgyhogy biztosra vehető, hogy ez a díszítőmotívum emeletenkint megismétlődött. Schulek Frigyes tehát, midőn az újjáépített Mátyás-torony északnyugati sarkán e hatszögalapú lépcsőtorny mását megalkotta és annak testét ebben a szellemben a templomtorny kősisakjának alsó galériájáig felvezette, voltaképpen a fenti megfontolás alapján járt el s ha e lépcsőtorny felső kétharmadának architektúrájára a lebontás alkalmából felszínre került töredékanyagban támpontot nem is talált, az újjáépítésre vonatkozó tervének e részlete sem tekinthető teljesen önkényesnek.

Végül szóljunk néhány szót a négyzetalaprajzú toronytest sarkait erősítő támpillérek formai megoldásáról is. Fényképeink csak a délnyugati

sarkot támasztó két támpillérre nézve nyújtanak némi felvilágosítást. Annyi azonban kitűnik belőlük, hogy az első emelet magasságáig tömörtestűek voltak és vakrácsokkal díszített toronyfiakra való feloldásuk csak ebben a magasságban indult meg; továbbá a vakolat alól egy-két helyen kibukkant részletformák elhelyezése és egymáshoz való viszonya a támpillérek felépítményének tagozottságára vonatkozóan ad némi irányítást. Schulek Frigyes az újjáépített Mátyás-torony támpilléreit a fent leírt módon készítette el. A támpillérek alul tömörek, az első emelet magasságában pedig gazdagon díszített toronyfiakra lazulnak. Figyelemreméltó azonban az a körülmény, hogy a fényképeken látható támpillértagozatok és díszítőrészeket mása a mai támpilléreken az eredeti elhelyezésnek megfelelően mind fellelhető. Ez esetben is bizonyosra vehető tehát, hogy Schulek Frigyes a támpillérek tervének elkészítésekor a fennmaradt eredeti formákat minden tekintetben a legnagyobb mértékig figyelembe vette.

Ha végigtekintünk a budavári plébániatemplom ránkmaradt faragványainak során, úgy a Mátyás-torony fent ismertetett részletformái közül számos darabot viszontláthatunk. Így a Halászbástya-múzeum birtokában van a nyolcszögű toronytest emeleit elválasztó övpárkányok háromkaréjos vakrácsdíszének három darabja,³¹⁾ a harmadik toronyemelet ablaknyílásait keretelő átvetőpárkányok kúszólevelekkel díszített néhány töredéke,³²⁾ továbbá a hatszögalaprajzú északnyugati lépcsőtornyocskának a második és harmadik emelet közötti övpárkány magasságában elhelyezett vakrácsos orma³³⁾ és egy ezekhez hasonlóan kialakított, de nyolcszögalaprajzra szerkesztett vakrács-dísz, mely ezek szerint minden valószínűséggel a délnyugati lépcsőtornyocska díszítéséből származik és a bontás alkalmából mint töredék, vagy másodlagos helyre felhasznált faragvány kerülhetett elő.³⁴⁾ Már ilyen pontossággal meg nem állapítható azoknak a töredékeknek (legnagyobb részét kőszátragnak, toronyfiagnak, levél díszeknek és kúszóleveleknek) helye, melyek a Halászbástya-kőtár kiállított, vagy pinceraktárában elhelyezett töredékein kívül mindegyik felsorolt magángyűjteményben több-kevesebb számban előfordulnak.³⁵⁾ Egyrésztük minden bizonnyal a délnyugati saroktámpilléreket díszítette valamikor, másik részük pedig az újjáépítést megelőző lebontások anyagából kerülhetett elő.

A hosszház déli oldalának vizsgálatára áttérve mindenekelőtt a toronytól számított első boltszakaszba nyíló pompás Mária-kapu érdemel figyelmet. Ez a szobrászati díszlet valamikor gazdagon megrakott kettős-kapu erősen megrongált állapotban került napvilágra. A papnövelde építéskor elfalazták, osztókövét, ívmezejét kitörték. Helyüket otromba ajtónyílások foglalták el, rajtuk keresztül a papnöveldeből a templomtér érintésével közvetlenül a jezsuita-kollégium épületébe lehetett jutni.

A kapuzatról fennmaradt fényképfelvétel tanúsága szerint³⁶⁾ ez a nagy művészettel megalkotott építmény a boltszakasz falának alsó felét majdnem teljesen kitöltötte. Gazdagon tagozott béléte hatalmas ívben borult össze s végig szobrokkal volt megrakva. Szobrok ugyan nem maradtak fenn eredeti helyükön, de a szobortartó gyámok és a szobrok sátozottói, többé-kevésbé megcsonkítva bár, de láthatók voltak még. A csúcsíves

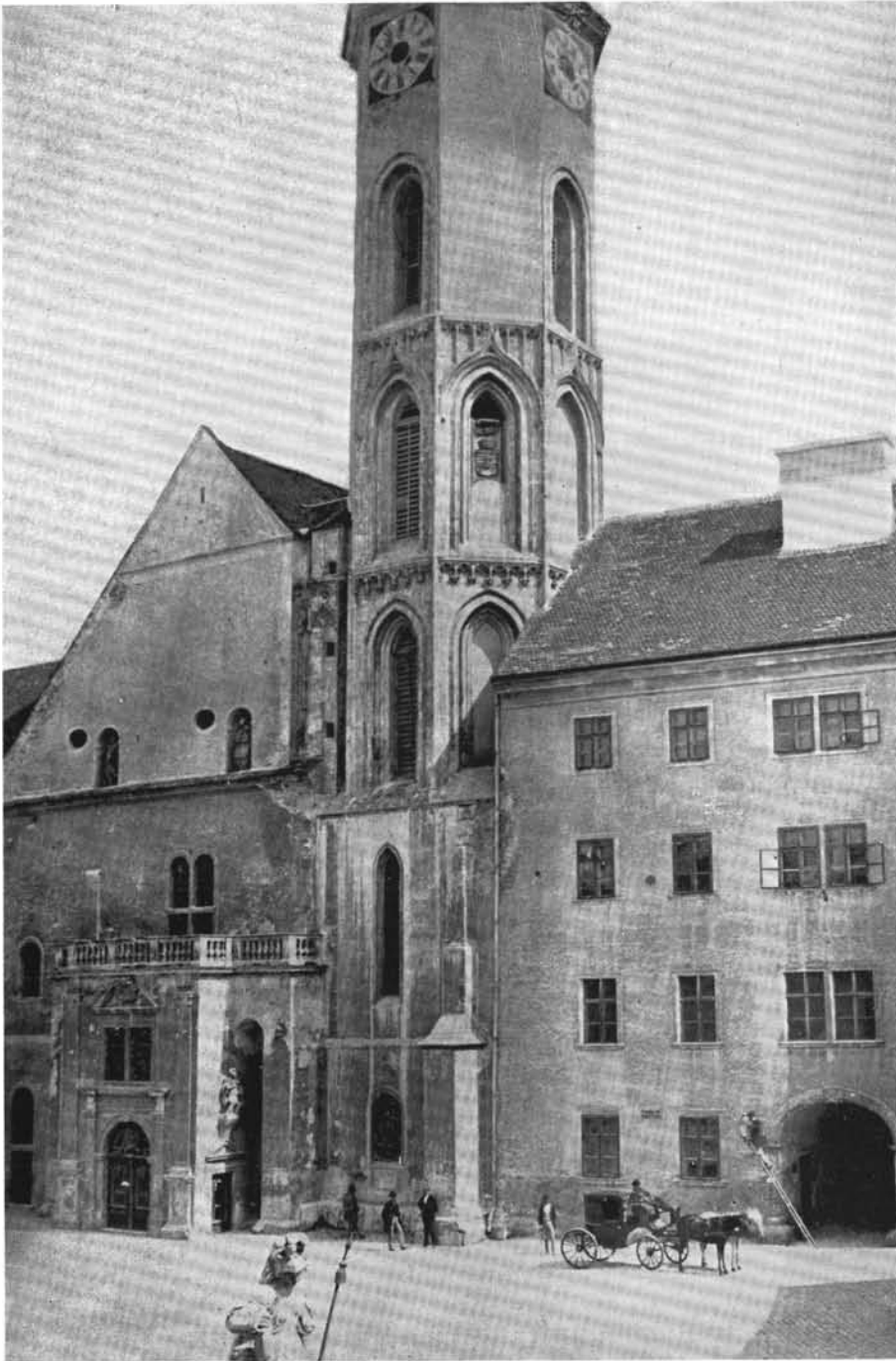
kapunyílásokat az ívmezőtől vízszintes párkány választotta el, melynek vonala a bélletszéllel, a kapunyílások íveivel és az osztókávakó tagozataival egyetemben négy háromszöget keretezett. E háromszögeket a Mária-kapu mestere a négy evangélista domborműben kifaragott jelképével töltötte ki. A kapun a bemenet balkézre eső háromszögben szárnyas emberalak volt látható: Máté evangélista jelképe. A kapuosztó kávakó baljára János evangélista jelképe került, a további két háromszöget pedig Márk és Lukács evangélista jelképe, az oroslán és a bika foglalta el.³⁷⁾ Az ívdombormű Mária halálát ábrázolta. Baloldala mondhatni teljes épségben megmaradt, jobbfelében erősen sérült állapotban került ki az elfalazás alól: csupán a hét apostolalak maradt meg belőle, melyek a baloldali részen ábrázolt többi öttel egyetemben térdelve veszik közre a haldokló Mária imaszámolyon összeomló testét. A cselekmény színhelyét a baloldali apostolcsoport fölött ábrázolt ágy jelzi, a fölött pedig, a bélletív vonalat követve elhelyezett két ülő alak látszik. Fejüket dicsőítő övezi. Az ívdombormű e töredékeiből nagy valószínűséggel következtethetünk az elpusztult részekben ábrázoltakra. A képszerkesztésből önként következik, hogy a dombormű jobb felső részén a baloldalnak megfelelően ugyancsak két ülő alak került kifaragásra s így bennük a legnagyobb valószínűséggel a négy evangélistát sejthetjük. A négy evangélista ülő alakja pedig minden bizonnyal az angyalokkal körülvett Megváltót foghatta közre, amint a Szűzanya gyermek képében mennyberöppenő lelkének fogadására siet. Végül a kapuzat stílusbeli és ikonográfiai szerkezetéből következtetve arra is joggal gondolhatunk, hogy a kapuosztó kávakó a bélletszobroknak megfelelően elhelyezett szobrászati alkotással volt díszes. Arra való tekintettel, hogy a budavári plébániatemplom a Boldogasszony tiszteletére épült és e kapuzat legnagyobb szobrászati díszének: ívdomborművének tárgyképe is Mária életéből van merítve, önmagától adódik a feltevés, hogy az osztókávakó homloksíkját a Gyermek Jézust karján tartó Istenszobora díszítette. Ha e feltevés megállja helyét, úgy ebből a béllet szobraira is nagy valószínűséggel következtethetünk. Ugyanis kézenfekvő, hogy a kapuzat Szűz Mária dicsőítésére épült, s mint mondtuk: az osztókávakó szobra minden bizonnyal a glóriás Szűzanyát ábrázolhatta. Ily alkalmakkor a középkori mesterek Szűz Máriát az evangélisták, apostolok, nem egyszer pedig rokonsága, így Keresztelő Szent János, Szent József, Szent Erzsébet és Szent Anna, vagy más szentek társaságában is ábrázolták. A Mária-kapu esetében az utóbbiak látszanak legvalószínűbbnek, hiszen a négy evangélista és az apostolok az ívmezőn már kifaragásra kerültek.

Schulek Frigyes e felvétele felbecsülhetetlen értéket jelent az építéstörténet számára. Nem csupán azért, mert segítségével fogalmat alkothatunk a budavári plébániatemplom e díszéről, hanem azért is, mert általa a Mária-kapu ránkmaradt töredékeinek felfedezésére is vállalkozhatunk. E fénykép nyomán volt ugyanis megállapítható, hogy a Fővárosi Múzeum Halászbástyában elhelyezett kőtárának anyagában az ívmezőnek két evangélista ülő alakját magába fogadó s már eddig is ismert töredékén kívül³⁸⁾ a négy evangélista-jelkép közül a két középső, Jánosé³⁹⁾ és Márké⁴⁰⁾, továbbá a kapukeretkövek néhány jellemző darabja,⁴¹⁾ a kaputól bemenet jobbra eső bélletoldal szoborfülkéjének erősen megrongálódott sátor-

teteje⁴²⁾ és egy szemmeláthatóan pótlásként beépített, tehát valamely későbbi helyreállításból származó bélletoszlopszék töredéke is fennmaradt.⁴³⁾

A keretkövek vizsgálata további érdekes megfigyelésekre vezeti a kutatót. E töredékek ugyanis azt bizonyítják, hogy az ajtónyílásokban az eredeti terv szerint ajtószárnyak nem voltak, mert rajtuk ajtótok elhelyezéséhez szükséges horony, káva nincsen. Nyilvánvaló tehát, hogy a Mária-kaput nem közvetlenül szabadbanyílóan tervezte mestere. Ez a körülmény arra vall, hogy a kapuzattal együtt előcsarnok építésére is sor került. És tényleg, Schulek Frigyes az általa készített s a lebontás előtti állapotot megrögzítő alaprajzon a Mária-kapu előtt valamely elpusztult építmény köríró falait jelezte, melynek legalább alapozása, ezek szerint, kétség-telenül felszínre kerülhetett.⁴⁴⁾ Lers Pál 1878 július 24-én kelt jelentésében meg is emlékezik erről a nyolcszögű építményről s azt írja, hogy alapfalainak nyomait megtalálták. Mivel ez az épület kapuzatunkat tényleg eltakarta, így rendeltetésére nézve kétség nem merülhet fel: előcsarnok lehetett, mely a fenti megfigyelések alapján a Mária-kapuvál egyidőben, egyszerre épült.

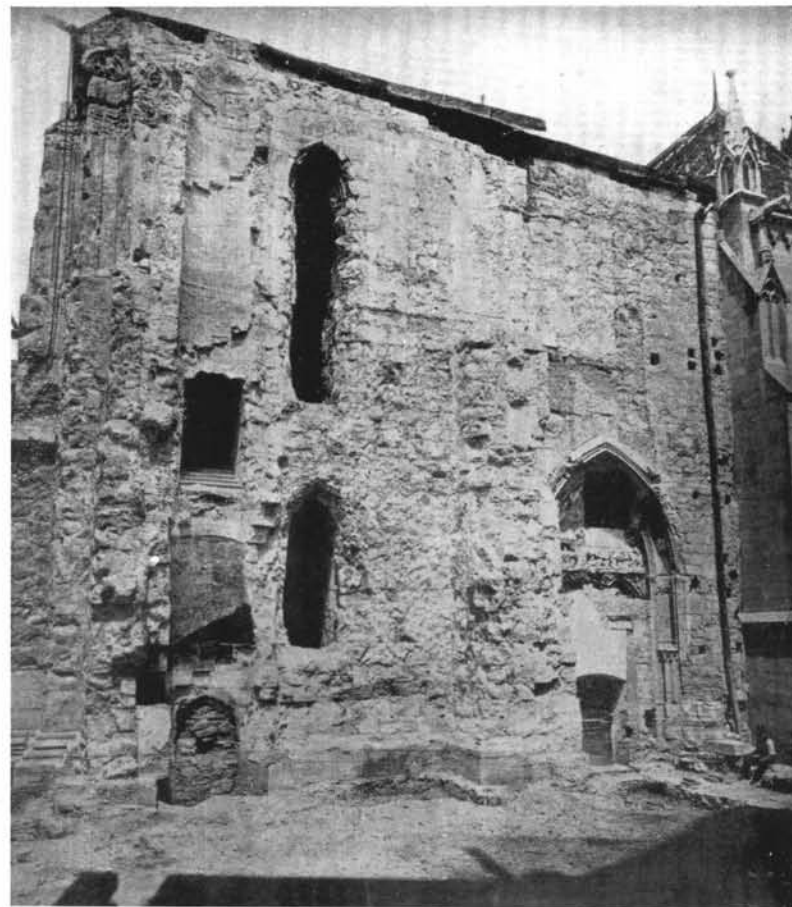
Kapuzatunk kerekplasztikai díszítésére vonatkozóan bizonyosat nem tudunk. Fényképeinken a bélletek oszlopfülkéi üresen tátonganak felénk. Hogy azonban mégis érdemesnek látjuk a Mária-kapu ezideig ismeretlen szobrászati alkotásaival való foglalkozást, arra az alább elmondandók szolgálnak igazolásul. A Halászbástya-kőtár többek között négy erősen megviselt állapotban levő, homokkőből faragott szobortöredéket őriz. E négy faragvány közül az egyik egy 83 cm magas, két töredékből összeállított Madonna-szobor, melynek csupán karjai és feje hiányzanak,⁴⁵⁾ a másik Keresztelő Szent János szobrának 58 cm magas töredéke,⁴⁶⁾ a harmadik és negyedik pedig ma már meg nem határozható alakbrázolásból származó 43, illetve 31 cm magas szobortöredék.⁴⁷⁾ Töredékeink a faragás módjából és stílusukból következtetve szorosan összetartoznak és tagadhatatlanul a Mária-kapu ívdomborművének formafelfogását tükrözik, annak stílusához kapcsolódnak. A szobrok, eredeti magasságukat tekintve, két csoportra oszthatók. Az egyik csoportba a Madonna-szobrot és a kisebbik ismeretlen alakbrázolásból származó töredéket sorozzuk, magasságuk a Madonna-szobor méretéből következtetve, körülbelül az egy métert ütheti meg. Már a Keresztelő Szent János töredékdarabja és a nagyobbik ismeretlen töredék egykori mérete nagyobb volt s úgy 1.20—1.40 méterre tehető. Feltevésünk szerint a Madonna-szobor és társtöredéke a Mária-kapu szobrászati díszítésére szolgált a középkorban: e két szobor magassága a bélletfülkék magasságának felel meg, s a Mária-kapu szobrászati alkotásai között okvetlenül kellett egy Madonna-szobornak is lennie. A kapuzat bélletoldalaiban három szoborhellyel kell számolnunk: kettő a bélletfülkében állt, egy pedig az osztókávakövet díszítette. Ha tehát feltevésünk helyes, akkor a Madonna-szobor egykori helye az osztókávaköven lehetett, mint azt a francia és a franciás szellemben megalkotott kettős kapuzatok példázzák, a társtöredék pedig a bélletfülkék valamelyikében foglalhatott helyet. A másik két szobortöredék elhelyezésére vonatkozóan semmi támpontunk nincsen, de nem

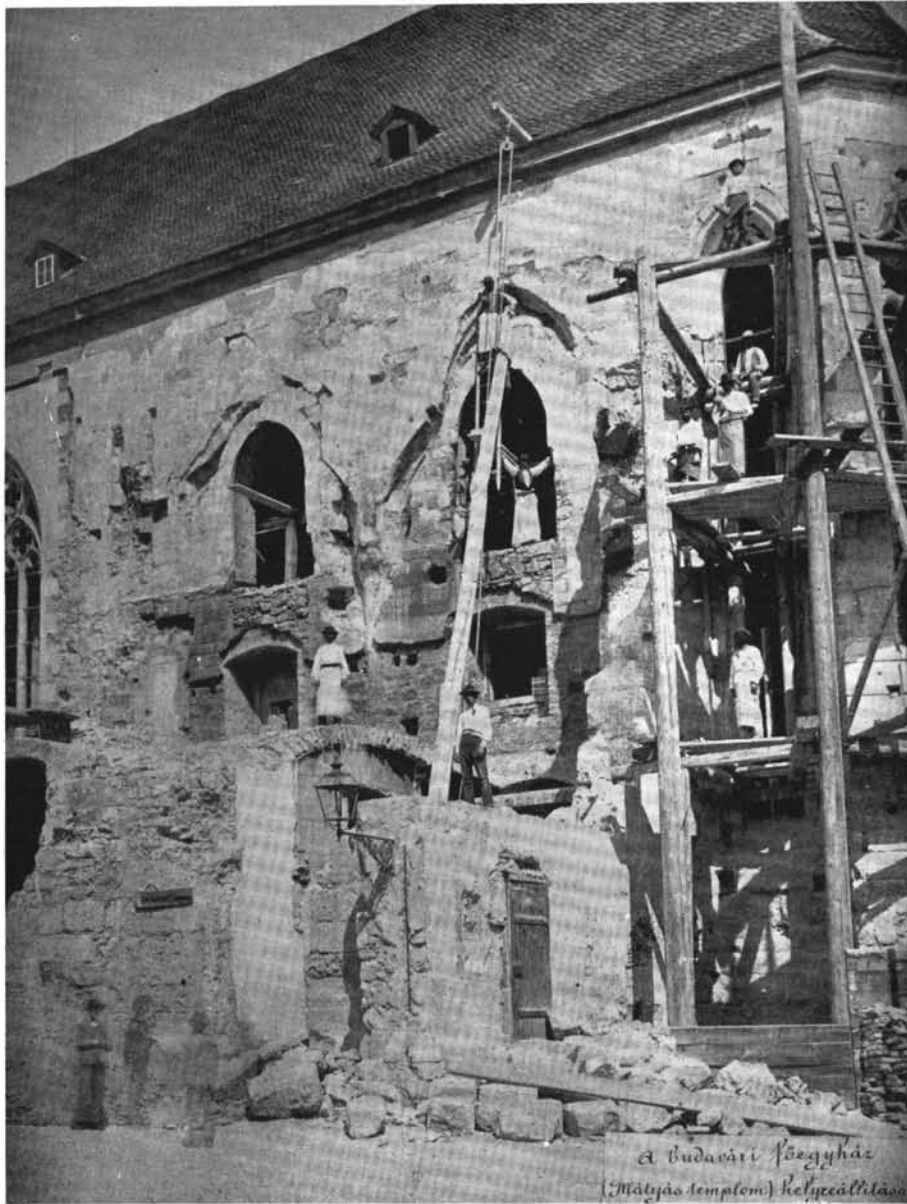
17. A Koronázó-főtemplom nyugati homlokzata az újjáépítés előtt.

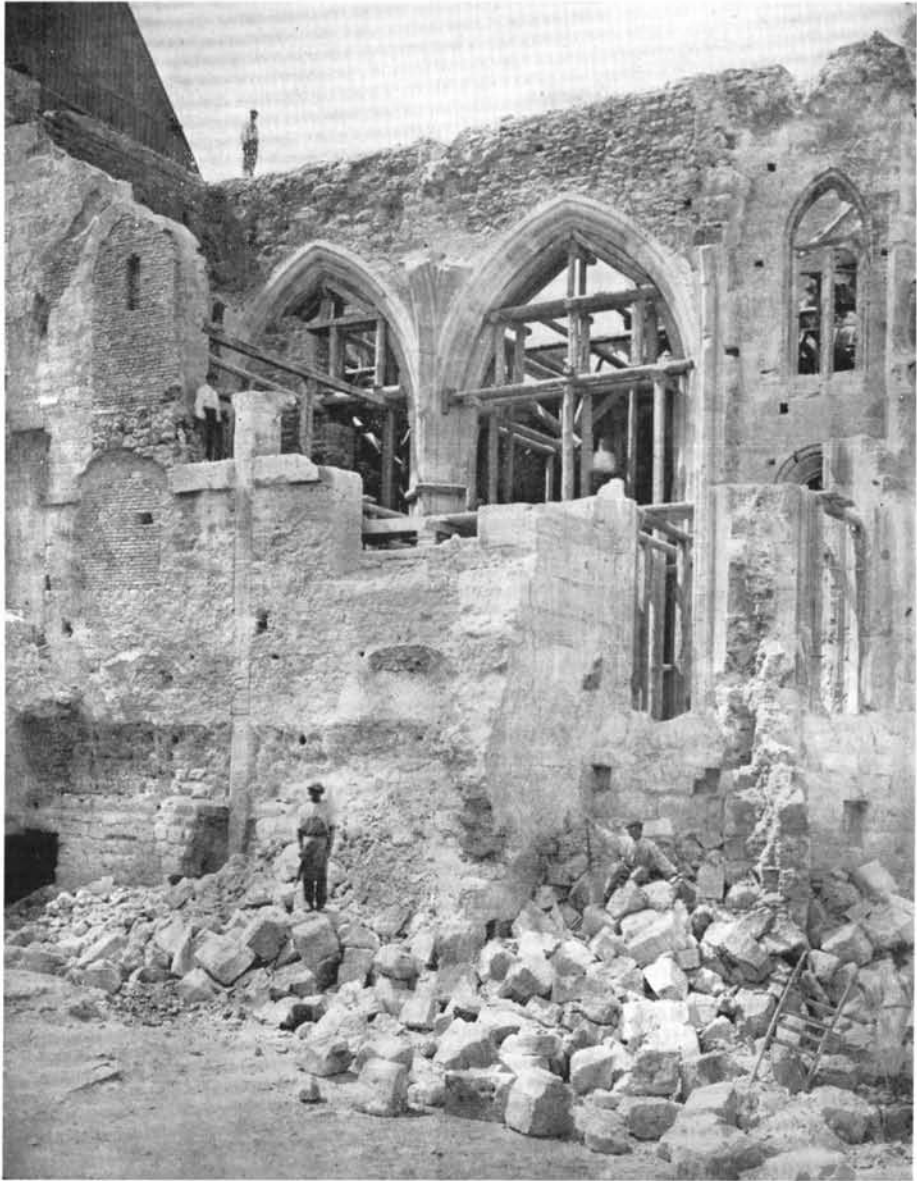
18. A nyugati homlokzat az előcsarnok elbontása után.

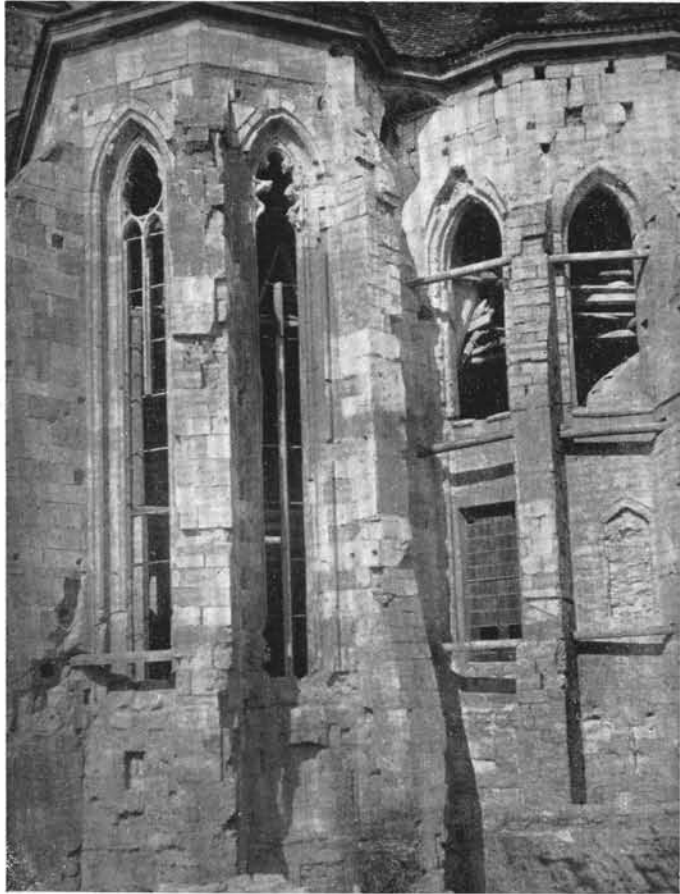
19. A Mátyás-torony bontás közben. A háttérben a Mária-kapu látható.

20. A Koronázó-főtemplom déli szentélyének részlete.

21. A déli szentély bontás közben.

22. A Koronázó-főtemplom szentélyrészele.

23. A Béla-torony alja kelet felől.

24. A Koronázó-főtemplom északi mellékbejárója.

25.

26.

27.

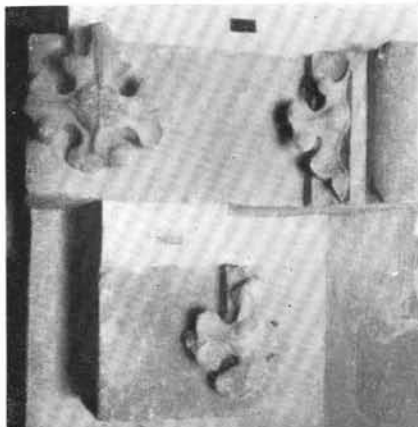

28.

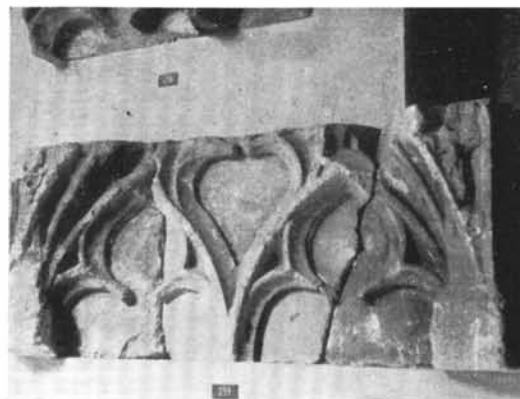

29.

Töredékek a Koronázó-főtemplomból. — A 25., 26., 28. és 29. a Kisaári Kíss-gyűjteményben; a 27. a Kordely-Kováts-gyűjteményben.

30.

31.

32.

33.

34.

35.

Töredékek a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtarban.

36.

37.

38.

39.

Töredékek a Koronázó-főtemplomból.

40.

41.

42.

43.

44.

45.

Oszlopfők a Koronázó-főtemplomból a Halászbástya-kőtarban.

lehetetlen, hogy a Mária-kapu előcsarnokának díszítéséből valók. Az ugyanis nem látszik valószínűnek, hogy a templom külső architektúrájába illeszkedtek, mert méretük ahhoz túlkicsi. Meggondolásaink kézzelfogható eredményének a Madonna-szobor eredeti helyére vonatkozó feltevésünket tekintjük.

A Mária-kapu fényképének és fennmaradt építészeti töredékeinek vizsgálatára visszatérve, meg kell még azt is állapítanunk, hogy a fennmaradt részletek anyaga nem egységes. Az erős kopásokat mutató s felületükön sötét színű homokkő-töredékek mellett finomabb részleteiben is feltűnően jó állapotban ránkmaradt világosszínű mészkőfaragványokat találunk közöttük s ez utóbbi csoporthoz sorozódik a már említett, későbbi helyreállításból származtatható oszlopszék darabja is. E két, egymástól különböző szerkezetű anyagnak alkalmazása magán a fényképen is felismerhető, amennyiben a kapuzat bélletének lábazata, sőt a baloldali bélletoldal egész alsó harmada világosabb színű kőanyagból készült és szemmel láthatóan jobb állapotban is volt a kibontáskor, mint a kapuzat többi része. Továbbá feltűnő az a körülmény is, hogy a mészkősorok a déli torony falába vannak kötve, ezzel szemben a homokkőből épített falrészek a toronyfaltól elválnak. Az elválasztó függőleges falhézag az ívek magasságában különösen jól látható. E megfigyelések a kapuzat egy későbbi helyreállításának feltételezését teszik indokolttá.

Ha Schulek Frigyes fényképét további vizsgálat tárgyává tesszük, úgy azt is megállapíthatjuk, hogy a bemenet balra eső kapubéllethez tagozatok csatlakoznak, melyek azonban a Mária-kapu tulajdonképeni bélletéhez már nem tartoznak. E tagozatok egy kivételével a bélletív kezdetének magasságában finomművű és a béllettagozatokéhoz hasonló fejezetekben végződnek s fölöttük ívtagozatok kezdete látszik. Nem lehet vitás, hogy e tagozatok és ívek az egykori előcsarnok architektúrájához tartoznak s a Schulek Frigyes által meghatározott előcsarnok-alaprajzba kifogástalanul be is illeszthetők. Az ívek rendeltetése a fénykép alapján ugyancsak megállapítható. A szóbanforgó tagozatokat a Mária-kapu bélletétől egy fejezetnélküli tag választja el, mely a bélletív kezdetének magasságában eredeti irányából kilendült és íve a hosszház falával 45 fokot bezáró függőleges síkban az egykori előcsarnok középpontja felé tartott. A fejezetekkel koronázott tagozatok viszont oly ívet tartottak, melynek síkja a hosszház falára merőleges volt. Nyilvánvaló tehát, hogy az előbbi ív az előcsarnok boltozatának egészen a lábazatig levezetett bordatagozata volt, míg az utóbbi a boltozat falsíkmenti vakíve lehetett. Az ennek alapján elképzelhető boltozati rendszer a Schulek Frigyes kutatómunkája alapján nyolcszögűnek megállapított előcsarnok-alaprajzzal⁴⁸⁾ sem áll ellentétben.

Schulek Frigyes az újjáépítéskor a Boldogasszony templom e díszkapuját eredeti helyén másolatban újrafaragtatta: minden, a fénykép szerint eredeti helyén megmaradt faragványrészlet e másolatban fellelhető; de gondja volt arra is, hogy az ívmező domborművének kiegészítése ikonográfiai szempontból is kifogástalanul történjék. Ebben az igyekezetében Czobor Imre volt segítségére, ki egy XV. századbeli, az esztergomi kincstárban talált és azonos tartalmú gyöngyházfaragvány alapján állapí-

totta meg azt, hogy a töredékes ívdombormű ép állapotában Mária halálát hogyan és mily elrendezésben ábrázolta.⁴⁹⁾

Feltűnő azonban az, hogy Schulek Frigyes az újjáépítéskor az előcsarnokkal kapcsolatban nem követte eddigi módszerét: az általa megtervezett előcsarnok teste nem nyolcszög, hanem négyzetalapra épült. Nem hallgatható el azonban az a tény, hogy Schulek Frigyes, bár alkotóképzeletét az eredeti alaprajz által nem kötötte meg, az előcsarnok építészeti kialakításában a fennmaradt gyér eredeti formákhoz mégis ragaszkodott és az előcsarnokot teljesen a Mária-kapu szellemében és stílusában tervezte meg. Ez a jelenség érdekes fényt vet Schulek Frigyes újjáépítési módszerére, mondjuk: a helyreállítás problémájáról vallott felfogására. Az építészeti részletformák hű másolásra ösztönözték s így az eredeti formákat majd minden esetben másolatban átmentette az utókor számára. Ilyenkor tehát inkább műtörténész és helyreállító, restaurátor volt, mint építész. Abban a korban, melynek szülöttje volt, a mult alkotásaiban való elmerülésnek ez a foka ismeretlen volt még, ezért ha nem is mentette meg az eredeti részletformákat a maguk helyén, azzal, hogy másolatban megörökítette azokat, művét az utókor részéről, ebből a szempontból is méltán illetheti elismerés. Viszont, ha eredeti faragványok formaképzeletét nem kötötték meg, az építész legyőzte benne a tudóst. Jogosan látta célszerűbbnek az előcsarnok alaprajzát négyzetalapúnak venni, mert ezzel tágasabb és a Mária-kapuvál azonos nyílással ellátott kapuzatú előcsarnokot tervezhetett. Eltért tehát az eredeti alaprajztól, noha az előcsarnokot ez esetben is a Mária-kapu stílusában tervezte meg.

A déli homlokzat egyhangú második és harmadik szakaszáról készült fénykép építészeti részletformákat nem mutat. A fal sorozatos átépítések nyomait viseli magán: a párosával beépített újabb ablakkávák körül előtűnnek a középkori, gótikus ablakok befelé szűkülő bélletei, melyek Schulek Frigyesnek az újjáépítéskor a déli hosszházablakok előképéül szolgáltak. A boltszakaszokat elválasztó támpilléreket bizonyára a későbbi átépítések és hozzáépítések idején faragták le, egykori formájukra semmi nyom nem enged következtetni.⁵⁰⁾

A negyedik boltszakaszt megörökítő fényképek⁵¹⁾ azonban újra fontos megállapításokra adnak alkalmat. E boltszakaszba ugyanis egy másik déli kapu nyílt, mely ha erősen megrongálódva is, de nagyjából teljes egészében ránkmaradt s az Epreskertben felállítva a mai napig is látható.⁵²⁾ A kapu egynyílású volt és a hosszház falsíkja elé ugró béllete külön kis kapuépítményt alkothattott. Ez építmény külső falélének keménységét oszlopok enyhítették, a bélletet magát pedig közös lábazon álló, alaprajzi szempontból egyéni ötletességgel elrendezett pillérnyelvek és az ezeket körülvevő oszlopok díszítették. Az oszlopok szélesen terpeszkedő háromgyűrűs tányértalpon álltak, törzsük a fal előtt szabadon nyúlt fel s csak finoman de azért erőteljesen megmintázott kehelyfejezeteik voltak falba kötve. E fejezetekre támaszkodtak a bélletívek, melyek közül a belső és középső ív eléggé épen vészelte át a századokat, a külső azonban elpusztult az idők folyamán. A bélletek által keretezett kapunyílás kávakövéből a bélletoszlopfők magasságában egy-egy gyám ugrott ki s támasztotta meg a

háromkaréjos tükörrel díszített ívmezőt, melyben valamikor minden bizonnyal festmény is volt. Hogy a kapuzat felépítménye milyen lehetett, arra nézve a fénykép tanúsága szerint semmi nyomra vezető részlet nem maradt fenn s így a fényképből a tulajdonképeni kapuzaton kívül alig valamit olvashatunk ki a budavári plébániatemplom egykori alakjára vonatkozóan. Csupán csak annyi érdemel még említést, hogy a kapu-építmény a templom lábazati párkányát megszakítja. E lábazati párkányról, mely a kaputól bemenet balra eső támpillért is szegélyezi, azt kell megjegyeznünk, hogy keresztmetszete a déli torony körül megismert lábazati párkány profiljával nem egyezik meg.

Schulek Frigyes e kapuzat mását is felépítette a Koronázó-főtemplom ugyane helyén. Ha azonban az általa tervezett kapuzatot az egykori kapu formáival egybevetjük, úgy kétségtelenné válik előttünk, hogy részére a teljes visszaszerkesztéshez elegendő számú részlet nem állhatott rendelkezésre. Annyi azonban bizonyos, hogy Schulek Frigyes az általa alkotott kapuzat megtervezésében az eredetiről biztosan megállapítható formákat mégis kivétel nélkül mind felhasználta s így az egykori alakzatok és megoldások eredeti helyen való alkalmazásának elvét, melyet az eddigi részletek beható vizsgálata alkalmával minduntalan megnyilvánulni láttunk, ez esetben is érvényesítette.

E kapuzatot — mint ezt a helyreállítás előtti állapotot megrögzítő alaprajz mutatja — a későbbi időkben elépítették. Ennek az építménynek keleti fala, valamint délkeleti sarokpillére a bontások alkalmával láthatóvá vált s formája után ítélve talán a templomtest déli oldalához fűzött valamely kápolna kerítőfalának lehetett része.

A déli oldal ötödik és hatodik boltszakasza már a déli szentélyhez tartozott. A Schulek-hagyatékából előkerült és felirata szerint 1875 július 7-én készült fénykép a templom e részét éppen bontás közben mutatja (20. kép). A boltszakaszokat egykor áttörő gót ablakok kávéi itt-ott előtűntek az újabkori elfalazások és ablakkeretek mögül, a két boltszakasz érintkezési vonalában pedig, a hiányzó támpillér helyén, karcsú, nyolcszögű pillér nyúlánk teste bontakozott ki a munkálatok folyamán. E pillér a templomtestnek körülbelül kétharmad magasságáig ért fel és valamikor a két boltszakasz határfalának síkjában kifeszített kiváltó ívek súlyát viselte, amint ezt a még eredeti helyükön látható ívkezdetek kétséget kizáróan bizonyítják. A középkori mester a templomtest déli falát ezen a helyen kiváltotta tehát, aminek oka nem lehetett más, csak az, hogy a déli szentélyhez valamely csatlakozó építmény légtérét kívánta hozzákapcsolni. Ez az építmény a kiváltó ívek magasságát tekintve, a szentélymagassággal nagyjából egyenlő lehetett és a Schulek Frigyes által készített alaprajz tanúsága szerint a szentély beosztásának megfelelően két boltszakaszra oszlott. Ha az alaprajzot egybevetjük a Schedel-féle metszeten ábrázolt budavári plébániatemplom rajzával,⁵³⁾ úgy azon is azt fogjuk látni, hogy a templom testének szóbanforgó helyén tényleg a templom főpárkányával egyező magasságú, kereszthajószerűen kiugró építmény látható. Mind e körülmények azt bizonyítják, hogy az ötödik és hatodik boltszakasz vonalában, tehát a déli mellékszentély megépítése után, nagyméretű építménnyel bővült a budavári plébániatemplom. Ez a templomtesthez

hozzáfűzött épületrész azonban Schulek Frigyes idejében már csak félmagasságban állott és sekrestyéül, valamint sekrestyelakul szolgált.

A sekrestyerész lebontásának alkalmával napvilágot látott a szentély s egyben a déli oldal egyetlen, nagyjából ép támpillére is, mely a hatodik boltszakasz és a déli szentély záródásának határán állott. A támpillér a fénykép tanúsága szerint a hosszháznak körülbelül harmadmagasságában lépcsősen visszaugrott, a főpárkány alatt pedig hatalmas rézsűben végződött. A támpillér lépcsőjét három oldalról rézsűsen faragott fedőkő takarta, melynek csúcsán finomdíszű szobortalapzat volt. Egy ilyen szobortalapzat töredéke szerencsésen fenn is maradt az utókornak és ma a Halászbástya-kőtár egyik kiállított darabja.⁵⁴ E támpillér formáinak ismeretében tehát akár képet is alkothatunk a déli mellékszentély azonos rendeltetésű részleteinek felépítésmódjáról.

A Schulek-hagyaték egy másik fényképén a déli szentélyt már félig lebontva láthatjuk (21. kép). Még állt azonban a déli szentély falának kiváltó íveit viselő nyolcszögű pillér falból részben kibontott teste, amint csonkaságában is hatalmas lendülettel nyúlt fel az egykori boltozatok magasságáig. Törzsén vízszintesen osztó tagozatok nem vehetők ki, ami arra vall, hogy az egykori déli hozzáépítés nem volt emeletekre tagolva, hanem a mellékszentélyek légteréből mintegy kereszthajószerűen nyílott. E fénykép arra is bizonyosságot szolgáltat, hogy e pillérnek fejezete nem volt, a kiváltóívek tagozatainak egyrésze — mint azt már előbbi fényképünk is mutatta — minden közvetítő épületplasztikai dísz nélkül, egyszerűen a pillér törzsére metsződött, másik része pedig a pillértestből buggyant ki, majd könyökvonalban megtörve lendült a magasba. Ez az ívtagkezdet a fénykép szerint, ha erősen megviselt állapotban is, de napvilágot látott eredeti helyén.

A nyolcszögű pillér törzse mögött, azzal egyvonalban tűnik elő a templomtér nyugatról számított ötödik pillére, mely a déli szentélyt a főszentélytől választotta el. Gazdagon tagozott teste keresztmetszetben csúcsra állított négyszöget mutat, éleit pedig hengeres és körtetagozatú profilok élénkítették. E pillérnek sem volt szobrászati dísz: tagozatai fejezetek közvetítése nélkül kúsztak fel a hajókat elválasztó ívekre. Kivételt csak a nyolcszögű pillér felé tartó déli hevederív bordája alkotott, mely a hajópillér tagozataiból a nyolcszögű pillér kiváltóíveinek tagozatával egyező módon kibuggyanva bontakozott ki a boltfészekből.

A déli szentély záródásának lebontásával láthatóvá vált a szentély-záródás boltozatához tartozó falpillér körtetagja is a zárósokszög északi végében. E tagozat — mint a hajópillér árkáíveinek tagozatai — ugyan-csak minden megszakítás nélkül emelkedett a magasba, hol elszakadva a szentély falától a boltozati borda szerepét vállalta. Ez az épületrészlet irányítást ad a déli mellékszentély belső architektúrájának elképzeléséhez. A szentélysokszög törésvonalalaiban bizonyára ehhez hasonló körtetagozatú falpillérek voltak, melyek a magasban ívbe borultak és talán díszesebben kialakított zárókőbe futottak össze. Ha még hozzávesszük ehhez a Lers Pál 1878 augusztus 26-án kelt jelentésében foglaltakat, melyekből arról értesülünk, hogy a mellékszentélyek falát sediliafülkék is tagozták, úgy a mellékszentély architektúrájáról alkotott vázlatunkat azzal is kiegészít-

hetjük, hogy a falsíkokat áttörő kőosztagos kőrácsos ablakok alatt sedilia-fülkék foglaltak helyet.

Fényképünk, mely a szélén levő feljegyzés szerint az 1878 június. 12-i állapotot mutatja, még kétségtelen bizonyítékot szolgáltat arra is, hogy a főszentély és a mellékszentélyek nem egy korban épültek. Ugyanis a déli mellékszentély lebontása alkalmával előtűnt a fél-tizennégyszög alaprajzú főszentélynek a mellékszentély építésekor elépített déli szélső oldala is. Ez a falsáv, mely így a későbbi korok átépítésétől megmenekült, a maga eredetiségében mutatja be a főszentély egykori architektúráját. E szerint a főszentély falait ablakok két egymásfölötti sorban törték át. Az alsó sor ablakai félkörívesek voltak, bélletük keresztmetszete a nyugati homlokzat rózsablakának kávakérsztmetszetével azonos rajzot mutatott, a felsők viszont csúcsívbe borultak össze, az alsókkal szemben kőráccsal osztottak voltak s bélletüket hengertag díszítette. Schulek Frigyes az újjáépített templom főszentélyén az eredeti alaprajz betartásával mindezeket a formákat is szó szerint átvette, így a mai főszentély részletformái az idetartozó eredeti faragványoknak töredékanyagunkból való kiválasztásában biztos támpontul szolgálhatnak. Segítségükkel megállapítható, hogy a Halászbástya-kőtár a felső ablaksor egyik tagjának könyöklő-szélárbaját őrzi, további darabok pedig mindkét ablaktípusból előfordulnak az Epreskertben és a Kisbaári Kiss Ferenc-gyűjteményben egyaránt.⁵⁵⁾

Az a körülmény, hogy a Koronázó-főtemplom mai szentélyének lényeges formái az egykori szentély azonos rendeltetésű részleteinek másolásából adódtak, teszi jogosulttá azt is, hogy azoknak az újjáépítéskor felhasznált építészeti tagozatoknak is figyelmet szenteljünk, melyekről biztos adatok híján nem tudjuk, hogy eredeti előképek nyomán készültek-e avagy sem. Ilyen részletnek kell tekintenünk például a mai szentély lábazatát, melyet ha figyelmesen megvizsgálunk, úgy benne a déli hossz-házfal déli-keleti kapuzata mellett fennmaradt lábazati párkányra ismerünk. Nincsen okunk hitetlenkedni abban a tekintetben, hogy a főszentély elfalazás mögül előtűnt eredeti falrészletének minden lényeges építészeti alakzata fennmaradt s így a mai főszentély lábazata is biztosan az egykori lábazati párkányának formáit mutatja.

Egy 1878 május 7-ről keltezett, a Schulek-hagyatékból származó fénykép a déli szentélyt és a főszentély déli sarkát örökítette meg számunkra (22. kép). Ekkor még a déli szentély ablakainak erősen kitöredezett kőrácsai helyükön voltak, mély vājattal s külső szélükön futó körtagozattal díszített bélleteik majdnem teljes épségben vészelték át a századok viharait. A főszentély azonban az idők folyamán erős átalakításokon esett keresztül. Ablakait már a középkorban átépítették, amennyiben az egymás fölött levő ablakok helyett a mellékszentélyekéhez hasonló, hosszú, keskeny gót ablaknyílásokat törtek falába. Később ezeket a gótikus ablakokat újra megosztották: a fényképen jól látható egy-egy ilyen újabb török- és barokkori beépített ablaknyílás. Sajnos, az északi szentélyről nem ismerünk fényképfelvételeket, azonban minden valószínűség szerint az előbbiekhöz hasonló állapotban lehetett Schulek Frigyes idejében. A szentélyek e képeken megismert részleteiből alig maradt ránk néhány faragvány. Csak

egy-két igen rossz állapotban levő kőrácsstöredék emlékezteti a kutatót a mellékszentélyek ez egykori díszre.⁵⁶⁾ Belőlük ma már azt sem lehet megállapítani, hogy mely ablakokban nyertek elhelyezést.

Azonban említést érdemel még Lers Pál mérnöknek, a budavári plébániatemplom újjáépítésénél közreműködő helyszíni ellenőrnek 1878 augusztus 26-án kelt jelentése, melyben arról ír, hogy a templom keleti része már lebontásra került. Egyben többek között azt is közli, hogy a főszentélynek az északi hajóval közös falában egy ablak belső kerete tűnt el, eredeti, bár durva színezéssel ellátva. Ezzel kapcsolatban azt is megemlíti, hogy a festésnyomokról színes másolat készült. Sajnos ez a minden bizonnyal vízfestmény a mai napig még nem ismeretes előttünk. Lers Pál jelentéséből mindenekelőtt az tűnik ki, hogy az északi mellékszentély és a főszentély közös falában a főszentélynek ugyancsak egy elfalazott ablaka került napfényre és keretén még egykorú festésnyomok is láthatók voltak. Ezek szerint a templom még a mellékszentélyek építése előtt díszesen ki lehetett festve.

Sajnos a budavári plébániatemplom északi oldaláról kevés fénykép került elő a Schulek-hagyatékából, ezért oly összefüggő képet, mint a déli oldalról kaptunk, nem remélhetünk. Ennek egyik főoka abban keresendő, hogy az északi oldal a barokkorban erős átépítésen esett keresztül s így a fényképezőgép lencséjére érdemesnek látszó középkori részletek nem is nagyon maradhattak fenn. A Schulek Frigyes által készített felmérési alaprajz szerint középkori épületrészek csakis a negyedik, ötödik és hatodik boltszakasz vonalában kerültek elő s e legutóbbihoz kellett az úgynevezett Gara-kápolnának is csatlakoznia. Lers Pál ellenőr a Gara-kápolna maradványainak megtalálásáról először az 1877 januári jelentésében ír, februári jelentése pedig már egyes részletekről is beszámol, úgyhogy megfigyelései alapján nagyjából fogalmat is alkothatunk a kápolna akkori állapotáról. Leírása szerint a Gara-kápolna északi főfala megmaradt és a boltváll alatti magasságban faragványokkal volt díszítve. Itt tesz említést továbbá a templomtérbe vezető kapuzat maradványairól is. »Különös — írja még — hogy a jelenlegi (éjszakfelőli) sekrestyében és pedig a nyugoti falában egy középpillér a mellette volt tágas gót alakú nyílásokkal együtt befalazva találtatott. Az egyik nyílásnak (»nyílás« helyett a jelentés végéhez fűzött pótlásban »mélyedést« ír) befalazásában vas rácsú ablak, de szintúgy befalazva szemlélhető. Még különösebb az, hogy a sekrestye északi falában két lábnyi magasságban a talaj felett kőből faragott csatorna létezik, mely a falon keresztül irányulván, kiöntő csatornának látszik és azt sejteti, hogy a sekrestyének ezelőtt más rendeltetése lehetett (p. o. konyha, vagy ebédlő) és a fent érintett nyílásokkal a templom északi oldalán létező földszinti helyiségekkel, az ú. n. Zichy-kápolnákkal összeköttetésben volt.«

Ha a Lers által közölteket egybevetjük a templom egykori, Schulek Frigyes által készített alaprajzával, úgy a következő eredményre jutunk: bontás közben csak egyetlenegy észak-déli irányú fal került felszínre a főtemplom északi oldalán, mégpedig a negyedik és ötödik boltszakasz érintkezési vonalában, benne egy barokkorban elfalazott ajtóval és egy gót stílusú ablakkal, Lers Pál tehát csak erről a falról emlékezhetett meg

jelentésében. De különben is ez volt az akkori sekrestye nyugati fala. Sajnos az északi falban talált kiöntőcsatorna helye az alaprajzban rögzítve nincsen s így helyét illetően csak találgatásokra vagyunk kényszerítve. Egy azonban valószínű: a kiöntőcsatorna minden bizonynyal a Gara-kápolna falában elhelyezett piscinához tartozott, így a vízlevezető helye inkább az északi fal keleti, mintsem a nyugati felében feltételezhető.

Miután a Lers Pál jelentésében foglaltakat Schulek Frigyes felmérési rajzával az adott körülményekhez képest kielégítően azonosítottuk, felmerül a kérdés: mely épületrészekhez tartozhattak a budavári plébániatemplom északi oldalán feltárt középkori falak? Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a Lers Pál által is leírt észak-dél irányú fal semmiképpen sem tekinthető a Gara-kápolna nyugati falának, mert a benne foglalt ajtó és ablak a kápolna építészeti kialakításába teljesen értelmetlenül illeszkednék. A Gara-kápolna keresett nyugati homlokfala így csakis az ötödik és hatodik boltszakasz mentén csatlakozhatott az északi templomfalhoz és azon az alapfalon állhatott, mely e helyen a feltáráskor napvilágra került. A Lers Pál által leírt fal és az általunk a Gara-kápolna nyugati homlokfalának tartott falazat között egy kelet-nyugati irányú alapfalra is bukkant a kutató csákány. Ez a fal az egykori sekrestye nyugati falát középtájon érte el s ajtónyílását az ablaktól mintegy elválasztotta. E körülményből arra szabad következtetnünk, hogy a kelet-nyugati irányú falazat készítői az ablaknyílásra voltak tekintettel akkor, midőn a falat nem a Gara-kápolna északi határfalának irányában emelték. Ha feltevésünk helyes, úgy az is kézenfekvő, hogy az ablaknyílás ezek szerint kelet felé nézett és a nyugatról számított negyedik boltozathoz csatlakozó építményhez tartozott, továbbá az ajtónyílás az ötödik boltszakasz falához épített s a többihez képest fele-mélységű térbe vezetett. Ha tehát felelni akarunk arra a kérdésre, hogy mely rendeltetésű terek csatlakoztak a középkorban templomunk északi falának negyedik és ötödik boltszakaszához, úgy elsősorban ki kell kapcsolnunk a kápolnák lehetőségének gondolatát. A kápolnák önálló egészet alkotó terek voltak, ajtókkal való egybekapcsolásukra szükség nem lehetett. És kápolna feltételezésének esetében ugyancsak indokolatlan megoldásnak tűnik előttünk a negyedik boltozathoz csatlakozó térnek keletre néző ablaka is. E megfontolások alapján inkább arra a feltevésre hajlunk, hogy a negyedik boltszakaszhoz fűzött tér a középkorban sekrestye volt, melyhez kelet felől előtér csatlakozott.

A Gara-kápolna tehát ezek szerint csak egy boltszakasznyi hosszú volt és a budavári plébániatemplom hatodik boltszakaszához símult. Schulek Frigyes tehát, midőn e helyen az újjáépítéskor Szent István kápolnáját megalkotta, a Gara-kápolna egykori alaprajzát híven másolta át. Kápolnánkkal kapcsolatban meg kell még emlékeznünk arról az L-alakú falalapról, mely a nyolcszögű záródásban került elő. A felmérési rajzban e faltól közvetlenül nyugatra sírokat is jelölt Schulek Frigyes. Mivel tudjuk, hogy Miklós nádor e kápolnát temetkezési helynek szánta, így kézenfekvőnek látszik, hogy a kápolnának kriptája is lehetett s ennek maradványa volt e fal.

Schulek Frigyes a budavári plébániatemplom északi oldalának szóbanforgó részleteiről csupán két, számunkra érdekes felvételt készített. A fényképek egy erősen megrongált gótikus kapuzat két oldalát örökítették meg,⁵⁷⁾ melynek a Gara-kápolna északi mellékszentélybe nyíló és Lers Pál jelentéséből ismeretes kapujával való azonosítása különösebb nehézséget nem okoz. Mindenekelőtt maguk az eredeti fénykép-aláírások is e mellett szólnak, mert lerögzítik, hogy e felvételek a Szent István-kápolna lebontásakor készültek. A Szent István-kápolna pedig az egykori Gara-kápolna helyén épült a barokk-korban. Az egyik fénykép továbbá a már épülőfélben levő Koronázó-főtemplom egy jellemző részletét is megörökítette, melyben a keleti sekrestye déli falára ismerhetünk: jól látható rajta a sekrestye főszentélybe vezető ajtaja s vastkos boltozati bordáinak erőteljes formákat mutató gyámköve. E fénykép tehát a Gara-kápolna kapuzatát észak felől örökítette meg. A másik fényképen viszont a kapuzat síkján túl lépcsőzet nyomai vehetők ki. A budavári plébániatemplom Schulek Frigyes által készített alaprajza szerint a Gara-kápolna északi falához barokkori lépcső símult, következésképpen fényképünk a Gara-kápolna kapuzatát dél felől ábrázolja s akkor készült, midőn a kápolna északi fala s ezzel együtt a barokk-kori lépcső is elbontásra került már. Tehát a fényképek alapján a szóbanforgó kapuzat alaprajzi helye pontosan meghatározható. Azonosításunk csattanós igazolására szolgálhat az a körülmény, hogy a Schulek Frigyes által készített egykori alaprajzban a megfelelő helyen ugyancsak kapuzat van jelezve.

A Gara-kápolna kapuzata a déli Mária-kapuzathoz hasonlóan ugyan csak kétnyílású volt. A szentély felé rézsutosan kiszélesedő bélletét számarhátívekkel díszített két szemöldökkő kötötte össze, melyeket középen egykor a kapu-osztó kávakő támasztott alá. A bélletek lábazata sajnos már csak nyomokban ismerhető fel, de minden valószínűség szerint kisküvelésű párkányzatból állhatott csupán. E lábazatokra metsződhettek a bélletsíkokat díszítő vakrácsok bordái. A bordák a kapunyílások felső harmadának magasságában elhelyezett páros bélletfülkéket is körülvették, a szemöldökkövek vonalában pedig vakráccsal díszített számarhátívbe borultak össze s így a szemöldökkövek díszítőmotívumát a bélleteken mintegy megismételték. A szemöldökkövek mindegyike háromosztású, s átortetővel fedett szoborfülkét tartott. Az észak felé nézve baloldali szoborfülke a többihez képest eléggé épen maradt meg, a jobboldaliból azonban csak hátfalának kétharmada állt a fényképezés idején. Az épen maradt átortető részüben végződött s így nem látszik lehetetlennek, hogy a sátorortók fölött indított bélletív nem domborművel volt kitöltve, hanem egyszerűen ablaknyílást keretezett. A kapuzat egykori szobrászati díszéből csak a bélletfülkék domborművei maradtak meg hírmondónak.

A kapuzat északi oldala kevésbé díszesen volt kialakítva: bélletmélység hiányában a kapuzat tagozása a falsíkjába kényszerült. A szemöldökkövek számarhátívéből ezen az oldalon keresztvirágok sarjadtak, hogy a nyílások fölött elhelyezett szoborfülkék hátfalát díszítsék, az ívek között pedig minden bizonytalanság nélkül szoborkeretelő s toronyfi-szerűen kialakított sátorortető terhelhette a kapu-osztó kávakövet. Ez a toronyfi a falsíkon látható nyomokból következtetve elég magas lehetett, mert a szobor-

fülkéken okvetlenül túlnyúlt. Érdekes, hogy a szoborfülkék sátor-tetejének rézsűjével egymagasságban ezen az oldalon pártadisz vonult végig a kapuzaton.

A Gara-kápolna kapuzatáról készült fényképek és Lers Pál leírásának alapján a Halászbástya-kőtár jelentős töredékeinek egykori helye vált ismeretessé. Kapuzatunk lényeges töredékei, így a bélétek domborművei,⁵⁸⁾ e domborműveket magábfogadó bélétfülkepár egyik koronázóíve,⁵⁹⁾ a kápolnából tekintve jobboldali kapunyílás szemöldökköve,⁶⁰⁾ valamint a kapuzat felépítményének fényképeken is megörökített egyetlen sátoztető-darabja⁶¹⁾ csodálatosképen megmenekült az elkallódástól. Ma tehát a budavári plébániatemplom e díszéről biztos képet alkothatunk már s úgy vélem, nagyon tanulságos volna, ha kapuzatunknak töredékeiből való összeállítására a Halászbástyában mód nyílnék.

De mielőtt elhagynók a Gara-kápolna e csonkaságában is nagyszerű díszét, talán nem lesz érdektelen a bélétdomborművek kérdését is érintenünk. A két bélétfülkében négy egészalakos dombormű foglal helyet. Az alakok sajnos a felismerhetetlenségig megkoptak, ruházatuk leomló redőiből alig egy-két kusza vonás ismerhető fel. A fejek szélrajza meglehetősen nagy, amiből arra lehet következtetni, hogy arcukat valamikor tömött hajzat, vagy szakáll körítette. E négy alakban a négy nagy próféta ábrázolására vélünk ismerni. Hogy nem női alakokat faragott kőbe a középkori mester, arra a sörényes fejalkatok szolgálnak bizonyásául, hogy pedig nem a négy evangélista megörökítése volt mesterünk feladata, azt meg a dicső kör nélküli fejek bizonyítják.

Azonban még egy, a Halászbástya-kőtárban elhelyezett töredék vár a Gara-kápolnával kapcsolatban megemlékezésre. Ez a faragvány egy íves-párkányok keretébe foglalt mellképsorozat két tagja volt, mely a Gara-kápolna elébb ismertett kapuzatának építészeti és szobrászati díszével teljesen azonos művészi felfogásban és faragási eljárással készült.⁶²⁾ E töredékre Lers Pál idézett leírása nagymértékben illik, úgyhogy nagy valószínűséggel állítható, miszerint e részlet a Gara-kápolna északi falának díszítőfaragványaiából származik.

Az északi oldal második és harmadik boltszakaszával kapcsolatosan ezideig semmiféle adat nem vált ismeretessé. Annál fontosabb azonban az a Schulek-hagyatékából előkerült fénykép, mely az első boltszakasz északi falát bontás közben örökítette meg.⁶³⁾ A felvétel mindenekelőtt a budavári főtemplom irodalmában ezideig még figyelembe nem vett északi kapu létezéséről számol be a szemlélőnek. Ez a kapu a Mária-kapuvál átellenben állott és igen megviselt állapotban érte meg a lefényképezést (24. kép). Béléte a falsík elé kiugrott, a kapuzat tehát kis előépítménnyel rendelkezett, melynek nyomai a falon helyel-közzel ki is vehetők. Belőlük arra lehet következtetni, hogy a kapu téglalap-alakú s felső vonalában rézsűs párkánnyal fedett előépítmény által nyert az északi homlokzaton építészeti hangsúlyt. A bélélet négy lépcsősen elhelyezett pillérből, valamint három közbülállított és a bélélettel együtt falazott háromnegyed-oszlopból állott s egységesen végigvonuló lábazon ült. A lábazon párkánya általában a pillérek vonalát követte, az oszlopok alatt azonban nyolcszögbe tört. A béléletkeresztmetszetből következtetve biztonsággal állítható, hogy a háromnegyed-

oszlopokat eredetiben oszlopfők koronázták. E fejezetek a fennmaradt egyetlen kávaszél ívdomborművet tartó gyámkővének magasságában lehettek egykor kifaragva. A béléltívek tagozatáról semmit sem tudunk, a sorozatos átépítések kapuzatunk e részét teljesen tönkretették s csodálatos szerencsének kell tartanunk, hogy az ívdombormű, ha sérülten bár, de mégis megmenekült a megsemmisülés elől, sőt napjainkig fennmaradva a Halászbástya-kőtárban végre művészi értékének megfelelően méltó helyre került.⁶⁴⁾

E fénykép azonban további érdekességekkel is szolgál számunkra: a kapuzattól bemenet jobbra eső falsíkon megörökítette az északi hossz-házfal lábazati párkányának kis darabját, továbbá az északi, úgynevezett Béla-torony lábazatát és emeleti osztópárkányát is. Az említett lábazatok a főszentély, vagy a déli torony lábazatával nem azonosíthatók s így a budavári plébániatemplom felismert lábazati párkányok száma ezekkel négyre emelkedett. Lers Pál az 1877 februári jelentésében a Béla-torony említett lábazataival kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy az északi oldalon a középkori térszint a mainál jóval lejjebb volt, mert ezek a párkányok a föld alatt betemetve voltak.

Schulek Frigyes e kapuzatnak formáit is átmentette a koronázó főtemplom északi kapujának megtervezésekor. Az ívdombormű díszítésétől kezdve a béléltíkeresztmetszetig minden fényképről felismert formát viszontláthatunk rajta. Nyilvánvalóan itt is szem előtt tartotta azt az elvet, mely az újjáépített koronázó főtemplom építésénél az egykorú eredeti formák másolásában jelentkezett.

Végezetül szóljunk néhány szót még a Béla-toronyról is. Fénykép nem ismeretes külön róla, így külsejéről csak annyit tudunk, amennyit a nyugati homlokzatot megörökítő felvétel és az előbb tárgyalt, északi mellékbejáratról készített fénykép mellékesen elárul. Bizonyos, hogy ez utóbbi felvételen megismert emeleti osztópárkánya egykor nyugati homlokfalán is keresztülhúzódott és egészen a főkapu falsíkból előugró béléltíépítményéig ért, azonban ezen az oldalon a barokkori helyreállítások idejében lefaragták. E párkányra támaszkodott az a kiskiülésű falnyelv, mely a Béla-tornyot a nyugati homlokzat rózsablakot és főkaput magába-foglaló középrészétől elválasztotta. E falnyelv balján, az első emelet felső harmadába résablak került. A falsíkon több említésre méltó faragott középkori részlet nem látható s így a Béla-toronnyal kapcsolatban ezzel a kevéssel be kellene érünk, ha Lers Pál 1877 szeptemberi jelentésében be nem számolt volna oly megfigyeléseiről, melyek a Béla-torony egykori alakjára érdekes fényt vetnek. Jelentése szerint a torony első emeletéről a padlásra lépcső vezetett fel, melyet 1782-ben elfalaztak. Ez a lépcső a templom Schulek Frigyes által készített felmérési alaprajza szerint a torony északi falában nyert elhelyezést. A padlástérben a Béla-torony falai továbbfolytatódtak és megállapíthatóan nyolcszög-alaprajzot mutattak. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy a Béla-torony második emelete a középkor folyamán megépítésre került,⁶⁵⁾ mert fel nem tételezhető, hogy e nyolcszögű felfalazás megépítéséhez a csarnoktemplom Béla-tornyot magábfogadó egységes fedélszékének felállítása után fogtak volna hozzá. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy a Béla-torony valamikor

magasabb lehetett és második emelete nyolcszög-alaprajz szerint épült, de az idők folyamán valamely szerencsétlenség áldozatául esett, úgyhogy felső, nyolcszögű részét le kellett bontani. Az viszont természetesnek látszik, hogy a bontás alkalmával azokat a falrészeket, melyek amúgyis a padlástérbe estek volna, munka- és költségmegtakarítás céljából érintetlenül hagyták. E falmaradványokról emlékezhetett meg tehát Lers Pál a fent idézett jelentésben.

*

Képzletben körüljártuk a budavári plébániatemplomot s megkerestük mindama ráánkmaradt töredékek eredeti helyét, mely valamikor templomunk külső díszítésére szolgált. Mielőtt azonban átlépünk a Boldogasszony egyházának küszöbét, megfontolás tárgyává kell tennünk Schulek Frigyes megismert helyreállítási munkamódszerét. Az első kérdés, melyre feleletet kell adnunk, a következő: Schulek Frigyes — mint ezt eddigi kutatásaink igazolták — a Koronázó-főtemplom újjáépítéskor az elrendezés, részletformák és díszítések tekintetében a lehetőséghez képest mindig ragaszkodott a budavári plébániatemplom eredeti megoldásaihoz; mivel magyarázható meg tehát az, hogy például az egykori szentélyelrendezést mégsem vette figyelembe, noha annak eredetiségében, egykorúságában nem kételkedhetett?

Tény, hogy Schulek Frigyes az újjáépítés alkalmával az egykori szentélyelrendezés átvételétől eltekintett: a főszentély alaprajzát és építészeti részleteit ugyan szórul-szóra átvette, de már a mellékszentélyeket illetően az eredeti alaprajzától teljesen eltért. Kérdésünk tehát akképen is megfogalmazható: mely okok késztették Schulek Frigyeset arra, hogy az erősen megviselt főszentély eredeti formáit a Koronázó-főtemplom köveiben átmentse az utókornak, a nagyjából épen maradt mellékszentélyek elrendezésének és formáinak másolásáról pedig lemondjon?

Hogy erre a fontos kérdésre kielégítő feleletet adhassunk, el kell olvasnunk Schulek Frigyesnek 1878 július 24-én kelt jelentését, melyben a budavári főtemplommal kapcsolatos kutatásairól számol be. Megállapításai szerint a templom eredetileg bazilikális elrendezésben épült fel és főszentélye egy boltmezővel nyúlt ki a templomtestből. Ha leírását az általa készített felmérési alaprajzon követjük, akkor a főszentélynek a templomtesthez való csatlakozását csakis az ötödik és hatodik boltszakasz érintkezési vonalában képzelhetjük el. Az alaprajz szerint Schulek Frigyes ebben a vonalban a körítőfalak mentén mindkét oldalon egy-egy átlósan álló támpillér alapjaira bukkant. Erről a jelentős felfedezésről 1876 július 15-én kelt jelentésében az északi támpillérre vonatkoztatva a következőket írja: »...egy átlós állású támpillér lábazata ez ugyanilyen erőteljes tagozattal, minő a főszentély támpilléreinek és minő a helyreállított déli oldalnak lábazata. A XIV. század deréklő pillért helyezett ezen alapra. Ezt pedig teljesen elpusztította a XV. század, mely e helyen kápolnát csatolt a templomhoz.« (Ez a kápolna a Gara Miklós által alapított Mind-szentek-kápolnája volt.) E leírásból kitűnik, hogy a szóbanforgó támpillér lábazata a főszentély és a déli oldal általunk is azonosnak megállapított lábazati formáit mutatta s így faragásának kora azokéval egyezik. Másrészt

a támpillérek állása kétségtelenné teszi azt, hogy a mellékhajókat keleten a főszentély építésekor egyenes záródású mellékszentélyekkel rekesztették be. Ma a koronázó főtemplom szentélyrésze ezt a megoldást mutatja, nyilvánvaló tehát, hogy Schulek Frigyes a templom keleti részénél a főszentély-korabeli állapotot kívánta a nézővel érzékeltetni, ellentétben a templomtesttel, hol viszont a csarnoktemplommá való átépítés formáinak bemutatása volt nyilvánvaló törekvése. A műemlékek védelmének történetét nézve, Schulek Frigyes abban a korszakban működött, mikor a műemlékek helyreállítója feladatát abban látta, hogy az átépítésekkel idők folyamán elmosódottá vált eredeti tervnek elveszett szépségeit újra érvényre juttassa s ennek érdekében a későbbi korok átépítéseiben rejlő, sokszor még az eredeti terv értékeit felülmúló esztétikai értékeket is hajlandó volt feláldozni. Ha ebből a szemszögből bíráljuk el Schulek Frigyes helyreállítási módszerét, úgy meg kell állapítanunk, hogy a Koronázó-főtemplom szentélyrészének megalkotásakor őt kétségtelenül korának purista irányelvei vezérelték, noha — és ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni — nem volt ez elvnek mindenkor feltétlen híve. Legalább is erre vall a Koronázó-főtemplom hosszházának terve, melyben nem az eredeti bazilikális elrendezésű hosszház szabad másolatát adta, hanem a későbbi átépítés által csarnoktemplommá alakított templomteret alkotta újjá. Ki kell tehát mondanunk: a budavári plébániatemplom helyreállítási munkálataiban Schulek Frigyes szakított korának elfogadott helyreállítási elveivel és új, a műemlékvédelem mai felfogásához sokkalta közelebbálló módszer szerint járt el, amidőn művének megalkotásában minden igyekezetével azon volt, hogy a különböző építési korszakok munkásságát a lehetőséghez képest egyformán érzékeltesse az építményen. E célját úgy vélte legjobban elérni, ha a hosszháztest különböző építési koraiba jellemző térfűzéseket és formamegoldásokat egymástól lehetőségig elkülönítve a maguk tisztaságában állítja a néző szeme elé.

Hogy pedig éppen a keleti részen kívánta a főszentély építési korszakának térfűzését és formakincsét megörökíteni s a templom testén viszont a csarnoktemplommá való átalakítását, ezek után könnyen megmagyarázható: a templom nyugati részén a főszentéllyel azonos építési korszakból fennmaradt részletek jelentőségben elvesztek a csarnoktérré való átalakítás formái mellett, a hosszház jellegét tehát inkább a csarnokká átépítéskor faragott építészeti és szobrászati részletek határozták meg; ezzel szemben a templom keleti felén nagyjelentőségű felfedezésszámba ment a főszentély eredeti architektúráját megőrző falsáv megtalálása és az egykori mellékszentélyek záródásának megállapítása, így a templom keleti felén a csarnoktemplommá építés korszakának formakincse rovására inkább a főszentély-korabeli formák megőrzését határozta el.

Ennek az elvi döntésnek eredménye volt az, hogy a két sokszög-záródású mellékszentély részleteinek másolásától eltekintett, amiből önként következik, hogy a déli szentélyhez későbbi időben kapcsolt toldalék-építményt az újjáépített Koronázó-főtemplom alaprajzának megszerkesztésekor teljesen figyelmen kívül kellett hagynia.

A mai templom északi oldalának az eredetitől eltérő alaprajzi beosztása is teljes mértékben Schuleknek erre az alapvető elhatározására vezethető

vissza. A Gara-kápolna helyén, tehát mintegy arra emlékeztetőül tervezte meg a mai Szent István-kápolnát, mely azonban az északi csarnok-mellékszentély újraképzésének mellőzése miatt teljesen elszakadt volna a templom testétől. Szükségessé vált tehát a kápolna és a főszentély közötti terület beépítése. Schulek Frigyes e feladatot akként oldotta meg, hogy a keleti sekrestyét és a királyi oratóriumot ide helyezte. Elgondolása okszerű volt: az oratórium így a főszentélybe nyílt, megközelítése észak felől megoldhatónak látszott s a főszentélyt, meg a déli mellékszentélyt dél felől nem kellett csatlakozó építményekkel elépítenie. Kitűzött célját elérte tehát: a Koronázó-főtemplom szentélyrészén délfelől az első építkezés térfűzése és részletformái maradéktalanul érvényesülhettek. A következő feladatot már csak a közlekedésre szolgáló terek elhelyezése alkotta. Ha a Koronázó-főtemplom alaprajzát vesszük vizsgálatba, úgy nyilvánvalóvá válik előtünk Schulek Frigyes abbeli törekvése, hogy a sekrestyék, a Szent István-kápolna és a királyi oratóriumok számára közös előteret biztosítson. E célját úgy váltotta valóra, hogy a közlekedő előteret az egykori sekrestye-előtér helyére tervezte meg s így az északi sekrestyét újra a középkori sekrestye-területre helyezte át.

Amint látjuk tehát: a keleti rész eredeti alaprajzi elrendezésének be nem tartása részéről nem valami önkényesség, hanem egy helyreállítási módszer alapelveinek hű alkalmazásából, valamint a gyakorlati követelményekből folyó természetes következmény volt. Kötelességünknek tartjuk tehát erősen kiemelni azt, hogy az eredeti alaprajzi elrendezésben kerestül-vitt változtatásai csak a legszükségesebbekre szorítkoztak, sőt, ahol csak mód nyílt rá, mint a sekrestyerész esetében, ott egyenesen visszatért a középkori alaprajz beosztásához. Ama véleményünk tehát, mely szerint Schulek Frigyesnek az észszerűség határán belül minden törekvése az volt, hogy az eredeti építészeti és szobrászati formákat másolatban az utókor számára megőrizze, az alaprajzi elrendezés keleti oldalon való megváltoztatásának tényével meg nem dönthető. Elsősorban nem dönthető meg azért, mert néki — korának a műemlékvédelemről alkotott felfogása szerint — választania kellett a két építési korszak alaprajzi megoldása, valamint térfűzési módszere között, amiből önként következik, hogy közülük az egyik nem valósulhatott meg; másodsorban pedig azért, mert az újjáépítés alkalmával támasztott gyakorlati követelmények az alaprajz megváltoztatását szükségessé tették. Hogy a műemlékvédelem ma ezt a problémát egészen másképp oldotta volna meg, az nem lehet vita tárgya, ez azonban nem jelenti azt, hogy Schulek Frigyes helyreállítási módszere a maga módján és a maga idejében átgondolt és okszerű ne lett volna.

Mindezek a megfontolások arra az eredményre kell, hogy vezessenek bennünket: a budavári plébániatemplom újjáépítése folyamán Schulek Frigyes munkamódszerének vezérlő elve az volt, hogy a templom építésének különböző korszakairól a szemlélő tisztán az alaprajz és az alkalmazott formák révén tudomást szerezzen. E célból igyekezett az egykorú formákat, ha másolatban is, de eredeti helyüknek megfelelően felhasználni, noha a könnyebb áttekinthetőség vagy érthetőség kedvéért, tehát megokolt esetekben, kisebb-nagyobb formaszelekciótól sem riadt vissza.

Schulek Frigyes munkamódszerének helyes értékelésére a következőkben igen nagy szükségünk lesz. Ugyanis a templomkülső vizsgálatának befejezésével a templom belsejének képzeletben való visszaállítására kell vállalkoznunk. Márpedig a budavári plébániatemplom belsejéről ezidő szerint csak egyetlenegy, a mi szempontunkból jelentős felvétel ismeretes s ez a sajnálatos tény munkánkat majdnem lehetetlenné tenné, ha az eddigiek meg nem győztek volna bennünket arról, hogy Schulek Frigyes az újjáépítés alkalmával a templom egykori részletformáit az eredeti helyen alkalmazott másolatok kifaragása által az utókor számára majd minden esetben megőrizte, vagy ha ezt nem tette, úgy őt ez elv feladására előltünk legtöbbszörre nyilvánvaló okok kényszerítették. Ha tehát valamelyik ránk maradt töredék az újjáépített Koronázó-főtemplom egy-egy részletével méretben és formában megegyezik, úgy az eredeti faragvány helyének a másolat mai helyével való azonosítása jogos feltevésen alapul. E módszer helyességét mindenekelőtt az bizonyítja, hogy alkalmazása mindig egyértelmű megoldásokat eredményez, továbbá a segítségével levonható következtetések sok esetben más úton, vitát kizáró bizonyítékok alapján is ellenőrizhetők.

*

Most pedig az északi kapun keresztül lépünk be a templom belsejébe és egy fennmaradt fénykép alapján⁶⁶⁾ vegyük mindjárt szemügyre a Béla-torony bemenet jobbra eső keleti falát (23. kép). A toronyaljának kelet felé néző nyílását éppen akkor kezdték az elzáró falazattól megszabadítani, mikor a fényképezőgép lencséjének zára elkattant. Lers Pál 1877. évi június 9-én kelt jelentése szerint, a Béla-torony aljának e keleti és déli elfalazásában a kibontáskor számos festett és faragott kő került elő.

A fénykép szerint egymás fölött három ív vonala látszik a megviselt falon. Az alsó boltív a toronyalját kapcsolja az északi mellékhajó terével egybe és a torony első emeletét tartja, faragott kövei és az íveket tartó oszlopfők ki-kikandikálnak az elfalazás mögül. A második ív vonalát szélbordamaradványok alkotják, melyek a mellékhajó egy korábbi boltozatából maradtak vissza. Ez a boltozat a főhajóhoz képest úgy félmagasságban fedte be a mellékhajó légterét s kétségtelen biznyságot szolgáltat arra, hogy a budavári plébániatemplom hosszháza egykor bazilikális elrendezésben épült. A harmadik boltív fennmaradt kezdete viszont egy, körülbelül a főhajó boltozatának magasságában épült boltozatrendszer része volt, melynek építésével a Koronázó-főtemplom csarnokrendszerű templommá vált. Schulek Frigyes a főtemplomot csarnoktemplommá építette ki; abban a rendszerben alkotta meg művét, melyben templomunk az ő korában állott, a középső ív vonalát tehát az újjáépítéskor nyilvánvalóan nem vehette figyelembe. De a toronyalja-kiváltóív keresztmetszetének fényképről felismerhető rajzát és a felső ív vonalát alapul véve, biztonsággal állíthatjuk, hogy azok formáit eredeti helyüknek megfelelően alkalmazta. Ezt az állítást igazolja nem egy ránkmaradt ívtöredék is, melynek keresztmetszeti rajza a Béla-torony aljának fényképről ismert egykori, valamint az újjáépített templomtorony mai kiváltóívének profiljával szórul-szóra megegyezik.⁶⁷⁾

Ha pedig a Béla-torony aljának oszlopfőit is vizsgálatba vesszük, úgy kutatásaink ugyancsak hasonló eredménnyel fognak zárulni. A Halászbástya-kőtárban ugyanis több, homokkőből faragott fejezettöredék van, melyek a Béla-torony délkeleti sarkát tartó pilléren látható fejezetekkel méretben és díszítésben egyaránt megegyeznek. A megoldás kézenfekvő: e töredékek eredeti helye a Béla-torony délkeleti pillére lehetett. És e feltevést valóban igazolja egy, az eredeti pillér fejezeteiről még a lebontás előtt készített rajz is,⁶⁸⁾ melyen a faragványok mind az újjáépített Béla-torony-pillér fejezeteivel, mind pedig a fentiekben már eredetinek felismert fejezettöredékekkel egyező formákat mutatnak. E rajzon ábrázolt fejezetek sorjában a következők: baloldalt egy méretben nagyobb oszlopfőn egymással összefont nyakú madarakkal viaskodó állatokat látunk, mellette egy kisebb méretű fejezet nyert elhelyezést, melynek kelyhét stilizált, valamelyest az akantuszlevélre emlékeztető növénydísz borítja be s ezt követi egy szőlőlevéldíszű, méretben az állatviadalo oszlopfővel megegyező fejezet. A rajzot a mai pillér díszével egybevetve azt állapíthatjuk meg, hogy az állatviadalo oszlopfő másolata a pillér északi oldalán, az akantuszleveles az északnyugati oldalon, a szőlőindás pedig a nyugati oldalon látható. Összeállításunkból kitűnik, hogy a fejezetek a rajz szerinti sorrendben helyezkednek el a pillér tetején s így jogosnak látszik a feltevés, miszerint a mai Béla-torony pillérének fejezetei az egykori oszlopfők másolásával készültek s az említett rajz az eredeti pillér északnyugati oldalát örökítette meg az utókor számára. A Halászbástya-kőtárban mind e három faragvány megtalálható.⁶⁹⁾ Sajnos az állatviadalo fejezetből csak egy kis töredéket mentett meg a véletlen, a másik kettő azonban eléggé épen menekült meg az elpusztulástól. Az oszlopfők magassága cca 44 cm, oszloptörzseik vastagsága pedig 16, illetve 45 cm volt. E méretek a mai kőmásolatokéval megegyeznek. A Halászbástya-kőtárban azonban még több, hasonló felfogásban faragott fejezet látható, melyek eredeti helyének meghatározása ugyancsak feladatunkat kell, hogy alkossa. Ezekben az esetekben azonban nem tehetünk mást, mint bízunk abban, hogy Schulek Frigyes az újjáépítéskor a többi fejezetet is eredetiekről másolta. Ma a Béla-torony aljában látható oszlopfők egy kivételével mind a toronypillér eddig megismert fejezeteivel rokon alkotások. Elsősorban a Béla-torony pillérének délnyugati sarkán elhelyezett faragványról szólunk, mely az előbb ismertetett oszlopfő-sorozatot egészítette ki. A fejezet kelyhét háromkaréjos levelek lepik el, s eredetije ma a Halászbástya-kőtárban található.⁷⁰⁾ A faragvány magassága 43 cm, mérete tehát nagyjából megegyezik a többi pilléroszlopfőével, ami az azonosítás helyességét szintén igazolja. Ami a toronyaljában alkalmazott faragványokat illeti, a délnyugati falpilléren látható alakos oszlopfő eredetije ugyan ezideig nem ismeretes, azonban nyilván feltehető, hogy szintén egy középkori fejezet másolataként került mai helyére. Nem látszik ugyanis valószínűnek az, hogy az újjáépítés alkalmával alakos fejezetet kizáróan egy alkalommal s ily ötletszerű elhelyezésben alkalmaztak volna. A toronyalja többi fejezete részben szőlőindás, részben pedig más növényi eredetű motívumokkal díszes, ezért igen valószínű, hogy azok a ráánkmaradt, de többnyire sajnos erősen, sokszor a felismerhetetlenségig megrongált oszlopfők, melyeket ma

a Halászbástya-kőtár őriz, a toronyaljának díszítésére szolgáltak.⁷¹⁾ Különben is ezek a töredékek méretben és a még felismerhető díszítés jellegében a toronyalja fejezeteivel teljesen megegyeznek, mely körülmény feltevésünket még jobban támogatja.

Egy mészkőből faragott oszlopfő azonban, mely nem tartozik a toronypillér egységes stílusú fejezetei közé, mégis helyet kér a Béla-torony aljában.⁷²⁾ Díszítési módja után a legjellemzőbben párnafejezetnek nevezhetnők ezt az oszlopfőtípust, mert kelyhe a fejlemez alatt párnaszerűen kitüremkedik. A kehely alsó részéhez karéjos levelek símulnak, a párnatagot viszont varkocsbafont leveles indadísz oldja fel. A szóbanforgó fejezet magassága 31 cm, oszloptörzsének mérete 30 cm, méretben a Béla-torony északkeleti falpillérének oszlopfőjével egyezik meg s kelyhének jellemző szélrajza a Béla-torony keleti falát megörökítő fényképen is jól látszik. Feltűnő, hogy ezt az oszlopfőt számos más, stílusban azonos társdarabjával⁷³⁾ egyetemben Schulek Frigyes kirekesztette az újjáépített templom oszlopfőinek mintájául szolgáló fejezetek sorából. Erre a sorsra jutott ez a fentemlített faragvány is, mert helyén ma szőlőindás oszlopfő látható. Valóban, mai szemmel nézve, ez a körülmény teljesen érthetetlennek tűnik a kutató előtt és ha Schulek Frigyes csak ezt az egy fejezetet s nem számos azonos stílusú, anyagú és jellegű oszlopfőt kapcsolt volna ki a másolásból, úgy ez a jelenség olyan súlyos, perdöntő bizonyítékot szolgáltatott volna Schulek Frigyes másolási törekvésének feltételezése ellen, mely joggal megingathatná beléje vetett hitünket. Azonban akkor, midőn azt kell látnunk, hogy nem pillanatnyi önkényességgel, hanem tudatos formaszekcióval állunk szemben, ez a pesszimizmus mégsem látszik indokoltnak s inkább az a feltevés hat meggyőzőbb erővel, hogy e formakörnek az újjáépítés alkalmával való teljes kikapcsolása valamely, ezidőszert még előttünk ismeretlen okra kell, hogy visszavezethető legyen.

A Halászbástya-kőtárnak a Koronázó-főtemplomból származó fejezettöredékei közül ugyancsak kiválik egy mészkőből faragott, méreteiben azonos, stílusában egyező fejezetcsoport, melynek másolatai a mai templomban kivétel nélkül a főszentély boltozatát tartó oszlopok sudarait koronázzák. Az eredeti faragványok a mai kőmásolatoknak megfelelően háromnegyed oszlopokhoz tartoztak s legtöbbjük formai kialakításából kétséget kizáró módon leolvasható, hogy egykor olyan tompaszögű farsarkokban állottak, mely szög a főszentély záradékának falai által bezárt szöggel egyenlő. A fejezetek mérete egységesen 33–35 cm magasság és 16 cm oszloptörzs-szélesség körül mozog. E maradványok révén a főszentély záró-sokszögének boltozatát tartó támaszrendszer plasztikai díszítéséről majdnem teljes képet nyerhetünk. Az idesorozható fejezetek egyik típusának kelyheit erősen stilizált akantuszlevelek borítják. Egyes fejezeteken minden másodíknak, némelyeken azonban mindegyiknek hegye a kehely szájának magasságában visszahajlik, az egymás mellett lévő levelek alsó karéjai pedig összekulcsolt kézhez hasonlóan egymással összeborulnak. A levelek alul, az egymásra hajló karéjok kivételével a kehelyhez símulnak, feljebb azonban a kehelyszáj fölött erősen kitüremkedve a kehely felületét majd minden esetben mintegy párnaszerűen megduzzasztják. Az oszlopfők

szélrajza ilyenkor a varkocsbafont indadíszes fejezetekével mutat rokonságot. Ily díszítéssel ellátott fejezetek a mai szentélyben a szentély-sokszög második és harmadik, negyedik és ötödik, ötödik és hatodik, valamint a hatodik és hetedik záróoldala által közrefogott magános sarkoszlopokon láthatók. Az említett négy fejezet közül egynek gipszöntvénye a Műegyetem középkori tanszékének birtokában van, egy eredetiben a Halászbástya-kőtár faragványai között található meg,⁷⁴⁾ mintaöntvényt pedig a Műegyetem és a Képzőművészeti Főiskola gipszöntvény-raktára számos példányban őriz. A záró-sokszög első és második oldalával közbezárt fejezet azonban már más díszítéssel készült, amennyiben kelyhét húsos, lándzsaalakú levelek borítják. Nyaktagja fölött egy sor levél még szorosan a kehelyhez simul, a kehelyszájnál azonban a levelek ágakkal vastag, varkocsszerű fonadékká szövődtek és így ez az oszlopfő is rokon vonásokat mutat a varkocsbafont indadíszes fejezetek csoportjával. E faragvánnyal a Műegyetem középkori tanszékének gipszgyűjteményében levő egyik oszlopfő formában s méretben szó szerint megegyezik, benne tehát a szóban levő fejezet gipszöntvényére ismerhetünk. A Halászbástya-kőtár egy fejezete viszont a műegyetemi gipszöntvénytől lényegtelen formarészletekben eltér ugyan, de méretben teljesen azonos vele.⁷⁵⁾ Nyilvánvaló tehát, hogy a Halászbástya-kőtár e tagja szolgált Schulek Frigyesnek az újjáépítés idején az említett fejezet előképül s így eredeti helye az általa készített kőmásolat helyének megfelelően a budavári plébániatemplom szentélyzáródásának első és második sokszögoldala által bezárt sarokban állapítható meg.

A Koronázó-főtemplom főszentélyének belső építészeti kialakításában jelentős szerepet töltöttek be a sokszögzáródás falainak alsó síkját díszítő sediliafülkék is. Schulek Frigyes azonban ezt az építészeti motívumot sem tervezhette meg önkényesen, mert Lers Pál 1877. évi július 9-én kelt jelentéséből tudjuk, hogy a budavári plébániatemplom főszentélyének is voltak sediliafülkéi. A mai sediliafülkék oszlopfői azonban meglehetősen egyforma díszítőelemekkel vannak ékesítve, úgyhogy a velük méretben és díszítésben azonos fejezetek egykori helyének pontos meghatározásával, biztos támpontok hiányában kénytelenek vagyunk adósak maradni. Összesen négy eredeti oszlopfő maradt fenn a budavári plébániatemplom szentélyének sediliafülkéit díszítő fejezetek közül. Méreteik nagyjából azonosak: magasságuk 24—26 cm, oszlopszélességük pedig 14—16 cm. Kettő közülük a Halászbástya-kőtárban, kettő pedig a Kisaári Kiss-gyűjteményben éli életét. A halászbástya-kőtári darabok egyike fülkeszélről,⁷⁶⁾ másika pedig fülkeosztó oszlopról való.⁷⁷⁾ A Kisaári Kiss-féle gyűjteményben levő példányokhoz képest eléggé épen maradtak fenn. A fülkeszél fejezetét stilizált akantuszlevelek borítják, melyeknek hegye a fejlemez alatt visszahajlik, a másikat pedig a nyaktag fölött szorosan kehelyhez simuló karéjos levelek borítják, a fejlemez alatt pedig varkocsbafont indadisz. A két fejezet kelyheinek felső részén párnaszerű kitüremlés, illetve szélrajzban ehhez teljesen hasonló indadisz látható. A Kisaári Kiss-gyűjtemény két darabja elszomorítóan rossz állapotban van, díszítőformáik már csak nyomokban követhetők. Az egyiket nyulánk akantuszlevelek díszítik s kelyhe párnaszerűen kitüremlik, a másik kelyhét viszont

bimbós levelek borították. A Képzőművészeti Főiskola gipszgyűjteményében ugyan még hat darab sedilia-oszlopfő méretű öntvényt találhatunk, azonban formáik már első pillantásra meggyőzik a kutatót, hogy nem eredeti faragványokról készültek s az újjáépítés idején mintadarabokul szolgálhattak.

A kórusrész fejezeteinek megtárgyalására áttérve mindenekelőtt emlékeztetnünk kell arra, hogy a fennmaradt fényképfelvételek alapján már felismertük: a budavári plébániatemplomban a mai kórus két boltmezeje között álló egykori, nyugatról számított ötödik déli hajópillérnek fejezetdíszje nem volt. És ugyancsak ezt kell mondanunk az egykori ötödik északi pillérről is. Lers Pál 1878. évi augusztus hó 26-án kelt jelentésében ugyanis megállapította, hogy az ötödik északi pillér a déli hosszházfal kiváltópillérével egyidőben épült. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy épügy fejezetek nélkül készült, mint déli testvére. És e feltételezésünket igazolja a Schulek-hagyaték egy fényképe is, mely 1878 június 12-én készült és az északi pillért kiváltás előtti állapotában mutatja. Ezen az inkább műszaki-történeti érdekességű képen jól látható, hogy az északi ötödik pillér felső része minden fejezetdísz nélkül épült, a rajta kivehető tagozatok megszakítást nem szenvedve kúsztak fel egykor a boltzatra, hogy ott a bordák szerepét vállalják. E megfontolások eredményeképpen valószínűnek tartjuk, hogy a budavári plébániatemplom szentélyének kórusrészében csak négy helyen: mégpedig a nyugatról számított negyedik pillérpáron és a főszentély záró-sokszögének két végében épült falpilléreken kereshetünk épületszobrászati alkotásokat.

A Schulek Frigyes által készített alaprajz szerint e felsorolt pillérek magja még a szentélyszokszög építési idejébe tartozott s így jogunk van feltételezni, hogy fejezetei közül a lebontás idejében néhány még eredeti helyén volt. Ha a Koronázó-főtemplom szentélyének kórusában szétnézünk, mindenekelőtt a zárószokszög déli végében álló falpillér fejezetsora kell, hogy érdeklődésünket lekösse. A falpillért három háromnegyedoszlop kíséri s ennek megfelelően három oszlopfőből áll a pillér fejezetsora is. Díszítésének jellemzője az, hogy az oszlopfők kehelytesteit közvetlenül a nyaktag fölött ág szalagozza körül, melyből három-három tölgylevéllel és makkokkal megrakott mellékágak sarjadnak. A tölgylevelek két sorban helyezkednek el s enyhe naturalizmussal faragtattak ki. E pillérfejezet töredékes gipszöntvénye a műegytemi középkori tanszék birtokában van, egy másik példányát a Képzőművészeti Főiskola gipsztára őrzi, a budavári plébániatemplomból származó eredetije pedig a Halászbástya-kőtár egyik legjelentősebb darabja.⁷⁸⁾ A fejezetek magassága átlagban 34 cm, az oszlopfők alá tartozó törzsek szélességi mérete pedig 45, illetve 16 cm. Magassági méretük tehát a szentélyzáródás fejezeteinek magasságával egyezik s arra enged következtetni, hogy a kórusrész többi egykori fejezete is ezzel azonos magasságú volt.

A mai szentély kórusrészében az egykori csarnoktér ötödik pillérpárjának helyén, falpillérek állanak. Három-három oszlopfőből álló fejezetsorukat vadszőlőlevelek borítják be: a nyaktag fölött húzódó ágból hajtanak ki az indák, melyeknek levelei két sorban övezik a kelyheket. Az alsó levélsort erős kiüléssel faragta ki mestere, a felső levélsor viszont

a kehelyszájak párnaszerűen kitüremlő részét csipkeszerűen lapos domborműben lepi el. E két fejezetsor gipszöntvénye a Múgyetem középkori tanszékének tulajdonában van, egy hozzá hasonlító, erősen töredékes állapotban fennmaradt mészkőfaragvány pedig a Halászbástya-kőtár egyik kiállított darabja.⁷⁹⁾ A különbség csak annyi, hogy a középkori fejezetsor alsó kehelyfelületeit a növényi dísz nem borítja be s a párnaszerű kitüremlést díszítő vadszőlőindák nem a kehelyre símulnak, hanem annak felületén belül maradván csipkeszerűen áttört díszet alkotnak. Hogy azonban Schulek Frigyes a Koronázó-főtemplom szóbanforgó fejezetsorának megtervezésekor mégis ezt az egykorú töredéket vette előképül, azt a részletformák egyezésén kívül a kehelytestek mérete és formája, továbbá az egyes oszlopfők egymáshoz viszonyított elhelyezésmódja vitathatatlanul bizonyítja.

Több eredeti faragványt, mely a formák azonosításának segítségével a főszentéllyel összefüggésbe hozható lenne, nem ismerünk. A múgyetemi gipszöntvények között azonban van még egy oszlopfő, mely díszítését tekintve a szentély zárósokszögének akantuszleveses fejezeteivel tart rokonságot, azonban nem tompaszögű, hanem derékszögű falsarokban állott. Ezt az oszlopfőtípust derékszögű falsarokban a mai szentély zárósokszögének északi végén láthatjuk viszont, hol a falpillért kísérő három oszlop közül a két szélső a pillér és a falsík által alkotott sarokban áll s fejezetét a gipszmintához hasonló oszlopfő díszíti. Ez a falrész Schulek Frigyes felmérési rajza szerint még a szentélyszög építési korából származott, hihető tehát, hogy eredeti fejezete Schulek Frigyes idejében még helyén volt s így a mai fejezetek ugyancsak másolás révén nyerték el szobrászati díszüket.

A Koronázó-főtemplom főszentélyének diadalíveit tartó falpillérek helyén állott egykor a budavári plébániatemplom negyedik pillérpárja. Schulek Frigyes felmérési rajza szerint e pillérek magja ugyancsak a főszentély zárósokszögének építési idején készült el, feltételezhető tehát, hogy oszlopfői közül néhány a középkori és újkori átépítéseket szerencsésen átvészelte s így Schulek Frigyes az újjáépítés előtt ezeket még eredeti helyükön láthatta. Ma a diadalív pilléreit legnagyobb részt bimbós, illetve golyós fejezetek koronázzák, de közöttük fel-felbukkan egy szőlőindával gyéren befuttatott oszlopfő, vagy egy indadíszes párnafejezetre emlékeztető kapitél. E fejezetekkel azonosítható gipszöntvények egész sora van a múgyetemi középkori tanszék, továbbá a Képzőművészeti Főiskola birtokában. Két golyós sarokfejezetet, egy diadalívet tartó hatalmas s ugyancsak golyós dísszel ellátott oszlopfőt, végül egy akantuszleveses és egy szőlőindás kapitélt tarthatunk közülük számon. E faragványok magassága egységesen 35 cm körüli, oszloptörzs-vastagságuk pedig átlagban 16, illetve 31—33 cm. E fejezetekhez csatlakoznak formában azok a bimbós fejezetek, melyekből a Múgyetem középkori tanszéke három darab gipszöntvényt őriz. Ezek közül az egyik magassága és oszloptörzs-szélessége 32 cm; a másik kettő viszont kb. 25 cm magas és 16, illetve 12 cm szélességű oszlopon ült. E fejezetek tehát a méretek különbözősége miatt nehezen azonosíthatók a diadalív pilléreit egykor díszítő fejezetekkel. Különben a Halászbástya-kőtárban is több, mészkőből faragott

bimbósfejezet maradt fenn a budavari plébániatemplom régi díszéből,⁸⁰⁾ a nélkül, hogy egykori helyükre vonatkozóan valamit is tudnánk. Magasságuk 30 cm körül mozog, oszlopfőrsük pedig 20, illetve 30 cm volt.

A mai mellékszentélyek épületplasztikai alkotásainak vizsgálata meddő volna, hiszen Schulek Frigyes művének e részében hiteles előképek hiányában semmit sem írásolhatott. Áttérhetünk tehát a hosszház pilléreit díszítő fejezetek vizsgálatára. A Koronázó-főtemplom csarnokhosszházát osztó három hajópillérpár változatos díszű fejezeteinek középkori eredetű előképeiből csak egyetlenegy darab maradt ránk. Ez az oszlopfő a Halászbástya-kőtárba került, kelyhét nyaktágból kihajtó és egy sorban elhelyezett bimbóslevelek borítják, formáinak együgyű faragási módja mesterének művészi képességére előnytelen fényt vet. A díszítésből azonban kiolvasható, hogy az oszlopfő faragója a Béla-torony aljának fejezeteit készítő mester stíluskörébe tartozott s művének anyaga is a Béla-torony tartópilléreinek oszlopfőihez hasonlóan homokkő.⁸¹⁾ Faragványunk Koronázó-főtemplombeli másolata a nyugatról számított első északi hosszházpillér alsó fejezetövének keleti tagja s gipszmintája a Képzőművészeti Főiskola tulajdonában van.

Ezzel szemben egész sereg gipszöntvény került a Műegyetem középkori tanszékének és a Képzőművészeti Főiskolának birtokába, melyeknek mindegyike kimutathatóan rokonságban van a hosszházpillérek fejezet-díszével. A gipszmásolatok három formakörbe csoportosíthatók. Az első csoportba öt öntvényt sorozunk s ezek formai tekintetben a főszentély és a diadalívek fejezeteinek stílusát követik. Az egyik gipszminta golyós fejezetet mutat, Koronázó-főtemplombeli kőmásolata a déli-keleti kaputól bemenet balra eső falpillérnek díszítésére szolgál. Két gipszminta viszont a főszentély zárósokszögében elhelyezett akantuszleveles fejezetek díszítését mutatja; kőmásolataikat az északi pillérsor nyugatról számított második és harmadik tagjának alsó fejezetsorában az északkeleti, illetve északnyugati fejezetben ismerhetjük fel. A második csoportba ugyancsak öt oszlopfő tartozik. Stílusukat tekintve ez öntvények díszítésmódja a Béla-torony alját díszítő fejezetek mesterének természetességre való törekvéséhez áll közel. Az egyik oszlopfő kelyhét két sorban elhelyezett és közös indából fakadó szőlőlevelek és fürtök ékesítik. A hármas csoportokba rendezett, de azért természetihven laza levelek és a közöttük elő-előtűnő fürtök elrendezése nagyjából a főszentély zárósokszögének déli végében elhelyezett tölgyfa-leveles fejezet díszítésmódját követi. Egy másik faragvány egysorban elhelyezett tölgyfaleveleket mutat. A levelek a kehelytest közepetáján végigfutó ágból hajtanak ki, az ág ellentétes, lefelé néző oldalán pedig makkok díszítik a kelyhet. Harmadik darabunk két, egymáson áthajló vad-szőlőlevelet ábrázol s hozzá hasonló díszítésű mintaöntvény a Képzőművészeti Főiskolán található meg. Fejezeteink sorrendben a Koronázó-főtemplom nyugatról számított harmadik északi hosszházpillérének alsó fejezetövében a nyugati, a negyedik déli hosszházpillér felső fejezetövében az északi és a harmadik északi pillér felső fejezetsorában a délnyugati oszlopfő mintájául szolgáltak.⁸²⁾ Az igazság kedvéért azonban meg kell még említenünk, hogy ez utóbbi fejezet díszítésmódja a hosszház nyugatról számított

harmadik déli pillérének felső fejezetővében a délkeleti oszlopfőn ugyan-csak visszatér, s ennek mintadarabja lehetett az előbb említett gipszöntvény. Végül a lazán mintázott akantuszlevelekkel ékes kelyhű ötödik gipszöntvény minden bizonnyal az északi pillérsor nyugatról számított negyedik tagját díszítette az északnyugati oldalon. Ez utóbbi két gipszöntvény a Képzőművészeti Főiskola, az előbbi három pedig a műegyetemi középkori tanszék tulajdonában van.

A két nyugati hosszházpillérpár felső oszlopfő-koszorújának eredeti darabjai is elvesztek az utókor számára s csak a főtemplom megfelelő két pillérpárját koronázó kómásolatoknak a Műegyetemen és a Képzőművészeti Főiskolán levő gipszmintái állnak a kutatás rendelkezésére. E gipszöntvények alkotják a harmadik csoportot, számuk hat és beható vizsgálatuk arra az eredményre vezeti a kutatót, hogy a rajtuk alkalmazott díszítőmotívumok okvetlenül középkori faragványokon születhettek meg.⁸³⁾ A fejezetek kelyheinek középmagasságában ötletesen elhelyezett maszkok, fejek szájából kinövő indák haladnak s belőlük minden különösebb formai kötöttség nélkül két sorban elhelyezett golyvás levelek sarjadnak. Ahol az indák levéldíszje nem volt elegendő a kehelytestek betakarására, ott még külön kis ágdarabokból kinövő levélcsonmókat is alkalmazott az eredeti faragványok mestere. Kétségtelen, hogy e fejezetek szobrászati köntöse nem volt előre megszerkesztve, átgondolva; alkotójuk a növényi formaelemeket faragás közben mintegy egymás mellé rakta s így e gipszöntvényeken a XIX. század iskolásízű gótikájának szerkesztő szelleme egyáltalán nem fedezhető fel. Nem hiszem, hogy tévedünk tehát, ha e gipszöntvények formai előképét a budavári plébániatemplom eredeti faragványaiban sejtjük. E most tárgyalt faragványcsoportba kell soroznunk továbbá a Mária-kaputól bemenet jobbra eső falpillér levéldíszes oszlopfőcsoportját, mely az előbbiektől lényegesen csak abban tér el, hogy a szögletekből koronás férfi és női fej tekint le ránk. A faragvány eredetije sajnos szintén nem ismeretes, csak a másolat műegyetemi gipszöntvénye áll a kutató rendelkezésére.⁸⁴⁾

A Halászbástya-kőtárnak van azonban még egy, stílusban magányosan álló oszlopfője,⁸⁵⁾ melynek egykori helye a Koronázó-főtemplom hosszházában látható másolata alapján megállapítható. A fejezet körtekeresztmetszetű pillértagozatot koronázott és erősen stilizált levéldíszsel ékes. Másolata a mai Béla-torony pillérének déli oldalán látható és a zenekórus ívét tartja.

Külön vizsgálatot igényel a Halászbástya-kőtár két nagyméretű fejezete, melyek a többiektől elütő méretükkel és különös alakjukkal az eddig tárgyalt fejezetcsoportok egyikével sem hozhatók rokonságba. Formai szempontból még legközelebb a nyugatról számított második és harmadik hajópillérpárnak felső fejezetsorához állnak, amennyiben faragjuk kelyheiket golyvás levelekkel szórta tele. Méretük azonban már nem egyezik ezekkel. Fejezeteink egybefaragott fejlemezeikkel együtt 55, illetve 57 cm magasak, az egyik faragvány háromnegyed oszlopfő,⁸⁶⁾ törzsének szélessége 31 cm, a másik is oszlopfő ugyan s törzsének szélessége körülbelül 16 cm lehetett, de kelyhe az egyik oldalon gyámszerűen kinyúlik, bár az sem lehetetlen, hogy e gyámnak vélt függvény a

testvér-oszlopfő felismerhetetlenségig sérült maradványa.⁸⁷⁾ E töredékek helyének meghatározásánál lényeges körülménynek kell tekintenünk az egyik fejezet oszloptörzsének méretét. Ilyen méretű pillérek csakis a hosszház északi fala mentén voltak, mint azt a Schulek Frigyes által készített felmérési rajz és a Koronázó-főtemplom mai északi falpillérei mutatják. E faragványok helye tehát e pillérek kereshető. Legvalószínűbb, hogy egykor az első és második hajópillérrel egy vonalban álló falpillérek szobrászati díszéhez tartoztak, mely helyeken ma többnyire a Béla-torony aljai szőlőleveles oszlopfővel hasonlóan kialakított fejezeteket láthatunk. Bizonyára Schulek Frigyes e durvadíszű kapitéléket a másolásból ugyancsak kizárta.

Végül szóljunk néhány szót a Halászbástya-kőtár ama fejezetéről is, melyet a Koronázó-főtemplom díszítésében nem látunk viszont s a faragványnak sem mérete, sem formája nem ad útbaigazítást arra, hogy eredeti helyét hol kereshetnők. Szőlőindákkal gazdagon befuttatott kelyhű oszlopfőcsoportból áll e faragvány s valamikor három tagból alkotott kötegoszlop záródísz lehetett.⁸⁸⁾ E kötegoszlop a fejezet alaprajzát tekintve falsíkot tagozott, azonban ily keresztmetszetű faloszlopot a budavári plébániatemplom felmérési alaprajzában nemigen találunk. Fejezetünk díszítésmódja igen érdekes. A szőlőlevelek és indák a kehelytől erősen elválnak, sokhelyütt az aláfúrások révén szabadon lebegnek. Amíg tehát a Béla-torony aljának ugyancsak szőlőleveles oszlopfőin az indadísz a kehelyre símul és így inkább lapos domborműnek hat, addig a szóban levő fejezet a tömörszerűbben faragott Béla-torony aljai oszlopfőkkel szemben fény-árnyékhatásokkal feloldottabb, levegősebb formahatásokat ér el.

A budavári plébániatemplom ránkmaradt oszlopfőinek sorát áttekintettük tehát. Faragványainkat vizsgálataink alapján nagyjából három stíluskörbe sorozhattuk: az egyik, formai szempontból összetartozó csoport a főszentély záródásában, a másik meg a Béla-torony aljában lelte fel régi helyét s végül felismertük, hogy a nyugatról számított első két pillérpár felső fejezetkoszorúja a gipszöntvények tanúsága szerint ugyancsak azonos stílusjegyeket mutatott. Templomunk többi oszlopfője is többé-kevésbé e három faragványcsoporthoz tartozik, így a hosszház további fejezetei a Béla-torony alján megismert fejezettípust követték, az északi hosszházfal díszítésére szolgáló oszlopfők a nyugatról számított első két hosszházpillérpár felső fejezetsorával mutatnak rokon vonásokat, a bimbós és párnafejezetek pedig a főszentély záródását díszítő oszlopfők szelleméhez állanak közel. Természetesen ez állítások tudományos vizsgálata s megfelelő igazolása további stíluskritikai tanulmányokat kívánna, ami azonban ez alkalommal nem feladatunk. Ezért kikerülve az itt még megoldásra váró problémákat, csak az újjáépítéskor Schulek Frigyes által figyelembe nem vett párnafejezetek egykori helyének kérdésére szentelünk több figyelmet.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a párnafejezetek csoportjához tartozó vagy azokkal rokon faragványok közül a Béla-torony aljain kívül még további háromról is sikerült kutatásaink során egyet-mást megtudnunk. Így kiderült, hogy az egyik töredékesen fennmaradt, három háromnegyed-oszlopfőből álló faragvány díszítésmódját Schulek Frigyes a főszentély

kórusrészében a középső falpillérekben, tehát az egykori ötödik hosszáz-pillérpár helyén felhasználta.⁸⁹⁾ Arra való tekintettel, hogy a Koronázó-főtemplom e része nem az eredeti alaprajz szerint épült és az egykori elrendezésben is a szóban levő mai falpillérek helyén oly pillérpár állott, melynek faragott díszé nem volt, következésképpen nyilvánvaló, hogy Schulek Frigyes ebben az esetben nem követte, de nem is követhette az eredeti formák átmentésének már annyiszor idézett elvét. A további két oszlopfőnek pedig a magassági mérete árulta el, hogy egykor a szentélyzáródás sediliafülkéinek fejezetdíszéhez tartozott.⁹⁰⁾ Négy párnafejezet helye maradt tehát ezideig ismeretlen előttünk. Ezek közül egy oly töredékes állapotban maradt ránk, hogy méretei meg sem állapíthatók, vele kapcsolatban egyelőre fel kell adnunk minden reményt arra nézve, hogy belőle egykori helyére vonatkozóan valamit is megtudjunk.⁹¹⁾ Egy másik ide-sorozott fejezet mérhető állapotban van ugyan,⁹²⁾ magassága 26 cm, oszloptörzsének vastagsága pedig 19 cm, de e méretekkel sem a budavári plébániatemplom eredeti oszlopfői között, sem pedig a Koronázó-főtemplom fejezeteinek seregében nem találkoztunk, így az oszlopfő mérete számunkra útbaigazítást ugyancsak nem ad. A méretek egybevetése azonban a még fennmaradt két fejezetnél eredményre vezet: mindkét faragvány magassága 35 cm, az egyik valamely derékszögű falsarok 16 cm vastag háromnegyed-oszlopának fejezete volt,⁹³⁾ a másik pedig háromnegyedoszloppal kísért falpillért zárt le,⁹⁴⁾ hol e kísérő oszlopok vastagsága 16, illetve 45 cm-t tett ki. Eddig szerzett ismereteink szerint 35 cm magas fejezetek a budavári plébániatemplomban csakis a főszentélyt díszítették, amiből önként következik, hogy e két faragvány egykori helye csakis itt kereshető. A szentélyzáródás fejezeteit azonban előbbi vizsgálataink során megtaláltuk már s ugyancsak tudjuk, hogy az ötödik pillérpáron fejezetek nem voltak: oszlopfőinket tehát csakis a nyugatról számított negyedik pillérpár egykori fejezeteivel azonosíthatjuk. E pillérekben — a felmérési alaprajz tanúsága szerint — voltak 16, illetve 45 cm vastag kísérőoszlopok, e helymeghatározás tehát az építészeti részletformákkal sem kerül ellentétbe. Ily módon a párnafejezetek több, mint felének eredeti helyét sikerült megnyugtató módon valószínűsíteni. Helymeghatározásunk eredménye szerint a hét faragvány közül azonosítható négy fejezet mind a főszentély faragott díszéhez tartozhatott s így nem is látszik túlzottnak az a feltevés, hogy a párnafejezetek a főszentély és a vele egy építési periódusban elkészített épületrészek szobrászati anyagából származnak.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy Schulek Frigyes a Koronázó-főtemplom főszentélyének kórusrészénél az egykorú formák eredeti helyen másolatok által való megörökítésének elvét nem követte. Eljárását több szempont magyarázza: az eredeti szentélyalaprajzi elrendezés be nem tartásával bizonyára számos részlet másolása vált lehetetlenné, továbbá a nyugatról számított negyedik és ötödik pillérpár — mint azt a felmérési alaprajz is mutatja — az idők folyamán végzett átalakításoktól, hozzátoldásoktól, kiváltásoktól és helyreállítási munkálatoktól igen sokat szenvedett. Ezek a pillérek át meg át voltak építve, tagozataik átfaragva, díszítéseik tehát minden bizonnyal viharvert állapotban érték meg a lebontást. Könnyen elképzelhető, hogy Schulek Frigyes például a negyedik

pillérpár toldozott-foldozott fejezetsorának, hű másolásától már csak esztétikai okokból kifolyóan is kénytelen volt eltekinteni, ami magyarázatul szolgálhat számunkra arra nézve, hogy e két pillér szobrászati díszítésének vizsgálata alkalmával egyértelmű megoldásokra nem jutottunk.

Ha még egy utolsó pillantást vetünk a ránkmaradt eredeti oszlopfők sorára, úgy az a körülmény is felkelti figyelmünket, hogy három olyan fejezetcsoport is fennmaradt a budavári plébániatemplom plasztikai díszéből, mely egy kőbe faragott három oszlopfőből áll.⁹⁵⁾ E faragványok tehát nemcsak a templom pillérenek díszítésmódjára, hanem maguknak a pilléreknek alakjára vonatkozóan is útmutatással szolgálnak. Ha segítségükkel a pillérek keresztmetszetét kiegészítve megrajzoljuk, úgy a mai templom pillérenek alaprajzi formáját kapjuk meg. Ez azt jelenti, hogy Schulek Frigyes az újjáépítéskor az eredeti pillérkeresztmetszeteket is híven átmásolta. De ezt bizonyítja a Kisbaári Kiss-gyűjtemény egy töredéke is, melyben egy templompillér fejezetsorának fejlemez-töredékét ismerhetjük fel. E faragvány tagozása a mai pillérek fejlemezével azonos, a párkánytag vezetése pedig a mai pillérkeresztmetszetekkel egyezik meg.⁹⁶⁾

A budavári plébániatemplom oszlopfőivel szoros rokonságban áll az a két, Meduzafejjel ellátott töredék, melyek minden bizonnyal a gyám szerepét töltötték be templomunk valamelyik boltozatánál és a keresztbordák terhét viselték. Az egyik töredéken jól látható, hogy a Meduzafő egy falsík és egy háromnegyed-oszlop által alkotott sarkot töltött ki. Ez utóbbi töredékről Schulek Frigyes gipszöntvényt is készíttetett, mely a műegyetemi középkori tanszék birtokában van.⁹⁷⁾ Az öntvény elkészítésének idejében faragványunk sokkalta jobb állapotban volt, mint ma s így fenti megfigyelésünk helyességét eredményesebben igazolja. Az újjáépítés alkalmával ez a motívum is a kirekesztett formaelemek közé jutott, így eredeti helyére vonatkozóan semmiféle támpont nem áll a kutatás rendelkezésére.

A nagyszámú borda- és zárókötöredékek vizsgálatának kiindulópontjául a főszentély záró-sokszögének boltozati rózsája látszik legalkalmasabbnak.⁹⁸⁾ A zárókőben nyolc borda futott össze, ami a záró-sokszög oldalszámának megfelel. A rózsza díszítése mélyített tükörben foglal helyet és formáiban egyszerűen megfogalmazott szőlőindakoszorúból áll, közepébe csillár felakasztására szolgáló vasgyűrű van erősítve. A bordák keresztmetszete igen érdekes: a kezdetleges körtettagot kétoldalt horonnyal elválasztott henger- és sarkantyútag kíséri. Azonos keresztmetszetű bordák még két, méretben kisebb, keresztboltozattól származó zárókövön is visszatérnek, tárcsáik azonban az előbbtől eltérően a bordakeresztkezés alá mintegy odabiggyesztve kerültek kifaragásra. A keresztboltozati bordák 50, illetve 52 fokos szögben találkoznak egymással, amiből — a Schulek Frigyes által készített felmérési alaprajzzal egybevetve — nyilván következik, hogy e zárókövek csakis a főszentély kórusboltozatából származhatnak. A kelet felőli első kórusboltozat keresztbordái zártak 52 fokos szöget egymással, az e keresztboltozattal azonosítható zárókő tárcsáját négyszirmú rózsza díszíti.⁹⁹⁾ A kelet felőli második kórusboltozat keresztbordái 50 fokban találkoztak egymással, zárókövét nyolcszirmú rózsza borította.¹⁰⁰⁾ Mindkét keresztboltozati zárókő közepébe a szentélyzáródásé-

hoz hasonlóan vasgyűrű van elhelyezve. A három zárókő a Koronázó-főtemplom főszentélyében többé-kevésbé hű másolatban látható. Faragványainknak e másolatokkal való egybevetéséből előbbi helymeghatározásunk helyességét is sikeresen ellenőrizhetjük.

A főhajó négy boltmezejének záróköve közül három ugyancsak fennmaradt, a negyedikről pedig biztos tudomásunk van, amennyiben díszítéséről egykor rajz készült. E vázlat szerint¹⁰¹⁾ a zárókő tárcsáján Szűz Máriát ábrázolta a középkori kőfaragó, amint karján a Kis Jézust tartja. Másolata a Koronázó-főtemplom főhajójának toronytól számított harmadik boltmezejében van. Az eredetiben fennmaradt zárókövek sorát egy keresztboltozathoz származó zárókő nyitja meg.¹⁰²⁾ Díszítésére mestere a bordakeresztelés sarkába Meduzafejet faragott. Zárókövünk erőteljesen tagozott bordái egymást 68 fokban metszik, ami a főhajó-boltozat keresztbordáinak metszési szögével egyezik és így a főhajó boltozatához való tartozása kétségtelennek mondható. Zárókövünk másolatát a Koronázó-főtemplomban a főhajó toronytól számított első boltmezejében láthatjuk. És az sem hallgatható el, hogy nemcsak a zárókő díszét, hanem a három, hornyokkal egymáshoz fűzött körtetagnál álló bordakeresztmetszetet is híven átmásoltatta Schulek Frigyes. Viszont a Koronázó-főtemplom toronytól számított második boltmezejében nem látunk tárcsás zárókövet. Helyette szellőzőnek használt gyűrűs záradék került kifaragásra. Bár a Halászbástya-kőtárnak birtokában van egy gyűrűs záradékból származó töredéke, mely valamikor a budavári plébániatemplom faragványa volt,¹⁰³⁾ azonban keresztbordáinak tagozása a Koronázó-főtemplom gyűrűs záradékkal díszített boltozatának bordakeresztmetszetével nem egyezik. A töredékünkhöz tartozó bordakeresztmetszet ugyanis kezdetleges körtetagnál és az azt kísérő sarkantyútag-párból tevődött össze, viszont a Koronázó-főtemplom nyugatról számított második, harmadik és negyedik boltmezejét egységesen megrajzolt s két horonytag által közrefogott fejlett körtekeresztmetszetű bordák tartják. Ez esetben tehát csak valószínűnek mondhatjuk azt, hogy Schulek Frigyes a mai gyűrűs záradék motívumát az egykori helyén alkalmazta. A Szűz-Máriás zárókővel díszített harmadik boltozat eredeti bordakeresztmetszetét nem ismerjük, így e helyen a bordakeresztmetszet átmásolásának helyességét nem ellenőrizhetjük, azonban az utolsónak hagyott negyedik zárókő vizsgálatával kétség nem marad arra nézve, hogy Schulek Frigyes a Koronázó-főtemplom főhajójának bordakeresztmetszeteit tényleg nem másolta híven át. Említett zárókövünk ugyancsak 68 fokban metsződő keresztboltozathoz díszített egykor, a főhajó boltozatához való tartozása tehát kétségen felül áll,¹⁰⁴⁾ Tárcsája a főszentélybeli zárókövek mintájára szervesen alábiggyesztve takarja a bordakeresztelést, közepén hatszirmú rózsza foglal helyet, melyet forgó módjára elhelyezett akantszlevelek körítenek. Kutatásainkban e zárókő bordakeresztmetszetének van különös jelentősége. A keresztmetszet már fejlettebb, orrtagos profilból áll, melyet kétoldalt egy-egy orrlemez nélküli körtetag kísér. Első pillantásra felismerhető rajta, hogy a Béla-torony aljai hevederív keresztmetszetével a legszorosabb rokonságban van. Schulek Frigyes e zárókő formáit a Koronázó-főtemplom nyugatról számított negyedik boltmezejében erősen átfogalmazva vette át a biggyesz-

tett tárcsamegoldás formáját betartotta ugyan, ami azonosításunk alapjául is szolgált, azonban a tárcsadísz tekintetében már lényegesebb változtatásokra határozta el magát. Ami pedig a bordakeresztmetszetet illeti, az egykori profilt egyáltalán nem vette figyelembe, hanem helyette egyszerűen a főszentélybeli keresztmetszetet alkalmazta.

Schulek Frigyes ez önkényes formaváltoztatásai megint csak a helyreállítási módszerével magyarázhatók. Ugyanis a budavári plébánia-templom négy főhajóboltozata négy különböző bordakeresztmetszettel és zárókődísszel rendelkezett az ő idejében, ami mindenesetre nem egységes építési tevékenységre vall. Már ő maga is két építési korszakot állapított meg a boltozatok között, amennyiben a nyugatról számított első főhajóboltozatot a déli toronnyal és a zenekórus építésével egyidősnek tartotta.¹⁰⁵⁾ Azonban a részletek elmélyedőbb stílusvizsgálatokra mégsem ösztönözték, amint azt például a Mária-kapu téves kormeghatározása is bizonyítja,¹⁰⁶⁾ így a szóbanforgó esetben is nagyon valószínű az a feltevés, hogy Schulek Frigyes lemondott e négy boltozat különböző építési korának maradéktalanul hű érzékeltetéséről és a csarnokká átépített hossz ház boltozatának építészeti formáit bizonyos mértékig egybehangozta. Hogy azonban e törekvése a nyugatról számított negyedik boltmezőt miért nem érintette, magyarázattal e tanulmány keretében nem szolgálhatunk. Ez alkalommal megelégszünk annak lerögzítésével, hogy a szóbanforgó négy zárókő közül háromnak a helyét mondhatni teljes bizonyossággal megállapíthattuk s csak a gyűrűs záradék helymeghatározása minősíthető kevésbé megalapozottnak. Azonban a gyűrűs záradék bordáinak meglehetősen nagy mérete, továbbá a főszentély bordáival való formai rokonsága és az ezekkel nagyjából azonosnak vehető faragási kora a töredékek templombelsőben való más elhelyezését egyenesen kizárta teszi. Ugyanis kétségtelen: a főszentély boltozatával nagyjából azonos korú boltmező a csarnoktemplommá átépítéskor elkészített mellék-hajók és mellékszentélyek tere fölött nem lehetett, önként következik tehát, hogy a gyűrűs záradékú boltozat a főhajót fedhette valahol. Ha pedig egykori helye a főhajóban volt, úgy mégis legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, melyet a Koronázó-főtemplom főhajóboltozatának vizsgálatából vezettünk le.

A mellék-hajók boltozatait illetően kutatásaink már sokkal kevesebb eredménnyel jártak. Az egyetlen talán idesorozható zárókő-töredéket a Kisbaári Kiss-gyűjtemény őrzi. Tárcsáján dicsfényvel körülvett Krisztus-monogram, IHC látható.¹⁰⁷⁾ Helyének meghatározása azonban a Koronázó-főtemplom záróköveivel való egybevetés által nem vezetett eredményre, úgyhogy ezt a feltevést fenntartással kell kezelnünk. E zárókőn felül már csak két-két, a Műegyetemen, illetve a Képzőművészeti Főiskolán őrzött azonos gipszminta áll rendelkezésünkre. Díszítésük alapján a mai északi mellék-hajó második és negyedik boltszakaszában kifaragott zárókövekkel azonosíthatók. A második boltszakaszban elhelyezett zárókő tárcsáját a középpontból fakadó és forgószerűen elhelyezett öt levél takarja, formái az első két pillérpár felső oszlopfő-koszorújának stílusát mutatják. A negyedik boltszakasz zárókőének tárcsáján viszont szőlőindából font koszorú látszik, mely formai

tekintetben a Béla-torony aljai szőlőleveles oszlopfőkkel és a nyugati főkapu hasonló díszű keretívével egyaránt szoros rokonságban van.¹⁰⁸⁾

A mellékhajók boltozatainak kapcsán meg kell említenünk azt a nagyméretű zárókövet, melynek tárcsáját faragója pajzzsal díszítette.¹⁰⁹⁾ A zárókő keresztboltozathoz tartozott, bordái egymást 90 fokban metszik, amiből nyilván az következik, hogy négyzetalapú tér boltozatának faragott dísze volt. Ha tekintetünket a budavári plébániatemplom alaprajzára vetjük, úgy négyzetalapú boltmezőket csakis a mellékszentélyekben láthatunk; e zárókő eredeti helyét tehát csak e boltozatok valamelyikében sejtethetjük. Zárókövünk stílusbeli hovatarozására irányítást bordájának keresztmetszete nyújt, mely rajzban a budavári plébániatemplom főhajójának toronytól számított első boltozatát díszítő meduzafejes zárókő bordakeresztmetszetével azonos.

Végül vegyük szemügyre a Halászbástya-kőtár egyik, még említést érdemlő faragványát. E zárókő is keresztboltozatból való, bordái egymást körülbelül 45 fokban metszik s tárcsáját akantszlevelek közül kitekintő masz. díszíti.¹¹⁰⁾ Bordakeresztmetszete az eddig ismertetett profiloktól mind eltérő s mérete a templombelső boltozatainál alkalmazott bordák- és zárókövekhez viszonyítva kisebb. Kétségtelennek látszik, hogy valami kisebbméretű építményből származhatott. Ha végigvizsgáljuk Schulek Frigyesnek a budavári plébániatemplomról készített felmérési alaprajzát, úgy 45 fokos bordakeresztvezésű boltozatokat seholsem találunk rajta, így egykori helyének megállapítása lehetetlen.

A budavári plébániatemplomból származó maradványok közül már csak alig néhány töredék került el figyelmünket. E szórványos anyagból elsősorban két oszloplábazat tűnik szembe: az egyik körülbelül 60 fokos törésű falsarokban nyert elhelyezést,¹¹¹⁾ a másik pedig falpillér-nyelvet kísérő háromnegyedoszlop lábazata volt.¹¹²⁾ Az előbbi egykori helyét összehasonlító módszerünkkel megállapítani ugyancsak nem lehetett és a faragványnak mind formája, mind pedig méretei számunkra útmutatással nem szolgálnak arra nézve, hogy a budavári plébániatemplom mely épület-részével lehetne kapcsolatba hozni. Az utóbbi azonban mindenesetre a főszentély sedilia-fülkéit tagoló oszlopok egyikének lábazatául szolgált, noha oszloptörzse a sedilia-oszlopfőkből következtetett oszloptörzsek vastagságához képest kissé vékonyabbra sikerült. A lábazat formái és további méretei azonban kétségtelenül egyeznek a Koronázó-főtemplom főszentélyének sedilia-oszloplábaival és a lábazat alakja sem enged meg másféle elhelyezésre utaló feltevést. A Koronázó-főtemplom sedilia-fülkéinek ez említett oszlopfői háromkaréjos íveket tartanak. Egy ilyen háromkaréjos ívet a Halászbástya-kőtár őriz,¹¹³⁾ s mivel ennek mérete a mai főszentély fülkeíveivel nagyjából egyezik, úgy e töredéknek a budavári főtemplom szentélyfülkéinek egyikével való azonosítása elé akadály nem gördül. Végezetül meg kell emlékeznünk a Kisbaári Kiss- és Kordely-Kováts-gyűjteményben található egy-egy vízköpőről is. A Kisbaári Kiss-gyűjteményben levő darab eredetinek látszik, hogy azonban a budavári plébániatemplom mely részének faragványa volt egykoron — megállapítani ezideig nem sikerült.¹¹⁴⁾ A Kordely-Kováts-féle faragvány azonban minden valószínűség szerint nem eredeti, hanem már a Schulek Frigyes által

tervezett toronysisak egy kicserélt, vagy még talán egykorú, de elfaragott darabja. Feltűnően ép-állapota és faragásának módja egyaránt erre enged következtetni.¹¹⁵⁾

* * *

Azok után, hogy a rendelkezésünkre álló adatokból a lehetőségekhez képest magunk elé varázsoltuk a budavári plébániatemplom eredeti köntösét és a halott kövek mintegy megelevenedve képzeletünkben ismét régi helyükön lebegnek, áttérhetünk a formák alaktani tanulmányozására is. Megjegyezzük azonban, hogy tanulmányunknak ez a része nem akar stíluskritikai, tehát művészettörténeti problémákat felvetni, célja csak annyi, hogy az ismertetett eredmények alapján és a történeti adatok egybevetésével a Boldogasszony budavári főtemplomának építéstörténetére világosságot derítsen.

Schulek Frigyes — mint ismeretes — a plébániatemplom felmérési alaprajzán az egyes építési korszakokat is feltüntette. Szerinte a templom középkori élete három építési szakaszra oszlott: az első korszakban megépült a főszentély, az egyeneszáródású mellékszentélyek, valamint a bazilikális rendszerű hosszház a déli-keleti kapuzattal, a nyugati főbejáráttal, a Béla-toronnyal és az északi kiskapuval egyetemben; a második építési periódus művének a hosszház csarnoktemplommá való átalakítását és a mellékszentélyeknek a főszentély vonalába való kiépítését tartotta, továbbá idesorozta a déli-keleti kaput elfedő kápolna építését is; végül a harmadik korszakba osztotta a déli toronynak felépítését a zenekórossal együtt, — mellyel kapcsolatban a zenekórus fölötti boltmezőnek és a hosszház első boltszakaszának újraboltozása is szükségessé vált — továbbá a déli, Mária-kapu elkészítését, a Béla-torony aljának befalazását, az északi templomfalhoz fűzött, középkorból származó toldaléképítmények megszületését, az ötödik északi hajópillér, valamint a déli főfalkiváltó pillér kifaragását a déli mellékszentélyhez csatolt épületrésszel együtt. Továbbá a hagyatékból előkerült felmérési rajzon Schulek Frigyes egy-egy ecsetvonással a templomtér boltozatainak korára vonatkozóan is megállapításokat eszközölt. Szerinte a déli toronyalja boltozata a harmadik, a Béla-toronyé az első, a zenekórusé és az arra következő első hosszház-boltszakaszé ugyancsak a harmadik, a főhajó többi boltmezeje az első, a mellék-hajóké és a mellékszentélyeké a negyedik boltszakasz kivételével a második, végül a főszentélyé az első építési korszakból származott. A mellék-hajók negyedik boltmezejére vonatkozóan Schulek Frigyes nem tett semmiféle megállapítást. Az egyes építési periódusok korát illetően véleménye a következőkben foglalható össze: az első építési korszak mesterei koragót stílusban dolgoztak, tevékenységük ideje IV. Béla korára eshetett; a második periódust a fénykori gótika formakincse jellemzi, építési korára vonatkoztatható történeti adatok azonban nem maradtak fenn, s így csak sejthető, hogy az építkezés megindítása Nagy Lajos királyunk idejére esett; végül a harmadik korszak építőtevékenységét Mátyás király uralkodásának idejébe helyezte, mely feltevésére a déli torony évszámmal ellátott címerpajzsa szolgáltatott jogos alapot.

Schulek Frigyesnek a templomépítés menetére vonatkozó megállapításai és kormeghatározásai nagy vonalakban mai ismereteink alapján is helyesnek látszanak, noha egyes részletkérdésekben kiegészítésre, sőt olykor kiigazításra is szorulnak. Így az első építési korszakba sorolt építőtevékenység a fennmaradt faragványok alaktani vizsgálata alapján okvetlenül két stíluskörre oszlik, melyek jellemzésére elegendő, ha a főszentélynek és a Béla-torony aljának részleteit egymással összehasonlítjuk. A főszentélyen alkalmazott oszlopfők például a tölgylevelés-makkos díszű fejezetet kivéve, mind erősen stilizált növényi ornamentikát mutatnak, anyaguk minden esetben mészkő, az építészeti részletformák pedig erőteljesek, de szűkszavúak s bizonyos fokig érezhető rajtuk, hogy faragóik a román stílus formakincsétől teljesen elszakadni még nem tudtak. Ezzel szemben a Béla-torony aljának fejezetei, az egyetlen, stílusban a főszentélybeli faragványokhoz tartozó párnafejezet kivételével, mind homokkőből faragottak s közülük nem egy a természet formáinak nagyfokú megértéséről tanuskodik. E stílusbeli különbség példázására hadd idézzük emlékezetünkbe a párnafejezetek határozott, mondhatni mértani formákba tömörített levéldíszjeinek stilizált, természetből elvonatkoztatott elemeit a Béla-torony délnyugati sarkát tartó pillér szőlőindadíszes oszlopfője mellett, melynek díszítésmódját viszont a kötetlen indavezetés, a levelek természetes formája és fekvése határozza meg. S e formakörre még az is jellemző, hogy díszítőelemei között elvétve állat- és emberalakok is helyet kaptak, mint azt a Béla-torony aljának fejezeteinél tapasztaltuk. Ami viszont az építészeti részleteket illeti, nyugodtan állíthatjuk, hogy mestereink előtt a francia-gót katedrálisépítészet formaeredményei nem voltak ismeretlenek. A főszentély stílusához a déli-keleti kapu, a hosszház negyedik boltmezejének több díszítőfaragványa, a nyugati homlokzat rózsaaablaka és az északi kapu ívmezeje tartozik a kapu mellett nem messze elhelyezett Béla-toronybeli párnafejezettel együtt. A Béla-torony formakörével viszont a hosszház koragót faragványai kapcsolhatók, egészen a főhajó negyedik boltmezejéig, továbbá idesorozandó még a negyedik boltmező záróköve és a főszentély tölgylevelés fejezete is. A két stíluskör nagyjából a negyedik boltszakasz mentén érintkezik, noha mindkettő spórái át-átcsapnak e határmezsgyén. Természetesen e két formavilág egymáshoz és a templomépítéshez való viszonyának részletesebb taglalása tanulmányunk keretén már kívülesik és maga ez a kérdés önmagában véve is annyira szétágazó, hogy önálló értekezés anyagát kell alkotnia. El kell tekintenünk tehát az ezzel kapcsolatos kérdések tárgyalásától s csak annyit vélünk okvetlenül megemlítenedőnek, hogy ez a két stíluskör az alaprajzban is meglehetősen biztonsággal elválasztható s kettejük között a főszentély a koragótika egy korábbi, a Béla-torony aljáé pedig egy későbbi, de egymástól időben nem messze eső fejlődési szakaszának formáit mutatja. Talán ennyi elegendő lesz ama véleményünk valószínűvé tételére, miszerint a budavári plébániatemplom 1269-ig teljes egészében nem készülhetett el: ez időpontig minden bizonytalanság csak a főszentély stílusával rokon épületrészek kerültek megépítésre, a második stíluskörbe sorozott részletek pedig kissé később, a század 70-es, esetleg 80-as éveiben születtek meg.

A második építési korszakba sorozott templomrészek alaktani vizsgálata nagyjából szintén igazolja Schulek Frigyeset. Egy esetben azonban helyesbíteni kell kormeghatározását. Ő ugyanis a Mária-kaput a harmadik építési periódusba sorozta. Erre a megállapításra bizonyosan az adott neki okot, hogy a kapuzat alsó, mészkőből épült fala a toronytesttel egybe volt építve. Mivel pedig a toronytestet teljes egészében a XV. század művének tartotta, következőképpen a Mária-kapu faragási korát is a déli toronyéval azonosította. Azonban a művészettörténeti kutatás előtt a Mária-kapu stílustörténeti összefüggései tisztázottnak tekinthetők már, amennyiben tudjuk, hogy a budavári plébániatemplom e díszé nürnbergi hatásra a XIV. században, úgy 1370 körül készülhetett el.¹¹⁶) E látszatra ellentmondó két vélemény azonban egy nevezőre hozható annak a történeti adatnak a segítségével, mely szerint templomunk tornya 1384-ben beomlott. E közlés alapján nyilvánvaló, hogy a Mátyás korában épült torony helyén a XIV. században más torony állott, mely ha le is omlott, még nem következik belőle az, hogy alapjáig e szerencsétlenség martaléka lett volna. Különbösen is a Schedel-féle metszeten, mely a budavári plébániatemplomot 1470 előtti, toronynélküli állapotában mutatja, a régi torony csonkja megörökítésre került, ami előbbi feltevésünket kellően igazolja. E torony délkeleti sarka mellé simult tehát a Mária-kapu előcsarnoka s így biztosra vehető, hogy a torony leomlását, ezt a nagy szerencsétlenséget sem az előcsarnok, sem a Mária-kapu számottevő sérülések nélkül nem élhette át. Természetesen, az előcsarnok és a kapuzat helyreállítása nem késlekedhetett soká. Ezt különben egyrészt a pótlásképpen beépített bélletoszlopszék is nagymértékben valószínűsíti, amennyiben azt mutatja, hogy a kapuzaton, annak megépítése után javítási munkálatokat végeztek, másrészt pedig a homokkőből és a mészkőből faragott részletek díszítése is bizonyítja, melyek között a stílusbeli különbség igen kevés. Végül az is természetes, hogy a csonka toronytökhöz simuló előcsarnok helyreállításkor a bejárati előtér nyugati falát alkotó keleti toronyszöglet, illetve támpillér is kijavításra került, ami érthetővé teszi ama megfigyelésünket, mely szerint a déli toronynak és a Mária-kapunak falazata a fényképen részben elválík egymástól, részben pedig egybe van kötve.

A Mária-kapuvál kapcsolatban még más kérdés is felmerülhet: mi volt annak az oka, hogy a XIV. században, vagy száz esztendővel a templomépítés után egy másik déli kapu építése vált szükségessé. Kérdésünk abban az esetben, ha azt is feltételezzük, hogy bejárat a Mária-kapu helyén már az első építési periódusban, tehát a XIII. században is készült, legfeljebb akként módosul, hogy miért kellett azt egy hatalmasabb kapuzattal felcserélni. Gondoljunk azonban arra, hogy a XIV. században a déli-keleti kapuzatot kápolnával építették el s így felmerülhetett egy új, nagyobb-szabású déli kapu építésének szüksége. És ha feltevésünk helyes, úgy a szóbanforgó kápolna építési ideje is nagyjából meghatározható, mert építése — mondjuk — 1370 után már nem indokolt, viszont az általános történeti viszonyokat tekintve 1350 előtt meg nem valószínű. A déli kápolna építési ideje ezek szerint kb. 1350—1370 közé tehető.

E kápolnának a történeti adatokkal való egybevetése is hihető eredményekre vezet. A Schulek Frigyes által készített felmérési rajz szerint

templomunkhoz a középkorban csak ezt az épületrészt csatolták a déli szentélyhez fűzött toldaléképítményen kívül. E két hozzátoldásból a déli szentélyhez fűzött térben semmiesetre sem láthatunk kápolnaépítményt, mert ehhez az túl nagyszabásúnak tűnik s mérete után joggal gondolták eddigi kutatóink azt, hogy királyi oratórium célját szolgálta. Ezzel szemben ez a negyedik boltszakaszhoz csatlakozó építmény méretben az északi kápolnákkal egyezik s így mellékkápolna céljaira megfelelőnek, elegendőnek látszik. Mivel pedig történeti adataink a Háromkirályok tiszteletére épült kápolnát a templomtesthez délről csatlakozónak írják, itt pedig a valószínűségben csak erről az egy, kápolnának tekinthető toldaléképítményről tudunk, következésképpen a Háromkirályok kápolnájának épületünkkel való azonosítása megalapozottnak tekinthető. A fentiekből még az is következik, hogy e kápolna alapítása 1350—1370 közé eshetett.

Hátra volna még a budavári plébániatemplom csarnoktemplommá való átépítésének kormeghatározása. E feladatunknak a fentiek alapján meglehetősen biztonsággal tudunk eleget tenni. Ugyanis a Mária-kapu részleteinek formái és a csarnoktemplommá való átépítéskor kifaragott fejezetek, így az első és második pillérpár felső oszlopfői, vagy a koronás férfi és női fejvel díszített déli falpillérfejezet stílusban igen közelállnak egymáshoz s így kifaragásuknak ideje között lényeges különbség nem nagyon lehetett. Ez tehát annyit jelent, hogy az átépítés a XIV. század utolsó negyedében már folyamatban volt. Ha pedig azt vesszük figyelembe, hogy az 1402—1433 között alapított Gara-kápolna már az északi szentélyhez csatlakozott, tehát okvetlenül az átépítés után emelték, ekként a csarnoktemplommá való átépítést sikerült még korhatárok közé is szorítanunk. A második építési korszak idejét tehát megközelítőleg 1370—1410 közé helyezzük. Ez esetben pedig a déli falpillér koronás fejekkel díszített oszlopfőcsoportja minden valószínűség szerint Nagy Lajost és Erzsébet királynét ábrázolta eredetiben, ami azt jelentené, hogy az átépítés munkájának megindítása Nagy Lajos királyunk nevéhez fűződik. E feltevésünk mellett szól még az is, hogy a mariazelli templomban, mely — mint ismeretes — szintén Nagy Lajos alapítása, ugyancsak fennmaradt a királyi pár hasonló módon kifaragott mellképe.¹¹⁷⁾

Schulek Frigyesnek a harmadik építési korszak idejére vonatkozó megállapításaihoz a következő hozzáfűznivalóink vannak. A déli torony Mátyás király idejében nem alapjaiból épült fel újra és a déli mellékszentélyhez csatlakozó toldaléképítmény a torony építését időben megelőzte. A déli torony építésére vonatkozó véleményünket már a Mária-kapuvál kapcsolatosan eléggé kifejtettük. Ez alkalommal csupán annyit kívánunk még megemlíteni, hogy a déli torony délkeleti és délnyugati támpilléreinek alaprajzi megoldásában lényeges különbségek láthatók. A délnyugati sarok megerősítésére szolgáló pillérek az északnyugattal együtt könnyedek, díszítő célzatuk mellett amúgyis lényegtelen erőtan szerepük elhomályosul, elhelyezésük pedig raffinált ízléssel úgy történt, hogy közöttük a toronysarok is formai hangsúlyt nyerjen. Ezzel szemben a délkeleti pillér méretben széles és zömök, statikai szerepét formai komolysággal töltötte be, egykori alkotóját díszítő célzatok nem vezették. Ez az a pillér, melyhez a Mária-kapu előcsarnoka épült s melyről már a

Mária-kapuvál kapcsolatos kérdések megtárgyalásakor is megállapítottuk, hogy semmi esetre sem készülhetett Mátyás idejében. Azt hiszem, ki mondhatjuk tehát, hogy a déli torony kiépítésekor az egykori torony-csonk használható falait nem bontották le, hanem az új architektúrának megfelelően kiegészítették csupán. Ekkor épültek meg a földszinten a nyugati és délnyugati toronytámpillérek, majd a torony felső emeletei.

A torony építése természetesen nem volt műszaki problémáktól mentes. Schulek Frigyes megfigyelése szerint a környező boltozatokat is meg kellett újítani az építkezés folyamán. Így került a zenekórus és a hosszház első boltszakasza fölé új boltozat és a zenekórusrész építészeti kialakítása céljából ekkor falazhatták el a Béla-torony alját s kapott annak délkeleti sarokpillére dél felől új, körtealaprajzú oszlopfőt.

Ugyancsak jelentős műszaki problémát jelenthetett középkori mestereinknek a csarnoktemplom északi ötödik pillérének és a vele egyvonalban álló déli főfalkiváltó pillérnek elkészítése. Schulek Frigyes felmérési rajza szerint a szentélyrész boltozása érintetlenül állott a lebontás idején s kormeghatározása szerint a főszentély boltozatai még az első építési korszakban készültek el, a mellékszentélyekben lévők pedig a második építési periódusba tartoztak. Kutatásaink legnagyobb részét igazolták feltevését, mert bebizonyosodott, hogy a főszentély bordáit és záróköveit még az első építési korszakban faragták. Középkori mestereink tehát a régi északi pillért és a déli templomfalat az azokra nehezedő boltozatok lebontása nélkül váltották ki. Azonban — mint már megállapítottuk — egy mellékszentélybe tartozó boltozati zárókő ráncmaradt és bordakeresztmetszetének a főhajó nyugatról számított első boltmezejének Meduzafejvel díszített zárókövéről ismeretes bordaprofillal azonos rajza arra vall, hogy a mellékszentély boltozatai között legalább egy, Mátyás korabeli kellett, hogy legyen. Következésképpen Schulek Frigyes mellékszentélyboltozatokra vonatkozó kormeghatározásait bizonyos mértékig fenntartással kell kezelnünk. E zárókő inkább azt bizonyítja, hogy a kiváltások alkalmával mégis szükségessé válhatott a mellékszentélyek egyik-másik boltmezejének újjáépítése s e kiváltások építési ideje az azonos rajzú bordakeresztmetszetek alapján a Mátyás-torony elkészítésétől nem eshetett messze. Viszont, ha pillantást vetünk a Schedel-féle metszetre, úgy azon azt láthatjuk, hogy a déli torony a metszetrajz elkészítésének idején még nem állott, de a szóbanforgó déli mellékszentélytoldalék már igen. Ha tehát a déli torony befejezésének évét 1470-re tesszük, úgy a szóbanforgó toldaléképítmény építési kora az 1460 körüli időre tehető. A fenti okoskodásból a következő eredményeket vonhatjuk le: nincsen ugyan kizárva az, hogy e déli hozzátoldás királyi oratórium céljára épült, azonban midőn Mátyás király a budavári plébániatemplomban ifjú hitvesét, Beatrixot ünnepélyes külsőségek között 1476-ban oltárhoz vezette, ez az épületrész talán már két évtizede is állhatott. Ezek szerint az a feltevés, hogy Mátyás király ezt az oratóriumot külön erre az alkalomra építtette volna, megdőltnek tekinthető.

A budavári plébániatemplom középkori építésének történetét az előadottak alapján a következőkben foglalhatjuk össze. A XIII. század negyvenes éveinek elején megindulhatott már a templomépítés és 1269-ig a szentélyrész bizonyosan már használható állapotba is került. A következő években folytatódott az építkezési tevékenység, úgyhogy a század 80-as éveiben már az egész templom készen állhatott. Egyházunk körülbelül 1370—1410 között nagyarányú átépítésen esett keresztül, amikor is bazilikális terét csarnokrendszerűvé alakították át. Ez időben faragták egyik legfigyelemreméltóbb díszét, a déli oldalon elhelyezett s előcsarnokkal védett Mária-kaput, továbbá nagyjából vele egyidőben emelték a déli-keleti kapuzatot eltakaró Háromkirályok kápolnáját is. Ennek az építkezési tevékenységnek utolsó felvonását jelentette már a Gara Miklós nádor által 1402—1433 között alapított Mindszent-kápolna, melynek építése minden valószínűség szerint a század huszas éveire eshetett. E kápolna már az újonnan elkészült északi csarnokszentély mellé simult és az északi templomhomlokzat legfőbb díszé lehetett. Végül déli tornya, 1470-ben, Mátyás király uralkodásának idején készült el s építését a déli mellékszentélyhez csatolt, valószínűen királyi oratórium céljára szolgáló toldaléképítmény időben néhány esztendővel megelőzte.

Ifj. Csemegi Józse

JEGYZETEK.

¹⁾ Az újjáépítésre vonatkozó aktákat a Műemlékek Országos Bizottságának irattára őrzi.

²⁾ Néhai Kisbaári Kiss Ferenc gyűjteménye. Kisbaári Kiss Ferenc baráti összeköttetésben állott Schulek Friggyessel, kitől engedélyt is kapott a Boldogasszony-templom helyreállításakor az eredeti helyükről eltávolított faragványok részbeni elszállítására. Az így általa kiválasztott és birtokába került töredékeket Kiss Ferenc az I. ker., Óra-utcai villájának kertjében az általa építtetett múromok kövei között helyeztette el. — Kordely-Kováts Béla gyűjteménye. A faragványok egy másik csoportja is hasonló körülmények között kerülhetett Kordely-Kováts Béla I. ker., Szirtes-út 28. számú villájába, hol e töredékek részint a kertben, részint pedig magában a villaépület falában nyertek elhelyezést. — Bárczy Károly gyűjteménye. E gyűjtemény feldolgozásának érdeme Horváth Henriket illeti, ki a Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. munkájában a Bárczy Károly által összegyűjtött töredékek ismertetésére is kitért. Azonban az amúgyis kevésszámú töredéket tartalmazó gyűjtemény jelentőségét nagyban csökkenté az a körülmény, hogy a budavári plébániatemplomból származó töredékek, faragási módjukat tekintve, nagyrészt nem középkori eredetűek, hanem a Schulek Frigyes által vezetett újjáépítéskor nyerték formájukat. E részletek bizonyára valamelyik későbbi helyreállítás alkalmával szakadtak el a mai templom testétől.

³⁾ E számunkra nagyjelentőségű gipszöntvények még Schulek tanársága idején a Képzőművészeti Főiskola pincéjébe kerültek az újjáépítés alkalmával készített gipszintákkal együtt. Legutóbb azonban nagy részüket Csányi Károly professzor a Műegyetem középkori tanszékére vitette át.

⁴⁾ A fényképek Schulek Frigyes hagyatékából kerültek elő, nagyrésztük közzétéve még nem volt, közlésüket Schulek János úr szíves engedelmének köszönjük.

⁵⁾ Schulek Frigyesnek a templomalaprajzról készített 1:200 méretarányú rajza a hagyatékából több példányban került elő, sőt némi kihagyással bár, de báró Forster Gyula »III. Béla király emlékezete« c. művében meg is jelent. (246. l.) Továbbá néhány szabadkézi vázlat ismeretes még, melyeket Divald Kornél »Budapest művészete a török hódoltság előtt« c. ímű munkájában a »Budapest régiségei« nyomán közölt.

⁶⁾ Csánki-Gárdonyi: Budapest történetének okleveles emlékei. I. köt. 34. sz. oklevél.

⁷⁾ U. o. 33. sz. oklevél.

⁸⁾ U. o. 40. sz. oklevél.

⁹⁾ U. o. 89. sz. oklevél.

¹⁰⁾ A történeti adatokra vonatkozóan ld. Gárdonyi Albert összefoglalását Buda középkori helyrajza c. értekezésében. (Tanulmányok Budapest múltjából IV. köt. 60—61. l.)

¹¹⁾ U. o. 66. l. — Divald Kornél »Budapest művészete a török hódoltság előtt« c. művében Ulving ispán kápolnáját a Boldogasszony plébániatemplom testéhez építtetnek tartotta. Mikor a Magyar Művészet 1936. évfolyamának 277. lapján a »Koronázó főtemplom építésének történetéhez« címmel néhány művészettörténeti megfigyelésemet közreadtam, Gárdonyi Albert 10. jegyzetben idézett műve még nem jelent meg s így ez értekezésemben Divald Kornél által tévesen közölt történeti adatokra támaszkodtam. Akkori megállapításaim tehát némi módosításra szorulnak, melyekre alább, a megfelelő helyen ki is térek.

¹²⁾ Ld. Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. 99. l. és 43. jegyz.

¹³⁾ Ld. Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom 1876. 54. l.

¹⁴⁾ Ld. a 11. jegyzetben idézett értekezésemet.

¹⁵⁾ V. ö. Gárdonyi Albert 10. jegyzetben idézett értekezésével. (63. l.)

¹⁶⁾ U. o. 66. l.

¹⁷⁾ Közölte br. Forster Gy. id. m. 195. l., ld. az 5. jegyzetet.

¹⁸⁾ Némethy L. 13. jegyz. id. m. 116. l. A töredék szerint az alsó sor is nagybettős volt (25. kép).

¹⁹⁾ Némethy: id. m. 116. l. (26. kép) Némethy a kollégiumot 1690-ben épültnek mondja, viszont az általa feljegyzett évvvers 1695-öt ad ki.

²⁰⁾ Így a Halászbástya-kőtárban (A Fővárosi Múzeum köemléktárának leíró-lajstroma, Budapest 1932. Összeállította Horváth Henrik, 184—185. sz.) az Epreskertben és a Kisbaári Kiss-gyűjteményben találunk kőrácstörödékeket a rózsablakból. A kőrácskeresztmetszetet a 63. kép *n*) rajza tünteti fel.

²¹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 6. (36. kép) és 7. sz. Közölte Horváth Henrik : Buda a középkorban. Budapest 1932. 8. és 20. l.

²²⁾ Schulek hagyatékából.

²³⁾ Közölte br. Forster Gy. az 5. jegyzetben, id. m. 258. l.

²⁴⁾ Képét ld. Genthon—Nyilas-Kolb : Budapesti képeskönyv 17. l.

²⁵⁾ V. ö. ifj. Csemegi József : A Szent Miklósról nevezett budavári dominikánus kolostortemplom c. értekezésének idevonatkozó részével (Történetírás 1937. évf. 496. l.)

²⁶⁾ Kelényi B. Ottó : Erhard Schön magyar vonatkozású metszetei. (Klny. a Fővárosi Könyvtár évkönyve II. kötetéből. 1932.)

²⁷⁾ Ld. a 24. jegyzetben id. m. 18. l.

²⁸⁾ U. o. 20—21. l., ld. továbbá Károlyi—Wellmann : Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest 1936. c. m. 137., 144., 157., 219. és 293. lapján közzétett metszeteiket.

²⁹⁾ Tanulmányok Budapest multjából. V. 37. kép, továbbá a 24. jegyzetben id. m. 25. l.

³⁰⁾ Schoen Arnold : Buda-pesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében. Budapest 1936. 46. sz. metszet.

³¹⁾ A Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 110., 111. és 238. sz. töredékei. A 238. sz. faragvány a párkány ívrácsának egy tagja, (64. kép *d*) rajz) a 111. sz. töredék a második emeleti ívrácsok kúszólevéllel takart gyámsorából való, a 110. sz. maradvány pedig a Mátvás-torony egy élhenger-tagját viseli magán, a mellett, hogy rajta egy előbbihez hasonló kúszóleveles gyám is látható. (30. kép.) Az élhenger tagozatára simuló kúszólevél tehát a második emeleti párkányzat ívsorának az élhenger tagozatába való torkollását érzékelteti a szemléllővel.

³²⁾ U. o. 195 és 214. sz. (37. kép).

³³⁾ U. o. 232., 233. (31. kép) és 237. sz.

³⁴⁾ U. o. 215. sz.

³⁵⁾ U. o. 152., 156., 164., 230. és 231. sz., továbbá a múzeumi pinceraktár (38. és 39. kép), a Kisbaári Kiss-, a Kordely-Kováts- (27. kép) és a Bárczy-gyűjtemény (Horváth Henrik : Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. XXXVIII. tábla 3. kép) néhány idesorozható darabja.

³⁶⁾ E fénykép művészettörténeti irodalmunkban közismert, közölte többek között br. Forster Gyula id. m., Hekler A. : Ungarische Kunstgeschichte 40. ábra. stb.

³⁷⁾ A 11. jegyzetben írt értekezésemben az osztókávakó fölötti két evangélista-jelkép közül a bemenet jobboldalát tévesen Lukácsénak írtam. E tévedésemet nemcsak a Mária-kapuról készített fénykép tüzetesebb vizsgálata tette előttem nyilvánvalóvá, hanem az a körülmény is, hogy az akkori megállapításom alapján felállított evangélista-sorrend (Máté, János, Lukács, Márk) a középkorban általánosan használatos sorrenddel (Máté, János, Márk, Lukács) nem egyezik.

³⁸⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 282. sz. Első elmélyedő kritikusa, Éber László, értekezésében (Budapest régiségei 1904. 61. l.) e töredékről nagyszerű fényképeket is publikált. E felvételek idején töredékünk sokkalta épebb állapotban volt, így például az evangélistafejek még teljes szépségükben tárultak az ő szemé elé. (Az egyik kép nagyított részletét újra közölte Horváth H. Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. XXXV. tábláján.) Horváth H. továbbá még két kisméretű töredék-darabot tart a Máriakapu ívmezejéből származónak. Noha a darabokon az ábrázolás az idők folyamán teljesen elmosódott s csak néhány ruharedő vonala vehető ki már rajtuk, véleményét a redők stílusa és faragási módja, továbbá a töredékek szélén látható íves kerettagozat formája kellően támogatja. (Halászbástya-kőtár leíró lajstroma 290—291. sz.)

³⁹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 289. sz.

⁴⁰⁾ U. o. 288. sz.

⁴¹⁾ U. o. 144., 153. (64. kép *h*) rajz), 160. (?) és 209. (?) sz. és a raktár néhány kiállításra váró darabja. Ezek közül a 153. sz. töredéket és egy raktári darabot a Magyar Művészet 1936. évf. 279., ill. 278. l. közzétettem.

⁴²⁾ U. o. 235. sz.

⁴³⁾ U. o. 166. sz. Képe ; Magyar Művészet 1936. évf. 278. l.

- ⁴⁴⁾ Ld. az. 5. jegyzetet.
- ⁴⁵⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 278. sz. Képét közölte Horváth H. Buda a középkorban c. m. 15. l.
- ⁴⁶⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 277. sz. Képét közölte Horváth H. a 45. jegyzetben id. m. 13. l.
- ⁴⁷⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 276. és 279. sz.
- ⁴⁸⁾ Ld. Schulek Frigyes 1878 július hó 24-én keltezett jelentését.
- ⁴⁹⁾ Divald Kornél: Budapest művészete a török hódoltság előtt. 74. l.
- ⁵⁰⁾ M. Takács Marianna szerint ezek az átépítések törökkoriak. (A budavári Mátyás-templom. Budapest 1940. 16. l.) Valószínűen e falszakasz egykori gótikus ablakainak kőrácsából származhatnak a Halászbástya-kőtár 216—18., 221. és 223. sz.; igen rossz állapotban fennmaradt töredékei. Ugyanis e kőrácsok nagy keresztmetszeti mérete, továbbá fő-, mellék- és orrívtag-profil kifejlesztésére alkalmas keresztmetszeti rajza hatalmas méretű, legalábbis négyosztású ablakokra enged következtetni. Ily ablakok pedig csak a hajó falában készülhettek és Schulek Frigyes is ily nagyméretű, négyosztásos ablakokat tervezett a Koronázó-főtemplom déli hosszérfalába.
- ⁵¹⁾ Ld. A Budavári koronázó főtemplom déli-keleti kapuja c. értekezésemet. Történetírás 1937. évf. 356. l., továbbá a XVIII—XIX. táblát.
- ⁵²⁾ U. o. XX. tábla és 1. ábra.
- ⁵³⁾ Ld. a 24. jegyzetet.
- ⁵⁴⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma 162. sz. (32. kép). A br. Forster Gyula 5. jegyzetben id. m. 255. lapján közölt, a Schulek-hagyatékából származó felvétellel azonos tárgyú fényképen is látható eredeti helyén ez a töredék.
- ⁵⁵⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma 157. sz. (64. kép c) rajz — az alsó ablak-sor káva-keresztmetszete: 64. kép g) rajz).
- ⁵⁶⁾ U. o. 181. és talán 183. sz. (a 181. sz. töredék keresztmetszetét ld. a 63. kép o), a 183. sz.-ét pedig a 63. kép m) rajzán).
- ⁵⁷⁾ Közzétettem a Magyar Művészet 1936. évf. 280. lapján.
- ⁵⁸⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 274—275. sz.
- ⁵⁹⁾ U. o. 265. sz.
- ⁶⁰⁾ U. o. 108. sz.
- ⁶¹⁾ U. o. 180. sz.
- ⁶²⁾ U. o. 257. sz.
- ⁶³⁾ Közzétette br. Forster Gy. az 5. jegyzetben id. m. 262. l.
- ⁶⁴⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 3. sz. A faragvány fényképét Horváth Henrik tette közzé (Buda a Középkorban c. m. 20. l.). Mintaöntvénye a Képzőművészeti Főiskolának tulajdona.
- ⁶⁵⁾ M. Takács Marianna az 50. jegyzetben id. művének 14. lapján hasonló megállapításra jutott.
- ⁶⁶⁾ Közzétette br. Forster Gy. az 5. jegyzetben id. m. 263. l.
- ⁶⁷⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 155. sz. (rajta kőfaragójegy, melyet Horváth Henrik a Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. XII. táblájának 1. sz. képén közzétett. A faragvány keresztmetszetének rajzát ld. a 63. kép b) rajzán.) továbbá a 161. sz. E két töredéken kívül több ívdarab van a Kisbaári Kiss-gyűjteményben és az Epreskertben.
- ⁶⁸⁾ Ld. Divald K. 11. jegyzetben id. m. 29. ábráját.
- ⁶⁹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 15. (43. kép), 189. (45. kép) és 188. sz. (42. kép). A 188. sz. töredék képét Horváth Henrik tette először közzé a 65. jegyzetben id. m. IV. táblájának 2. képén.
- ⁷⁰⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma: 228. sz. (40. kép).
- ⁷¹⁾ U. o. 149., 178., 224. és 226. sz.
- ⁷²⁾ U. o. 175. sz. (44. kép).
- ⁷³⁾ U. o. 142., 147. és 186. sz. (49. kép). A 186. sz. faragvány gipszmásolatban is ismeretes a műegyetemi gipszgyűjteményből. A 147. sz. töredéket Horváth H.: Buda a középkorban c. m. 9. l., a 186. sz.-t pedig a Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. IX. tábla 1. ábráján tette közzé. Idesorozandó még a 143. sz. töredék is, mely ennek a fejezettípusnak változatát mutatja s rajta a varkocsbafont inda helyett tömötten egymásmellé sorakozó levélsor látható (közzétette Horváth H. Buda a középkorban c. m. 14. l.).
- ⁷⁴⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma 227. sz.

- ⁷⁵⁾ U. o. 187. sz. (47. kép).
⁷⁶⁾ U. o. 163. sz. (46. kép).
⁷⁷⁾ U. o. 146. sz.
⁷⁸⁾ U. o. 2. sz. Közzétette Horváth H. Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. III. tábla 1. ábráján. (Kőfaragójelét ld. u. o. XII. tábla 7. sz.) (50. kép).
⁷⁹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 145. sz. Közzétette Horváth H. Buda a középkorban c. m. 14. l.
⁸⁰⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 159. (48. kép), 176., 177. és 225. sz.
⁸¹⁾ U. o. 190. sz. Ld. a 33. képet. (Közölte Horváth H. : Budai kőfaragók és kőfaragójelek a középkorban c. m. IV. tábla 3. képén.)
⁸²⁾ Ld. az 55., 51., és 53. képeket.
⁸³⁾ Az egyik példányt az 56. képen mutatjuk be.
⁸⁴⁾ Ld. az 54. képet.
⁸⁵⁾ U. o. 229. sz. (35. kép), gipszöntvénye a Képzőművészeti Főiskolán van.
⁸⁶⁾ U. o. 11. sz.
⁸⁷⁾ U. o. 106. sz. (34. kép).
⁸⁸⁾ U. o. 179. sz. (Közölte Horváth H. Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. IV. tábla 4. képén.) Ld. a 41. képet.
⁸⁹⁾ Ld. a 79. jegyzetet.
⁹⁰⁾ Ld. a 76. és 77. jegyzetet.
⁹¹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma 143. sz. V. ö. még a 73. jegyzettel.
⁹²⁾ U. o. 147. sz. V. ö. még a 73. jegyzettel.
⁹³⁾ U. o. 142. sz. V. ö. még a 73. jegyzettel.
⁹⁴⁾ U. o. 186. sz. V. ö. még a 73. jegyzettel.
⁹⁵⁾ U. o. 2., 145. és 186. sz. V. ö. még a 78., 79 és 73. jegyzetekkel.
⁹⁶⁾ Ld. a 64. kép f) rajzát.
⁹⁷⁾ U. o. 286—287. sz. Fényképeket közzétette Horváth H. : Buda a középkorban c. m. 19. l. A gipszöntvényt az 52. kép mutatja be.
⁹⁸⁾ U. o. 8. sz. (58. kép) Bordájának keresztmetszeti rajzát közzétette Horváth H. : Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. m. 79. l. Ezzel azonos keresztmetszetű bordaindítás lajstromszáma : 151. (63. kép a) rajz)
⁹⁹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 198. sz. (61. kép)
¹⁰⁰⁾ U. o. 5. sz. (57. kép)
¹⁰¹⁾ Ld. Divald K. : Budapest művészete a török hódoltság előtt c. m. 29. ábráját.
¹⁰²⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 285. sz.
¹⁰³⁾ U. o. 174. sz. A hozzátartozó bordatöredékek lajstromszáma : 171—173. A bordakeresztmetszetet közzétette Horváth H. : 98. jegyzetben id. m. 80. l. (A mi felmérésünk eredményét a 63. kép d) rajza mutatja be.)
¹⁰⁴⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 204. sz., a hozzátartozó bordák lajstromszáma : 169—170. sz. A bordakeresztmetszetet közzétette Horváth H. a 98. jegyzetben id. m. id. h. (A faragványt a 60. kép, bordakeresztmetszetét pedig a 63. kép c) rajza adja.)
¹⁰⁵⁾ Ld. az általa készített felmérési alaprajzot br. Forster Gy. 5. jegyzetben id. m. id. h.
¹⁰⁶⁾ Ld. a 11. jegyzetben idézett értekezésem idevonatkozó megállapításait.
¹⁰⁷⁾ Ld. a 29. képet.
¹⁰⁸⁾ Ld. az 59. képet.
¹⁰⁹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 9. sz. (Ld. a 62. képet és a 63. kép e) rajzát.) Bordakeresztmetszetét közzétette Horváth H. 98. jegyzetben id. m. id. h.
¹¹⁰⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 292. sz. Képet közzétette Horváth H. 97. jegyzetben id. m. id. h. Bordakeresztmetszetét ld a 63. kép g) rajzán.
¹¹¹⁾ Halászbástya-kőtár leíró lajstroma : 74. sz. (64. kép b) rajz)
¹¹²⁾ U. o. 72. sz. (64. kép a) rajz.)
¹¹³⁾ U. o. 196. sz.
¹¹⁴⁾ Ld. a 28. képet.
¹¹⁵⁾ Hasonló vízköpők ma a Mátyás-torony kősisakját díszítik s gipszmintáik — vagy négy darab — a Képzőművészeti Főiskola birtokában vannak.
¹¹⁶⁾ Ld. a 11. jegyzetben idézett értekezésemet.
¹¹⁷⁾ H. Petschmigg : Die Wallfahrtskirche zu Mariazell in Steiermark. Mitt. d. C. Com. 1869. 67. l., 5. ábra.

A Koronázó-főtemplom töredékeinek mutatója.

Halászbástya-kőtár.

A lajstrom sorszáma	Lap- és jegyzetszám	Kép	A lajstrom sorszáma	Lap- és jegyzetszám	Kép
2.	146 ⁷⁸⁾ 152 ⁹⁵⁾		158.	—	—
	157	50.	159.	147—148 ⁸⁰⁾	48.
3.	138 ⁶⁴⁾	—	160.	127 ⁴¹⁾	—
5.	152—153 ¹⁰⁰⁾	57.	161.	—	—
6—7.	121 ²¹⁾	36.	162.	132 ⁵⁴⁾	32.
8.	152 ⁹⁸⁾	58. és 63. a) rajz	163.	145 ⁷⁶⁾	46.
9.	155 ¹⁰⁹⁾	62. és 63. e) rajz	164.	126 ⁸⁵⁾	—
11.	149—150 ⁸⁶⁾	—	165.	—	—
13.	—	—	166.	128 ⁴³⁾ 158	—
15.	143 ⁶⁹⁾	43.	167—168.	—	—
58.	—	—	169—170.	153 ¹⁰⁴⁾	63. c) rajz
72.	155 ¹¹⁸⁾	64. b) rajz	171—174.	153 ¹⁰³⁾	63. d) rajz
73.	—	—	175.	144 ⁷²⁾	44.
74.	155 ¹¹¹⁾	64. a) rajz	176—177.	147—148 ⁸⁰⁾	—
105.	nem a Koronázó-főtemplomból származik. (Ld. a 25. jegyz. id. m. 492. 1.)		178.	143—144 ⁷¹⁾	—
106.	149—150 ⁸⁷⁾	34.	179.	150 ⁸⁸⁾	41.
108.	137 ⁶⁰⁾	—	180.	137 ⁶¹⁾	—
109.	—	—	181.	134 ⁵⁶⁾	63. o) rajz
110—111.	126 ⁹¹⁾	30. A töredékek a kőtárban megfordítva kerültek elhelyezésre.	182.	—	63. l) rajz
137—138.	mint 105.	—	183.	134 ⁵⁶⁾	63. m) rajz
142.	144 ⁷³⁾ 151 ⁹³⁾	—	184—185.	121 ²⁰⁾	63. n) rajz
143.	144 ⁷³⁾ 151 ⁹¹⁾	—	186.	144 ⁷³⁾ 151 ⁹⁴⁾	49.
144.	127 ⁴¹⁾	—	187.	145 ⁷⁵⁾	47.
145.	147 ⁷⁹⁾ 152 ⁹⁵⁾	—	188.	143 ⁶⁹⁾	42.
146.	145 ⁷⁷⁾	—	189.	143 ⁶⁹⁾	45.
147.	144 ⁷³⁾ 151 ⁹²⁾	—	190.	148 ⁸¹⁾	33.
148.	—	—	192—193.	mint 105.	—
149.	143—144 ⁷¹⁾	—	194.	—	—
150.	—	—	195.	126 ⁸²⁾	—
151.	152 ⁹⁸⁾	63. a) rajz	196.	155 ¹¹³⁾	—
152.	126 ⁸⁵⁾	—	197.	—	—
153.	127 ⁴¹⁾	64. h) rajz	198.	152—153 ⁹⁹⁾	61.
154.	—	—	199.	—	—
155.	142 ⁶⁷⁾	63. b) rajz	200.	—	63. f) rajz
156.	126 ⁸⁵⁾	—	201.	—	—
157.	138 ⁶⁵⁾	64. c) rajz	202.	—	63. h) rajz
			203.	—	—
			204.	153 ¹⁰⁴⁾	60. és 63. c) rajz
			205—208.	—	—
			209.	127 ⁴¹⁾	—
			210—211.	—	—
			212.	—	63. j) rajz

A lajstrom sorszáma	Lap- és jegyzetszám	Kép
213.	—	63. k) rajz
214.	126 ³²⁾	37.
215.	126 ³⁴⁾	—
216—218.	130 ⁵⁰⁾	—
219—220.	—	—
221.	130 ⁵⁰⁾	—
222.	—	63. i) rajz
223.	130 ⁵⁰⁾	—
224.	143—144 ⁷¹⁾	—
225.	148 ⁸⁰⁾	—
226.	143—144 ⁷¹⁾	—
227.	145 ⁷⁴⁾	—
228.	143 ⁷⁰⁾	40.
229.	149 ⁸⁵⁾	35.
230—231.	126 ³⁵⁾	—
232.	126 ³³⁾	—
233.	126 ³³⁾	31.
234.	—	—
235.	127—128 ⁴²⁾	—
237.	126 ³³⁾	—
238.	126 ³¹⁾	64. d) rajz
257.	137 ⁶²⁾	—
265.	137 ⁵⁹⁾	—
266.	—	—
274—275.	137 ⁵⁸⁾	—
276.	128 ⁴⁷⁾	—
277.	128 ⁴⁶⁾	—
278.	128 ⁴⁵⁾	—
279.	128 ⁴⁷⁾	—
282.	127 ³⁸⁾	—
	129—130 ⁴⁹⁾	—
285.	153 ¹⁰²⁾	—
286—287.	152 ⁹⁷⁾	52.
288.	127 ⁴⁰⁾	—
289.	127 ³⁹⁾	—
290—291.	127 ³⁸⁾	—
292.	155 ¹¹⁰⁾	63. g) rajz
296.	—	—

*A Halászbástya-kőtár
pinceraktárának anyaga.*

126³⁵⁾ 127⁴¹⁾ 38—39.

*Bárcziházi Bárczy Károly
gyűjteménye.*

Lap- és jegyzetszám	Kép
119 ²⁾ 126 ³⁵⁾	—
<i>Kisbaári Kiss-gyűjtemény.</i>	
119 ²⁾ 120—121 ¹⁸⁾ . ²⁰⁾	25—26.
126 ³⁵⁾	—
133 ⁴⁴⁾	64. g) rajz
142 ⁶⁷⁾	—
145	—
152 ⁹⁶⁾	64. f) rajz
154 ¹⁰⁷⁾	29.
155 ¹¹⁴⁾	28.
—	64. e) rajz

Kordely-Kováts-gyűjtemény.

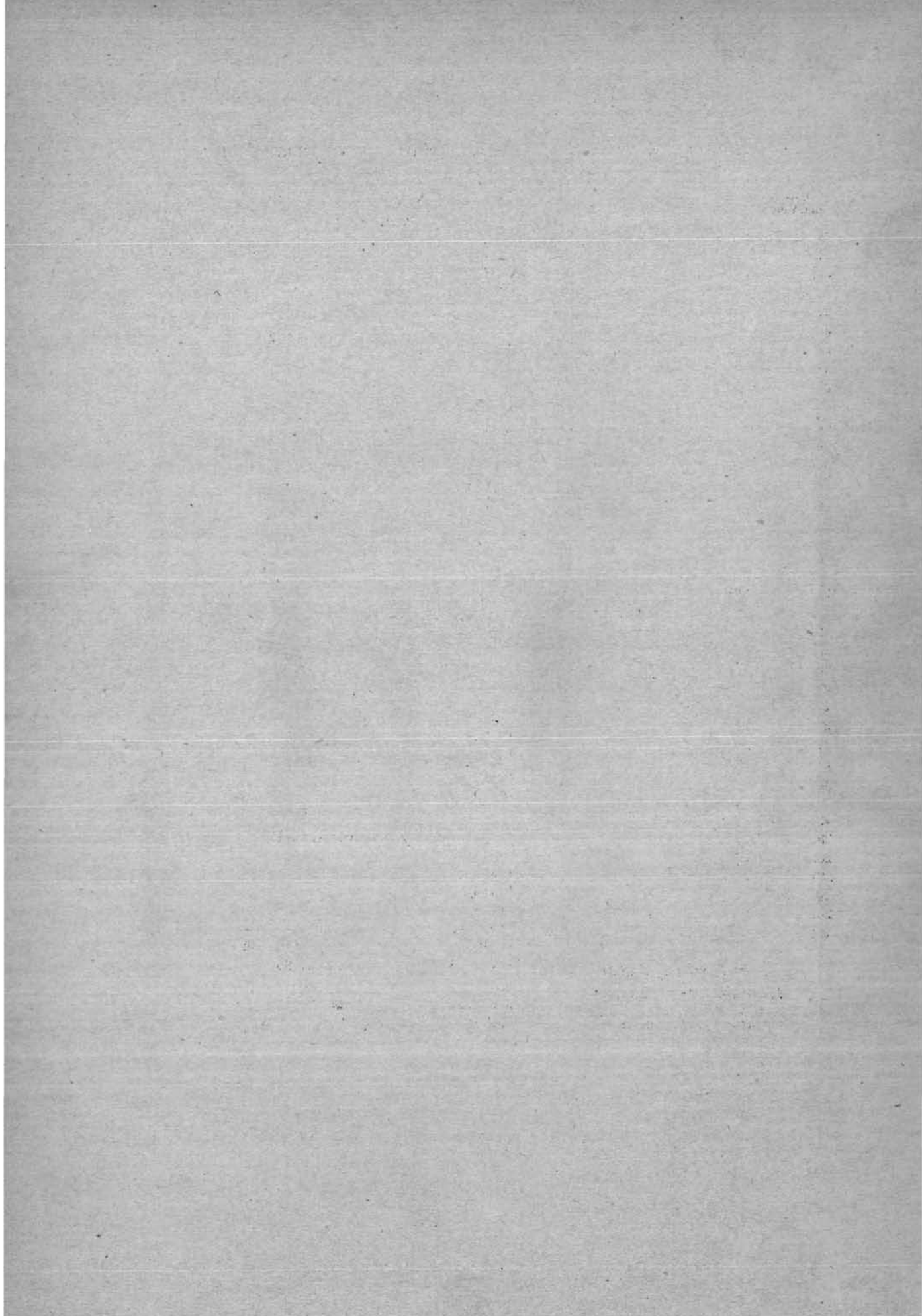
119 ²⁾	—
126 ³⁵⁾	27.
155—156 ¹¹⁵⁾	—

Epreskert.

119	—
121 ⁹⁰⁾	—
130 ⁵²⁾	—
133 ⁵⁵⁾	—
142 ⁶⁷⁾	—

Öntvények, gipszminták.

119 ³⁾	—
138 ⁶⁴⁾	—
144 ⁷³⁾	—
145—147	—
148 ⁸²⁾	51., 53. és 55.
149 ⁸³⁾ . ⁸⁵⁾	54. és 56.
152 ⁹⁷⁾	—
154—155 ¹⁰⁸⁾	59.
156 ¹¹⁵⁾	—

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1940 — 10178